

T.C.

BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

BOGOS NUBAR PAŞA’NIN SİYASİ FAALİYETLERİ (1912-1922)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Murat GÜNDOĞDU

Tez Danışmanı

Dr. Öğr. Üyesi Dilara USLU

Bilecik, 2019

10213369

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

BOGOS NUBAR PAŞA'NIN SİYASİ FAALİYETLERİ (1912-1922)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Murat GÜNDOĞDU

Tez Danışmanı

Dr. Öğr. Üyesi Dilara USLU

Bilecik, 2019

10213369

BİLECİK ŞEYH EDEBALI
ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ SAVUNMA SINAVI
JÜRİ ONAY FORMU

BŞEÜ-KAYSIS Belge No	DFR-172
İlk Yayın Tarihi/Sayısı	03.01.2017 / 28
Revizyon Tarihi	
Revizyon No'su	00
Toplam Sayfa	1

Öğrencinin Adı Soyadı: Murat ÖZÜDOĞDU
Anabilim Dalı : Tarih
Programı : Tarih 4L
Tez Danışmanı : Dr. Öğr. Üyesi Dilara USLU
Tezin Özgün Adı :
Tezin İngilizce Adı :

Tez Savunma Sınavı Tarihi: 07.08 / 20.19

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışması ilgili EYK kararıyla oluşturulan jüri tarafından OY BİRLİĞİ / OY
ÇOKLUĞU ile Tarih Anabilim Dalında
YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

İmza

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Dilara USLU

Üye : Prof. Dr. Enis ŞAHİN

Üye : Doç. Dr. Tamer BİLGİN

Üye :

Üye :

[Handwritten Signatures]

ONAY

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun / / 20.... tarih ve
...../..... sayılı kararı.

İMZA/MÜHÜR

BEYAN

“Bogos Nubar Paşa'nın Siyasi Faaliyetleri (1912-1922)” adlı yüksek lisans tezinin hazırlık ve yazımı sırasında bilimsel ahlak kurallarına uyduğumu, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel kurallara uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, tezin herhangi bir kısmını Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı beyan ederim.

Murat GÜNDOĞDU

24.07.2019

ÖNSÖZ

Bogos Nubar Paşa, bağımsız bir Ermenistan kurulması için bilhassa Paris Barış Konferansı'na Ermenileri temsilen Ermeni Milli Delegasyonu Başkanı olarak katılmıştır. Ermeni Meselesi konusunda en mühim siyasi kişiliklerden biri olması nedeniyle bu çalışmada Bogos Nubar Paşa ele alınmıştır. En büyük amacı Ermenistan topraklarını genişletmek olan ve bu hedef doğrultusunda Ermeniler adına İtilaf Devletleri'nden olabildiğince imtiyaz elde etmek için basını ve siyasi iletişimi kullanan Nubar Paşa, Ermenilerin İtilaf Devletleri nezdinde unutulmamasına çalışmıştır. Bu çalışmada da Bogos Nubar'ın bu faaliyetleri üzerinde durulacaktır.

Bu çalışmanın hazırlanması sırasında bana her türlü desteği veren ve güler yüzünü hiç eksik etmeyen değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Dilara USLU'ya, tezin şekillenme aşamasında fikirleriyle bana yol gösteren Prof. Dr. Enis ŞAHİN'e, savunma jürime gelme nezaketinde bulunup yapmış olduğu katkılarından dolayı Doç. Dr. Taner BİLGİN'e, kaynak temini konusunda yardımcı olan Arş. Gör. Ali OKUMUŞ'a, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Tarih Bölümü'ndeki hocalarıma, ilgili ve özverili çalışmalarından dolayı T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı çalışanlarına ve her zaman maddi ve manevi yardımlarını üzerimden eksik etmeyen aileme sonsuz teşekkür ederim.

Murat GÜNDOĞDU

17.7.2019

ÖZET

Ermeniler, Osmanlı Devleti içerisinde gayrimüslim halkı oluşturan ikinci büyük gruptu. XIX. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nde ticaret ve sanatla daha çok ilgilenmiş olan Ermeniler, bu dönemden sonra devlet içerisinde resmi görevler de almaya başlamışlardır. Bu Ermenilerden biri olan Bogos Nubar'ın babası Nubar Paşa, Mısır'da hidivlik bünyesinde katiplik, tercümanlık ve hariciye nazırlıklarında bulundu. İngiltere'nin 1882 yılında Mısır'ı işgal etmesinin ardından iki kez Başbakanlığa getirildi ve hizmetlerini sürdürdü. Nubar Paşa'nın oğlu olan Bogos Nubar Paşa da Mısır'da birtakım görevlerde bulunmuş, burada 1906 yılında Ermeni Genel Hayırsever Cemiyeti'ni kurmuştur. Bu cemiyetle Ermenilerin gözünde önemli bir yere yükselen Bogos Nubar, 1912 yılında Eçmiyazin Katogikosluğu tarafından Ermeni Milli Delegasyonu Başkanı olarak atanmış ve Paris'e yerleşerek burada Ermeniler adına faaliyetlerini sürdürmüştür. Birinci Dünya Savaşı'na dek Ermeni ıslahatı konusunda büyük çaba harcayan Bogos Nubar, savaş içerisinde ve sonrasında Müttefikler lehine politikalar izleyerek Ermenilerin, Doğu Lejyonu adı altında Müttefik saflarında savaşmasını sağladı. Savaş içerisinde propagandayı çok iyi kullanan Bogos Nubar kendisine çeşitli zümrelerden destekçiler de sağlayarak özerk veya bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması yolunda girişimlerde bulundu. Nitekim Bogos Nubar, birçok konferansa katılmış ve özellikle Paris Barış Konferansı'na Ermeni Milli Delegasyonu Başkanı olarak katılarak Düvel-i Muazzama devletlerinden toprak talebinde bulunmuştur. Bu çalışmada, Bogos Nubar'ın Birinci Dünya Savaşı içerisinde ve savaş sonrasındaki faaliyetleri ve bunların Ermeni Meselesi üzerindeki etkisi ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ermeniler, Bogos Nubar Paşa, Ermeni Milli Delegasyonu, Propaganda, Birinci Dünya Savaşı, Paris Barış Konferansı.

ABSTRACT

Armenians were the second largest group of non-Muslim people in the Ottoman Empire. Armenians, who were in the forefront of trade and art in the Ottoman Empire until the 19th century, started to assume official duties in the state. Nubar Pasha, the father of Boghos Nubar, one of these Armenians, worked as a clerk, translator and in foreign affairs ministry within the khedive in Egypt. After the British invasion of Egypt in 1882, he was appointed Prime Minister twice and continued his services. Boghos Nubar Pasha, son of Nubar Pasha, also held a number of posts in Egypt, where he founded the Armenian General Benevolent Union in 1906. In 1912, occupying an important place in the eyes of the Armenians with this society, Boghos Nubar, was appointed as the President of the Armenian National Delegation by the Etchmiadzin Catholicos and settled in Paris where he continued his activities on behalf of the Armenians. Boghos Nubar, who made great efforts on the Armenian reform until the First World War, ensured the Armenians to fight in the Allied ranks under the name of Eastern Legion following the policies in favor of the Allies during the war. Boghos Nubar, who made good use of propaganda during the war, also provided supporters from various groups and made efforts to establish an autonomous or independent Armenia. During this period, Boghos Nubar attended many conferences, represented the Armenians as the President of the Armenian National Delegation at the Paris Peace Conference and put forward his demands to the conference. This study deals with the activities of Boghos Nubar during and after the First World War and their impact on the Armenian Question.

Key Words: Armenians, Boghos Nubar Pasha, Armenian National Delegation, Propaganda, First World War, Paris Peace Conference.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR.....	v
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BOGOS NUBAR'IN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR OLAN FAALİYETLERİ

1.1. BOGOS NUBAR'IN BULUNDUĞU ORTAM VE ERMENİLERİN GÖZÜNDEKİ YERİ.....	11
1.2. BOGOS NUBAR'IN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR OLAN HAYATI VE FAALİYETLERİ.....	12
1.2.1. Ermeni İttihad-ı Muavenet Cemiyeti ve Bogos Nubar'ın Cemiyet İçindeki Faaliyetleri.....	13
1.2.2. Ermeni Milli Delegasyonu ve Bogos Nubar'ın Faaliyetleri.....	16
1.2.3. Vilayat-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahatı ve Bogos Nubar.....	17

İKİNCİ BÖLÜM
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA BOGOS NUBAR'IN
FAALİYETLERİ

2.1. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA ERMENİLER VE FAALİYETLERİ.....	36
2.1.1. Savaş İçerisinde Ermeni İsyanları, Sevk ve İskan ve Bogos Nubar.....	39
2.1.2. Doğu Lejyonu ve Bogos Nubar'ın Rolü.....	60
2.2. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN SONU VE ERMENİ FAALİYETLERİNDE BOGOS NUBAR'IN ETKİSİ.....	66

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
PARİS BARIŞ KONFERANSI'NDA ERMENİLER VE BOGOS
NUBAR

3.1. PARİS BARIŞ KONFERANSI'NIN TOPLANMASI.....	74
3.2. ERMENİ DELEGASYONLARI VE BOGOS NUBAR'IN YERİ.....	77
3.3. KONFERANSTA ERMENİ İSTEKLERİ.....	79
3.4. BASINDA KATLİAM İDDİALARINA DAİR BOGOS NUBAR'IN PROPAGANDASI'NA ÖRNEKLER.....	84
3.5. PARİS BARIŞ KONFERANSI SIRASINDA VE SONRASINDA KATILDIĞI KONFERANSLAR VE FAALİYETLERİ.....	87
3.5.1. Bogos Nubar Paşa ve Mehmed Şerif Paşa Antlaşması.....	87
3.5.2. Paris Barış Konferansı Sonrasında Katıldığı Konferanslar.....	91

SONUÇ.....	98
KAYNAKÇA.....	101
EKLER.....	110
ÖZGEÇMİŞ.....	130

KISALTMALAR

AGBU	: Armenian General Benevolent Union
ATASE	: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
BEO	: Babıali Evrak Odası
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Çev.	: Çeviren
DH. EUM. 2. ŞB.	: Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti İkinci Şube
DH. EUM. EMN.	: Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Emniyet Kalemi
DH. EUM. KLH.	: Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalemi Hususi
DH. İD.	: Dahiliye Nezareti İdari Kısım
DH. KMS.	: Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti
DH. MKT.	: Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi
DH. MUI.	: Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Kalemi
DH. ŞFR.	: Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi
Haz.	: Hazırlayan
HR. HMŞ. İŞO.	: Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası
HR. SYS.	: Hariciye Nezareti Siyasi Kısım
HR. TO.	: Hariciye Nezareti Tercüme Odası
İ. DUİT.	: Dosya Usulü İradeler Tasnifi
TİTE	: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü
Vd.	: ve diğerleri

GİRİŞ

Bazı Ermeni tarihçilerine göre Ermeniler iki kısımda incelenir. Bunlardan birincisi, Ermenilerin Kitab-ı Mukaddes rivayetlerine bağlanarak Yafes'in torunlarından Hayk'ın çocukları olduğu kanısındır. Bu tarihçilere göre, Nuh tufanından sonra Nuh'un gemisi Ararat üzerinde durmuş Nuh'un oğulları da burada çoğaldıktan sonra başka bölgelere dağılmışlardır. Yafes'in oğulları, Ararat ve Mezopotamya bölgelerinde kalmış, torunu Hayk da bu bölgelerde bulunmuştur. Diğer bir grup Ermeni tarihçilerinin görüşlerine göre Ermeniler, Frigyalıların bir koludur ve tarihlerinin M.Ö. VII. ve VI. yüzyıldan başladığı kabul edilir. Kendilerinin Hayk soyundan geldiklerini ifade eden Ermeniler, M.Ö. IV. yüzyıl başlarında üzerinde yaşadıkları topraklara Batı'dan gelip yerleşmişler ve bu topraklara Hayastan (Ermenistan) adını vermişlerdir. (Uras, 1976: 22)

Tarihte birçok devlet ve toplulukla münasebetleri olan Ermeniler, M.Ö. 521'den 190'a kadar Perslerin, Makedonya İmparatorluğu'nun ve Selekitlerin egemenliğinde yaşamıştır. M.S. V. yüzyıl başına kadar Roma, Partlar ve Sasanilerin egemenliğinde kalan, V. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar ise Arap ve Bizans egemenliğinde yaşayan Ermeniler, XI. yüzyıldan itibaren Türklerin egemenliğinde yaşamaya başlamışlardır (Öke, 2012: 88).

Özellikle Doğu Anadolu ve Kafkas bölgesinde yaşayan Ermeniler, X. ve XI. yüzyıllarda Bizans, Arap ve İran'ın kendi arasındaki savaşlar dolayısıyla en çok zarar gören milletlerden birisi olmuştur. Bu bölgede yüzyıllarca dağınık bir şekilde yaşayan Ermeniler, yaşanan savaşlardan dolayı coğrafyayı terk ederek kuzeye ve Akdeniz kıyılarına göçmüşlerdir. Selçuklu Devleti'nin Anadolu'ya gelip Bizans'ı yenmesi ve bazı bölgeleri ele geçirmesi üzerine Ermeni krallıkları Bizans tarafından yok edilmiş, bunun üzerine Ermenilerin büyük bir bölümü Kilikya'ya göç etmek zorunda kalmıştır. Adana ve çevresinde kurulan Kilikya Ermeni Devleti bir devlet olarak varlığını sürdürmüştü ve Memluklar tarafından 1375'te yıkılmıştır (Yarar, 2002: 36-37; Gürün, 2012: 43-46). Selçukluların Anadolu'ya hakim olmaları öncesinde Bizans'ın ve diğer devletlerin egemenliğinde adeta köle şeklinde yaşayan yerli halk ve bu halka dahil olan Ermeniler, Selçuklular ile birlikte vergi haricinde dini inanç konusunda kendilerine

karışmayan ve baskı yapmayan bu devleti bir kurtarıcı olarak görmüşlerdi. Ermenilerin bölgede güven içinde yaşamaları Osmanlı hâkimiyetinde de devam etti. Siyasi ve sosyal bakımdan bir teşkilata sahip olmayan Ermeniler, Fatih Sultan Mehmed döneminden itibaren din ve vicdan özgürlüklerine kavuşarak kendilerine patrikhane tesis edilmiş ve zamanla sanat ve ticarete önde gelen kişiler haline gelmişlerdi (Yarar, 2002: 37-38).

Osmanlı Devleti, çok uluslu bir yapıya sahip, bünyesindeki gayrimüslim halka hoşgörü ile davranan, bu uluslara “millet sistemi” altında refah ve huzur içerisinde yaşayabilme imkânı sunan bir devlet yapısına sahipti. Devletin çok uluslu olmasından dolayı oluşturduğu millet tabiri devletin yükseliş döneminde Müslümanlar için kullanılmaktaydı. Bu Müslüman unsura Türk, Arap, Arnavut, Pomak, Boşnak ve Doğu Anadolu ve Kafkasya’daki diğer Müslüman etnik unsurlar dahildi. Bu kavimler arasında dile dayalı bir etnik bölünme güçlü değildi. Çünkü Osmanlı’da millet kavramı din ve mezhep aidiyetine dayanmaktaydı. Bunun yanı sıra gayrimüslimler kültürel, dini ve iktisadi alanlarda özerktiler. Fakat siyasi hakları olmadığından dolayı yönetici kısma katılamıyorlardı. Osmanlı, bünyesindeki bu gayrimüslim halka “zımmi”, “cemaat” ve “taife” gibi ifadeleri kullanmayı uygun bulmuştu. Ancak Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılda Tanzimat ile birlikte gayrimüslim halk üzerindeki statüleri değiştirmek durumunda kalmış ve ilk defa onlar için “millet” tabirini kullanmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti’nde toplumlar etnik kökene göre değil dini inançlarına göre ayrılmaktaydı. Millet sisteminin etnik temele dayanması XIX. yüzyılda milliyetçilik akımının Osmanlı’ya sirayet etmesiyle başlamıştır. Osmanlı Devleti’nde gayrimüslim halkı oluşturan Rum, Latin, Ermeni, Süryani, Bulgar, Musevi ve Hıristiyanlığın farklı mezheplerine bağlı olan birçok cemaat vardı ve bunlardan istenilen devlete ve padişaha sadakat, vergilerini ödemek ve barış ve düzen içinde yaşamın sürdürülmesiydi. Bu cemaatlerin başında kendi dini liderleri bulunur ve onlara karşı sorumlu olurdu. Bu liderler vergi toplama işleri ile ilgilenir, cemaat arasında adli bir sorun meydana geldiğinde kendi mahkemelerinde sorunu çözmeye çalışırdı. Ayrıca bu cemaatlerin iktisadi yaşamlarına müdahale söz konusu olmadığı gibi din ve dil açısından da serbest bırakılırdı (Ortaylı, 1985: 997; Öke, 2012: 53-54-55-56). Çok uluslu devletler için büyük bir sorun olan Fransız Devrimi ile birlikte gayrimüslim unsurlar milliyetçilikle tanışarak bağımsızlık mücadelesine başlamıştı. XVIII. yüzyılda patlak veren bu durumun Osmanlı’da millet sistemini bozduğu, Tanzimat döneminin ise bozulan bu

sistemin yeniden düzeltilmesi çabası olarak değerlendirildiği ifade edilmektedir (Adıyeke, 2014: 11).

İstanbul'un fethinden sonra dinlere ve ırklara tanınan ayrıcalıklardan yararlanan en büyük zümreyi Rumlar ve Ermeniler oluşturmuştur (Küçük, 1985: 1009). Devletin bünyesindeki ikinci büyük gayrimüslim cemaat olan Ermeniler, Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinden sonra şehirde bir Ermeni patrikhanesi kurdurması ve bu patrikliği Ermeni milletin başı olarak tanınması, Osmanlı içerisinde dini yönden rahat yaşadıklarının göstergelerinden biri olacaktır. Bu patrikhane, Ermenilerin ruhani, idari ve adli en yüksek mercisiydi. Ermeniler, iki mezhepte yoğunluk göstermekteydi. Bunlar, İstanbul merkezli Gregoryen ve Katolik mezhepleri idi. XIX. yüzyıl ile birlikte buna Amerikan ve İngiliz propagandasıyla Protestan mezhebi de dahil olmuştu. Ermenilerin Tanzimat döneminde idari statüsü yeniden düzenlenmiş ve Protestan Ermeniler 1850'de millet statüsü elde etmişti (Ortaylı, 1985: 999-1000). Osmanlı Ermenilerinin genel yapısına bakıldığında, hepsi Türkçe konuşmakta ve kadınları Müslüman kadınlar gibi örtünmekteydi. Amerika, İran, Mısır, Asya ve Avrupa gibi ülke ve coğrafyalarda dağınık halde yaşayan Ermenilerden adet ve dil gibi konularda farklılıklar göstermekteydiler. II. Mahmud dönemine kadar Rumlar kadar devlet işlerinde pek görev verilmeyen Ermeniler, bu dönemden sonra Darphane Müdürlüğü ile ilk resmi görevlerini almış oluyordu. II. Abdülhamid dönemine geldiğinde ise yoğun olarak devlet yönetiminde görülen Ermeniler, Maliye Nazırlığı, Hariciye Nazırlığı, Hukuk Müşavirliği, müsteşarlık ve vezirlik gibi makamlara gelebilmişti (Küçük, 1985: 1009).

Ermeniler, Osmanlı resmi kayıtlarında "millet-i sadıka" olarak geçen ve Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla geniş haklara sahip olan milletlerden biriydi. Bu fermanlarla büyük ölçüde serbest hareket hakkı kazanan Ermeniler ve diğer gayrimüslim halk, çeşitli sebeplerle Avrupalı devletlerin kışkırtmaları sonucunda isyan etmiş, Avrupa, gayrimüslim tebaayı Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışabilecek ve kendi emellerine ulaştırabilecek bir politika aracı olarak görmüştür. XIX. yüzyıla kadar Türklerle uyum içinde yaşadıkları bilinen Ermeniler, sanat ve ticaretle uğraşan bir topluluktu. Ancak XIX. yüzyıl başlarından itibaren gayrimüslim cemaat liderleri, zaman zaman büyük devletlere başvurarak kendileri için devlet kurma hakkının sağlanması müracaatında bulunmaya başlamıştır. Nitekim 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından

sonra imzalanan 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması'nda Rusların 16. maddede Ermenistan tabirini kullanmasıyla Ermeniler, bunu uluslararası alanda fiiliyata dökmek istedi. Bunun üzerine Ermeni Patriği Nerses Efendi, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'e 13 Nisan 1878'de bir mektup göndererek, Ermenilerle Türklerin artık beraber yaşayamayacağını belirtti. Ermenilerin bir Hıristiyan devlet tarafından idare edilebileceğini ve Anadolu Ermenilerinin Doğu Anadolu ve Kilikya'da bir yönetim istediklerini belirten Nerses Efendi, Hıristiyan devletlerin gözetiminde bir Ermeni devletinin kurulması çağrısında bulunmuştu. 3 Mart 1878'de yapılan Ayastefanos Antlaşması'nın Rusların lehine sonuçlar doğurması, Avrupalı devletleri rahatsız etti ve bu antlaşma tanınmadı. Bunun üzerine 13 Temmuz 1878'de Berlin Antlaşması imzalanarak Rusların elde etmiş olduğu bazı ayrıcalıklar ellerinden alınarak Osmanlı'daki gayrimüslim tebaanın hukuki hakları garanti kapsamına alındı. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ile Ermeni devletinin kurulma adımları atılıyordu. Diğer taraftan, Osmanlı antlaşmaya göre Ermenilerin yaşadığı bölgelerde gereken reformları yapacağını taahhüt ediyor ve bu idari özerkliğe bir adım olarak değerlendiriliyordu. Bu tarihten itibaren Ermeni sorunu uluslararası bir boyut kazanmıştır. Berlin Antlaşması'nın ardından İngilizler ve Ruslar konunun takipçisi olarak Ermeni sorununu gündemde tutmaya önem vermişlerdir (Türkmen, 2006: 7-8-9-10-11).

Ermeni Sorunu, İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı Devleti'nde karışıklık çıkararak elde edeceği menfaatlerin bir ürünüydü. Bu Ermenistan politikası Rusya için Akdeniz'e atılmış bir adım, İngiltere için ise Rusya'nın hedeflerine ulaşmasında bir engel ve Türklerin çıkacak karışıklıklar sonucunda dikkatinin dağılmasını sağlayacaktı. Bu iki devletin politikalarına alet olan Ermeniler, komiteler, dernekler ve cemiyetler yoluyla faaliyetlerine başlamış ve aldıkları dış yardımlarla Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmaya başlamıştı. Ermenilerin bu faaliyetleri Birinci Dünya Savaşı'nda artış göstermiş, vergi vermeme, askere gitmeme, itaatsizlik, propaganda ve saldırılarla devlete karşı maddi ve manevi zarar vermeye başlamıştı. Ermeni çeteleri, Osmanlı köy ve kasabalarına saldırıp yağmalamalara girişmiş, doğudaki Rus birliklerle birleşerek şehirleri kontrol altına almış ve Van'da çıkardıkları isyan sonrasında aldıkları bu şehri Ruslara teslim etmişti. Ermenilerin bu faaliyetleri ise Osmanlı hükümetini birtakım

tedbirler almaya sevk edecekti. Nitekim hükümet, 24 Nisan 1915¹'te tüm illerdeki Ermeni komite merkezlerinin kapatılarak evraklarına el konulmasını istedi. Ardından 2345 kişiyi tutukladı ve 27 Mayıs 1915'te geçici bir kanun olan Sevk ve İskân Kanunu ile suça karışmış olan Ermenileri buldukları yerlerden ülkenin iç kısmına sevk etmek zorunda kaldı. Bu göç esnasında Osmanlı hükümetince birtakım tedbirler; Ermenilerin iaşesi, güvenliği, masrafları ve giyecek ve yiyecek ihtiyaçlarının karşılanmasına ve bunun uygulanmaması takdirde yetkililerin cezalandırılacağı belirtildi (Yarar, 2002: 39-40-41). Fakat bu alınan tedbirler günümüze dek sürecek olan bir sorunun içinde kendisine yer bulamadı.

Ermenilerin ulusçuluk akımının ve Batılı Devletler'in de etkisiyle bağımsızlık sevdasına düşmesi Ermeniler içinde birtakım liderlerin ön plana çıkmasına sebep oldu. Bunlardan biri de bir zamanlar Mısır başbakanlığı yapmış olan Nubar Paşa'nın oğlu Bogos Nubar Paşa'dır.²

Bogos Nubar, babasının Mısır'daki yönetimi zamanında doğrudan yönetimde yer almadı. Bunun yanı sıra Ermeniler adına birçok faaliyette bulunarak Ermeni ıslahatının yapılmasını istemiş hatta bu istek daha da ileri bir boyuta ulaşarak Ermeni bağımsızlığı ve Ermenistan'ın kurulması talebine kadar gitmiştir (The Times, June 27, 1930: 19).

Baba Nubar Paşa, Mısır yöneticiliğinde elde ettiği başarılarla iyi bir itibar sahibi olmuştu (The Times, June 22, 1904: 6). Kendisi, Batılı Devletlerin yardımıyla, Ermenistan idaresinin ıslahı, padişahın onayı ile genel bir vali tayini gibi projeleriyle Ermeni ıslahatının gerçekleşmesine aracılık ediyordu (Uras, 1976: 220).

Nubar Paşa'nın oğlu Bogos Nubar Paşa da babasının yolunu takip ederek 1906 yılında *Armenian General Benevolent Union*'u (AGBU) kurdu.³ Bu cemiyet ile görünürde Ermeniler için maddi yardımlar toplamayı hedeflemiş fakat bu cemiyeti

¹ Farklı ülkelerde her yıl anma törenleri gerçekleştirilen bu tarih, aslında Osmanlı Devleti'ne karşı tedhiş hareketlerinde bulunan Ermeni çetecilerin Osmanlı hükümeti tarafından tutuklandığı tarihtir. Yani Ermenilerin her yıl anma törenleri gerçekleştirip farklı ülkelerde "Soykırım Anıtları" diktikleri tarihte, Ermenilerin başka bir bölgeye gönderilmeleri gerçekleşmemiştir. Ermeni çetecilere bir uyarı niteliğinde olan 2345 kişinin tutuklanması sonrası bir kısım Ermenilerin hem de Osmanlı Devleti savaştayken arkadan vurma hadiseleri devam etmiştir. Bunun üzerine yaklaşık bir ay sonra "Sevk ve İskân Kanunu" çıkarılmıştır.

² Bogos Nubar'a "Paşa" unvanını Osmanlı Devleti vermemiştir. Bu unvan babası Nubar Paşa'dan kendisine geçmiştir.

³ AGBU cemiyetinin Türkçe karşılığı, "Ermeni Genel Hayırsever Cemiyeti'dir."

kendi emelleri doğrultusunda komitelere ve çetelere yardım konusunda da kullanmıştı. 1912 yılında Ermeni katogikosu tarafından Ermeni Milli Delegasyonu başkanı olarak atanan Bogos Nubar tüm Ermenileri temsil hakkı kazanarak ölümüne dek bu uğurda çalışmalar sürdürdü (BOA, DH.İD.126/55; Karacakaya, 2005: 177). Doğu Anadolu Islahatının gerçekleşmesi için büyük uğraşlar veren Bogos Nubar, bu fikir ile birlikte bağımsız bir Ermenistan fikrine de olumlu bakmıştı. Bogos Nubar, neredeyse her kesim ve Batılı Devlet'ten destek alarak çalışmalarını sürdürmüştü ve Doğu Lejyonu adı verilen Ermeni birliklerinin oluşmasında büyük bir rol oynayarak savaşın başından sonuna kadar Müttefik Devletlerin safında yer almıştır (The Times, May 12, 1913: 5; Selvi, 2009: 100).

Bunun yanı sıra Bogos Nubar, 1928 yılında Paris'te Nubar Kütüphanesini kurmuş, ilk müdürlüğünü 1951 yılına dek Aram Andonyan yapmıştır (Karakoç, 2015: 133).⁴

Bogos Nubar Paşa, son dönemlerde yaşadığı hastalıktan dolayı 25 Haziran 1930'da Paris'te ölmüş bu haber, İngiliz gazetesi The Times'da 27 Haziran tarihinde yer almıştır.⁵ Gazete, "Boghos Nubar Pasha" başlığıyla verdiği haberde, Bogos Nubar'ı tanıtarak yaptığı icraatlardan bahsetmiş, onun icraatlarını öven ifadelerle yer vermiştir. Ayrıca Lozan Barış Konferansı'ndan sonra vatandaşları adına hayırsever faaliyetlerde bulunup, ölümüne değin Paris'te sessiz bir yaşam sürdürdüğü de ifade edilmiştir (The Times, June 27, 1930: 19).

Bogos Nubar Paşa'nın babası ise, Mısır'ın ünlü Ermeni devlet adamlarından Nubar Paşa (BOA. DH.MUI. 153/18), annesi Kulbek Hanım⁶ (BOA, DH.MKT. 1593/56) Bogos Nubar'ın eşi Mari (Marie) Nubar (Dadyan, 2011: 187), ve oğlu Arakel Nubar Bey'dir⁷ (Ghazarian, 1996: 136). Bogos Nubar'ın bir de kız kardeşi vardır ve Ermeni asıllı Abraham Paşa'nın oğlu Levon ile evlidir (Dadyan, 2011: 293). Bogos

⁴ Nubar Kütüphanesi günümüze dek devam eden ve Bogos Nubar'ın adını yaşattığı bir kuruluştur. Detaylı bilgi için bkz. www.bnulibrary.org (Erişim: 22.07.2019).

⁵ Bogos Nubar'ın ölümüyle ilgili Türk gazetelerinde ölüm tarihi ve ölüm yıldönümlerinde bir habere rastlanılmamıştır.

⁶ Kaynaklarda Bogos Nubar'ın annesi ile ilgili tam bir bilgi bulunamamıştır. Kulbek Hanım, bu belgede Bogos Nubar'ın babası Nubar Paşa'nın eşi olarak geçmekte olduğundan, annesinin Kulbek Hanım olduğu tahmin edilmektedir.

⁷ Bogos Nubar'ın kurmuş olduğu ve günümüze kadar ulaşan Ermeni Genel Hayırsever Cemiyeti'nin (AGBU) internet sitesinde Bogos Nubar'ın oğlu Zareh Nubar olarak geçmektedir. Detaylı bilgi için bkz. <https://agbu.org/about/leadership/> (Erişim: 22.07.2019).

Nubar'ın babası Nubar Paşa, bulunduğu mevkii ve döneminde yaptığı icraatlar ile önemli bir yere sahiptir. Nubar Paşa, Karabağ'dan İzmir'e göç etmiş Ermeni asıllı bir ailenin çocuğu olarak 1825 yılında İzmir'de doğmuştur. Eğitim amacıyla İsviçre ve Fransa'ya giden Nubar, Fransız İsviçre'sinde Cizvitler'in yanında eğitim almış burada ayrıca Latince de öğrenmiştir. Burada eğitimini tamamladıktan sonra tekrar İzmir'e dönmüştür. İzmir'deki iki yılının ardından, Mısır'da ticaret ve hariciye nazırı olan dayısı Bogos Yusufyan tarafından 1842'de çağrılarak, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın hizmetine ikinci katip olarak girmiştir (Kızıltoprak, 2010: 228; Uygur, 2019: 311). Fransızca, İngilizce, Arapça gibi dilleri iyi bilen Nubar, Mehmet Ali Paşa'dan sonra oğlu İbrahim Paşa'nın hizmetinde tercümanlık yapmıştır. İbrahim Paşa'nın ardından Hidiv Abbas Paşa'nın danışmanlığını yapmış, Abbas Paşa'nın öldürülmesinin ardından kendisine ilk başlarda fazla güvenmeyen Hidiv Said Paşa'nın hizmetine girmiştir.⁸ Bu dönemde Said Paşa, Nubar'a Mısır demiryolları yönetimini vererek 1856 yılına kadar idareci olarak hizmetinde tutmuştur. Nubar, bu görevi başarılı bir şekilde ifa ettikten sonra Said Paşa onu tekrar önemli görevlere getirmiştir (Uygur, 2019: 307). Nubar Paşa, kariyerindeki en başarılı ve tartışmalı işleri Mısır Hidivi İsmail Paşa döneminde gerçekleştirdi. Bu dönemde dışişleri bakanı olarak önemli değişikliklere katkı sağlayan Nubar Paşa, Mısır Hidivliği'nin Hariciye Nazırı olarak birçok kez İstanbul'a gitmiş, Osmanlı Devleti'nden Mısır'ı ayırıp tam bağımsızlık kazanması için çaba göstermiştir. Nubar'ın bu hayalinin yanı sıra birçok isteği de olmuştur. Bunlardan bazıları; hizmetinde olduğu İsmail Paşa adına para bastırmak, bağımsız diplomatik ilişkilerde bulunmak, Süveyş Kanalı ile ilgili hukuki kararlar almak bunlardan bazılarını oluşturmaktaydı (Kızıltoprak, 2010: 229; Uygur, 2019: 311-312). İsmail Paşa, Nubar Paşa'nın da katkılarıyla 8 Haziran 1867 fermanı ile bazı ayrıcalıklar elde etmişti. Bunlar arasında Hidivlik makamının vezirlik ile aynı statüye gelmesi vardı. Bu ayrıcalıkla Hidiv, kanun yapma ve yabancı devletlerle ticari ilişkiler kurma hakkını kazanmıştı. Mısır, 1873 fermanı ile farklı bir statü elde etmiş ve bu ferman Mısır'ın anayasası niteliği taşımıştır. Bu fermanla Mısır, siyasal açıdan yarı özerk bir yapıya dönüşmüştü (Kızıltoprak, 2010: 230). İsmail Paşa, elde ettiği özerkliği bağımsızlığa dönüştürmek istemiş ve bunun için de "akıl hocası" durumunda olan Nubar Paşa'yı bağımsızlık konusunda yardımlarını almak için 3. Napolyon'a göndermişti (Ebuzziya Tefik, 2019:

⁸ Hidiv, Mısır valilerine verilen resmi bir unvandır.

43). Ayrıca bu dönemde borçlanmaya da gidilmişti. İsmail Paşa bu borçlanmadan büyük ölçüde Nubar Paşa'yı sorumlu tutmuş ve bu zaman içinde aralarının bozulmasına sebep olmuştu. İsmail Paşa ile araları bozulan Nubar Paşa 5 Ocak 1876'da görevinden istifa ederek 21 Martta Avrupa'ya gitmişti. Bundan sonra Nubar, Mısır'da İsmail Paşa'nın nüfuzunu kırmak için bir takım çabalar sarf etmiş ve Avrupa'da siyasi faaliyetlerde bulunmuştur. Nubar, Londra'ya yapmış olduğu bir ziyaretinde İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmesini ve bunun gerçekleşmesi halinde her türlü göreve hazır olduğunu ifade etmişti. Bu görüşmeler sonucunda İngiltere ve Fransa birlikte Mısır'ı baskı altına alarak mali işlerini kontrol etmeye başladı. Bu sırada Berlin Konferansı'nın toplanması için hazırlık yapılmış, maddeler arasında Ermeni sorunu da yer almıştı (Kızıltoprak, 2010: 230-234). Nubar Paşa, patrikhanenin 1878 yılında düzenlenen Berlin Konferansı için hazırladığı projeden farklı bir önerge hazırlamıştı. Bu önergede;

1. *Devletlerin(Batılı) kontrolü altında Ermenistan idaresinin ıslahı*
2. *Devletlerin(Batılı) seçimi, Padişahın onayı ile bir genel vali tayini*
3. *Mahkemeler, polis ve sairenin Avrupalı memurlara verilmesi*
4. *Başlarındaki subayları Avrupalı olmak üzere bir jandarma teşkilatı yapılması*
Ancak Patrikhanenin hedefi tam bir bağımsızlık sağlamak olduğu için, bu önerge istenmemiştir. (Uras, 1976: 220).

Ancak kongrede ne patrikhanenin ne de Nubar'ın istekleri kabul görmedi. Nubar Paşa, İngiltere'nin Mısır'ı 1882'de işgal etmesinin ardından iki kez başbakanlığa getirilmişti. Bu dönem, Ocak 1884-1888-Nisan 1894-Kasım 1895'tir ve Mısır'a toplam 53 yıl hizmette bulunmuştur (Kızıltoprak, 2010: 239-240). Ayrıca 1885-1889 yılları arasında Mısır Dışişleri Bakanlığını Adli Yakan Paşa yapmıştı (The Times, December 9, 1921: 9). Petersburg Sefiri Şakir Paşa'nın 1 Mayıs 1884'te Abdülhamit'e ilettiği bir yazıda, Cenevre'deki Ermeni komitelerinden bilgi vererek Nubar Paşa'nın bu komitelere maddi yardımda bulunduğunu iletmışti. Bogos Nubar, babasının üstlendiği görevi özellikle II. Meşrutiyet döneminde devralacaktı. Ayrıca Mısır'ın İskenderiye şehri İngiliz hakimiyeti zamanlarında Ermeni komitecilerinin üssü durumundaydı (Yarcı, 2015: 284).

Mısır Başbakanı olarak Nubar Paşa, Avrupalı devletlerle arasında sıkı bir ilişki kurmuştur. Örneğin, 19 Haziran 1887'de Londra sefaretinden gelen bir telgrafta, kraliçenin cülusunun 50. Yıl dönümünü kutlamak için Londra'ya gitmiş burada ayrıca Lord Salisbury ile temaslarda bulunmuştur (BOA, HR.TO. 62/68). Nubar, diplomasi amacıyla Avrupa devletleri arasında mekik dokumuş ancak kendini her zaman eğitimini

de aldığı Fransa ve Fransızlara yakın görmüştür. Nubar, kendini Fransız hissederek en yakın dostlarının Fransızlar olduğunu da sık sık belirtmiştir (Uygur, 2019: 316). Petrol zengini ve işadamı olan meşhur Ermeni Kalust Gülbenkyan ile de yakın bir bağı olan Nubar Paşa, uzaktan Gülbenkyanlar ile akrabalık bağları taşımaktaydı. Kalust Gülbenkyan'ın oğlu Nubar'ı da vaftiz eden kişi Nubar Paşa'ydı ve bir keresinde onları ailecek Mısır'a davet edip burada güzel bir şekilde ağırlamış, bu aile ile bağlarını sıkı tutmuştur (Okumuş, 2015: 46).

The Times gazetesinin ünlü muhabiri Blovitz'in anılarında, Berlin Kongresi'nde Nubar Paşa'nın Bulgaristan Prensi olması için öneride bulunulduğuna değinilmiştir. Hatta bizzat bunu Bismarck'ın desteklediği ve İngiltere, Fransa, Almanya ve Avusturya'nın da desteğini aldığına fakat Rusya'nın kendi çıkarlarına uygun düşmediği için buna karşı çıktığı belirtilmiştir (Andonyan, 2002: 47).

The Times gazetesinin 22 Haziran 1904 tarihli “ Nubar Paşa'ya Bir Övgü” başlıklı yazısında, Nubar Paşa'nın Mısır'ın modernleşmesi için kanunlar yaptığı, Delta'daki ilk demiryollarının inşası, Hidiv Veraset Kanunu, gümrükler ve posta sözleşmeleri, Süveyş Kanalı ile ilgili adli reformlar, Karma Mahkemelerin oluşturulması, su işleri ile ilgili çalışmalarının olduğuna değinilmiştir. 1899 yılında Paris'te ölen Nubar Paşa'nın ölümünden sonra adına bir heykel yapılmıştı. Heykelin açılış törenine Lord Cromer ve Mısır Başbakanı Mustafa Fehmi Paşa ve yerli ve yabancı eşraftan birçok kişi katılarak Nubar'ı “hayatının onur dolu olduğunu ve minnetle hatırlanmayı hak ettiğini” belirtmişlerdir (The Times, June 22, 1904: 6). Mısır'da siyasi manada mühim kişiliklerden biri olan Nubar Paşa'nın oğlu Bogos Nubar da Ermeni siyasi tarihi içerisinde oldukça etkili bir yer teşkil etmektedir.

Bogos Nubar Paşa hakkında bu zamana kadar detaylı bir araştırmanın yapılmaması bu çalışmanın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Zira Bogos Nubar, siyaseti ve propagandayı çok iyi kullanan bir politikacıydı. Osmanlı Devleti bünyesinde hizmet eden Nubar Paşa'nın oğlu olarak devraldığı siyasi vazifeleri Ermeniler lehine kullanmak isteyen ve bunun için de büyük çaba harcayan Ermenilerin başında gelmekteydi. Bu doğrultuda kendisini iyi tanımak ve yapmak istediklerini anlayabilmek Ermenilerin ayrılıkçı fikirlerinin ortaya çıkışını anlamak ve Birinci Dünya Savaşı içerisindeki faaliyetlerini değerlendirmek noktasında önem arz etmektedir. Bu çalışma

sırasında, Bogos Nubar'ın kendi mektup ve raporlarından oluşan ve Vatche Ghazarian'ın derlediği Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question adlı kitap, dönemin İngiliz gazetesi olan The Times, dönemin Türk gazeteleri ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) başta olmak üzere Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE) ve Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi'nde (TİTE) yer alan belgeler ve birçok tetkik eser kullanılarak konu hakkında detaylı bir araştırma yapılmaya çalışılmıştır.

Çalışma neticesinde, Bogos Nubar'ın Ermeni Milli Delegasyonu başkanı olarak yaptığı faaliyetlerden, katıldığı konferanslardan, kurduğu cemiyetlerden ve neleri hedefleyip başarmak istediği, elde edilen kaynaklar doğrultusunda Bogos Nubar'ı anlamamızı sağlamış ve onun "Ermeni Meselesi'ndeki" yerinin ne olduğunu öğrenmemize katkı sağlamıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

BOGOS NUBAR'IN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR OLAN FAALİYETLERİ

1.1. BOGOS NUBAR'IN BULUNDUĞU ORTAM VE ERMENİLERİN GÖZÜNDEKİ YERİ

Mısır devlet adamlarından Nubar Paşa'nın tek oğlu olan Bogos Nubar, 8 Ocak 1851 tarihinde İstanbul'da doğmuştur (Ataöv, 2014: 13; The Times, June 27, 1930: 19).⁹ Bu dönem İstanbul'una bakıldığında, mahalleler milletlere göre ayrılmaktaydı. Şehrin iç kesimlerinde Müslümanlar yaşarken Ermeniler genellikle Marmara sahillerinde yaşamaktaydı. Taksim, Galata gibi yerlerde mahalleleri bulunan ve burada diğer gayrimüslim milletlerle iç içe yaşayan Ermeniler, zengin sınıfı oluşturmaktaydı. Diğer taraftan, 1885 yılında yapılan nüfus sayımında İstanbul'da yaşayan Ermeni nüfusu şehrin %17,12'sini oluşturmuyordu (Çelik, 1998: 5-8-26-34). Genellikle ticaret, kuyumculuk gibi gelir getiren meslekler içerisinde yer alan Ermeniler, İstanbul'un kozmopolit yapısı içerisinde Rumlardan sonra en kalabalık gayrimüslim nüfusu oluşturmaktadır. Fransız İhtilali'nin milliyetçilik söylemlerinin Osmanlı Devleti içerisindeki Ermenileri iyiden iyiye etkilediği 19.yüzyılın ikinci yarısı, tam da Bogos Nubar'ın doğduğu zamana denk gelmektedir. Daha sonra Ermenilerin gözünde kahramanlar listesinin ilk sıralarında yer alacak olan Bogos Nubar'ın faaliyetlerini anlamak Ermenilerin bakış açılarını da anlamaya yardımcı olacaktır.

Milletler için her döneme damgasını vuran kahramanlar ve liderler vardır. Bu kahramanların veya liderlerin doğru anlaşılması, yaptıklarının o milletin gözündeki değerinin ortaya çıkarılması, kahraman olarak görülen kişinin mensubu bulunduğu

⁹ Bu tarih, İkdam gazetesinin 8 Kanun-i Sani 1920: 4 ve Tasvir-i Efkâr gazetesinin 9 Kanun-i Sani 1920: 2 tarihli haberlerinde belirtilmiştir. Bogos Nubar'ın doğum tarihi kaynaklarda 1851 yılı olarak verilmişse de doğum tarihi gün ve ay şeklinde belirtilmemiş, patrikhanenin Nubar adına yaptığı kutlamalar doğrultusunda, bu tarihe ulaşılmıştır.

millet için de fikirler vermektedir. Bundan başka kahraman olarak görülen kişiler, bir milletin varlığının sürdürülebilmesi ve tarihinin kesintisiz yaşatılabilmesi için önem arz eder. Tarih boyunca yaşatılan her kahraman, mensubu olduğu millet için önemli bir figür haline gelirken diğer bir millet için öne sürülen kahraman veya lider, bir şey ifade etmeyebilir ya da farklı bir millet için olumsuz bir yere sahip olabilir (Güven, 2017: 72-73). Buna, Ermenilerin gözünde bir lider ve kahraman olan Bogos Nubar Paşa da örnek verilebilir. Zira Bogos Nubar, Mısır'da başladığı faaliyetlerine Paris'te devam eden Ermenilerin nazarında büyük bir yere sahip olan siyasi bir liderdi.

Bogos Nubar'ın Ermeniler nazarındaki yerine baktığımızda örnek olarak gazetelerde, 8 Ocak tarihinde Bogos Nubar'ın doğum günü olması dolayısıyla patrikhanenin emriyle Ermeni kiliselerinde Bogos Nubar'ın ömür ve akıbeti için dualar okunacağı bildirilmişti. Beyoğlu kilisesinde yapılacak ve Patrik Zaven Efendi'nin başkanlık edeceği ayından sonra Bogos Nubar namına tebrikler kabul edileceği belirtilmişti. Ayrıca bu nedenle okulların da kapanacağı duyurulmuştu (İkdam, 8 Kanun-i Sani 1920: 4). Beyoğlu'nda yapılan bu törene, İngiliz, Fransız subaylar bunun yanı sıra Rum kesiminden bazı kişiler de katılmış, törenin ardından Nubar'ın şahsına övgü dolu ifadeler kullanılmıştır (Güllü, 2015: 536).

Diğer bir gazete haberinde, Bogos Nubar'a doğum günü dolayısıyla Ermenilerin, dini tören ve merasim düzenledikleri ve Ermenilerin yaptığı hizmetler dolayısıyla Bogos Nubar'ı takdir ettikleri de belirtilmiştir (Tasvir-i Efkar, 9 Kanun-i Sani 1920: 2).

Bogos Nubar'ın faaliyetleriyle ilgili Cenevre'de yayımlanan Troşak gazetesinde, "Bogos Nubar gibi bir Ermeni'nin ortaya çıkması takdire değerdir" ifadeleri kullanılmış, sürdürmekte olduğu çalışma ve çabaları ile kendisinin örnek teşkil ederek, Bogos Nubar'ın Ermenilerin tarihinde onurlu bir yer kazandığını ifade etmiştir (Tetik, Gürler ve Aksu, 2008: 55).

1.2. BOGOS NUBAR'IN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINA KADAR OLAN HAYATI VE FAALİYETLERİ

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Bogos Nubar, bir yandan eğitimi ile ilgili bazı seyahatler yaparken diğer taraftan da yabancı dil konusunda kendisini geliştirmiştir.

Ayrıca Mısır’da babasının nüfuzunun da etkisiyle çeşitli görevlerde bulunmuştur. Eğitim amacıyla İsviçre ve Fransa’ya giden Bogos Nubar, Paris’te Ecole Centrale’i bitirmişti. Bir dönem Mısır Demiryolları İdaresi Mısır Direktörü olarak görev yapmıştı. Enerjisini Mısır’ın ekonomik kalkınmasına harcayan Bogos Nubar, Mısır yönetiminde doğrudan yer almamıştı. Sultan Hüseyin Kamil¹⁰ ile birlikte Kraliyet Tarım Cemiyeti’nin kuruculuğunu üstlenmiş ve bu cemiyetin tarımsal faaliyetlerinde büyük rol oynamıştır. Ayrıca Belçikalı yatırımcı Baron Empain ile birlikte Kahire yakınlarındaki Heliopolis kasabasını kurmuştu (Ataöv, 2014: 13; The Times, June 27, 1930: 19). Bunun yanı sıra Mısır’da bayındırlık memurluğu ve mühendislik görevlerinde de bulundu (Bayramol, 2013: 74). Fransızca’yı akıcı konuşan ve Avrupalı diplomatlar tarafından tanınan biri olan Bogos Nubar, “kibar bir Levanten beyi” olarak tasvir edilmektedir. (Hovannisian, 1971: 257). Bir ara istifasını vererek elini idari işlerden çeken Bogos Nubar, servetini artırma yoluna giderek, babası Nubar Paşa’dan kalan 6 milyonluk bir mirası 20 milyona çıkarabildi (Mutlu, 2015: 202). 1906 yılında görünürde muhtaç Ermenilere yardım amacı taşıyan fakat gerçekte Ermeni komite ve çetelerine yardım sağlayan “Ermeni Cemiyet-i Hayriye-i Umumiyesi”ni kurmuştu (BOA, DH.İD.126/55). Diğer taraftan Jön Türklerin, 1909’da kurulan Türkiye Milli Bankası’nın kurulmasını zengin ve itibar sahibi olan Bogos Nubar ve Kalust Gülbenkyan’dan istedikleri iddia edilmektedir (Conlin, 2016: 1). Eçmiyazin Katogikosu, onu Ermeni davasını tüm dünyada temsil etmek istemesi dolayısıyla Ermeni Milli Delegasyonu Başkanı olarak atamıştı. 1912 yılına kadar Mısır’da kalan Bogos Nubar, 1912 yılından sonra Paris’e yerleşerek faaliyetlerine burada devam etmişti. (Tetik, 2006: 74; Karacakaya, 2005: 177). Bogos Nubar ayrıca göreve geldiği ilk günden son gününe dek Ermeniler için yapılması planlanan ıslahat çalışmaları için yoğun mesai harcamıştır.

1.2.1. Ermeni İttihad-ı Muavenet Cemiyeti ve Bogos Nubar’ın Cemiyet İçindeki Faaliyetleri

Bogos Nubar, 1906 yılında Anadolu’da ikamet eden Ermeni-“ lerin maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılamak için Mısır’da merkezi Kahire olan “Ermeni Cemiyet-i Hayriye-i Umumiyesi” adında bir yardım cemiyeti kurdu. Bu cemiyet, Mısır hükümeti

¹⁰ Hidiv İsmail Paşa’nın oğlu. İngiltere himayesinde tahta çıkarılan ilk Mısır kralıdır.

tarafından onaylandı (BOA, DH.İD.126/55). “Ermeni İttihad-ı Muavenet Cemiyeti” ve “Tarakortzagan Muintionn Haustz” olarak da bilinen cemiyet günümüzde, “Ermeni Genel Hayırsever Cemiyeti” olarak da adlandırılmaktadır (Aslan, 2016: 145; www.agbu.org, Erişim: 22.07.2019).¹¹ Cemiyetin reisi Bogos Nubar Paşa’dır. Üyeleri arasında, Reis vekilleri; Yakup Artin Paşa, Yervant Agaton Bey, Sandukkar Mıgırdıç Antranikyan, Katip; Vahan Malazyan Efendi, Aza; Arakel Nubar Bey, Kirkor Bağyayan Efendi, Karabet Şeridciyan Bey ve M. Markoson Bey gibi kişiler vardı. Cemiyetin amacı; Anadolu’da sakin Ermenilerin ihtiyacının ıslahına çaba sarf etmek, maddi ahvalinin ıslahına çalışmak, meydana gelen bu durumların teşvik ve arzularına hizmet etmektir. Bu cemiyete girebilmek için adayın idare meclisine veya diğer şubelerden birine müracaat etmesi gerekmekte ya da azadan iki zat tarafından meclisten birine takdim edilmesi gerekmekteydi. Aday, azalar tarafından yapılan oturumlar sonucunda hakkında karara varılırdı (BOA, DH.İD. 126/55).

Cemiyet, her ne kadar yardım amaçlı kurulmuş olarak gözükse de gizli ve açık yürüttüğü faaliyetlerde Osmanlı Devleti’nde isyanlar çıkararak Doğu Anadolu’da bağımsız bir Ermenistan devleti meydana getirmek ya da Avrupa devletleri himayesinde özerklik elde etmeği amaçlamıştı. Diğer taraftan Ermeni şirketlerinin yardımlarıyla, Ermenilerde milliyetçilik duygularını uyandırmak için okullar açılmış hatta Van Özbek oğlu mahallesinde Bogos Nubar adına bir Ermeni şirketi tarafından öğretmen okulu açılmıştır. Cemiyet, zengin tüccarlardan topladığı paralarla Ermeni komitecileri aracılığıyla silah ve mühimmat satın almış ve bunları Van İsyanı’nda kullanmıştır (Aslan, 2016: 141-146-148-150).

Dönemin Ermeni asıllı diplomatlarından, II. Abdülhamid’in Ermeni komiteleri ile arasında köprü durumunda olan Artin Dadyan Paşa, Bogos Nubar’ın cemiyet ile komiteler arasındaki bağlantısını ortaya çıkarmış ve onun Ermeni komitelerinin koruyuculuğunu yaptığını Abdülhamid’e bildirmiştir (Dadyan, 2011: 289).

Ermeni İttihad-ı Muavenet Cemiyeti’nin Anadolu ve Avrupa’da birçok şubesi açılmış ve cemiyet aktif olarak faaliyetlerini sürdürmüştür. Nitekim cemiyetin İstanbul

¹¹ Ermeni Genel Hayırsever Cemiyeti, Bogos Nubar’ın 1906 yılında kurmuş olduğu ve günümüze dek ulaşan ve aktif olarak faaliyetlerini sürdüren bir yardım kuruluşudur. Günümüzde adı The Armenian General Benevolent Union (AGBU) olarak geçmektedir. Detaylı bilgi için bkz. www.agbu.org (Erişim: 22.07.2019).

şube başkanlığı görevini, bir dönem Osmanlı Devleti'nde Hariciye Nazırlığı yapmış ve ayrıca ayan üyelerinden olan Ermeni asıllı Gabriel Noradunkyan üstlenmiştir. Ayrıca cemiyetin kasadarlığını Ziraat Nezareti eski müsteşarlarından Agaton Bey üstlenmiştir. Mısır'da ikamet eden Agaton yılın büyük kısmını ailesinin bulunduğu İsviçre'de geçirmekteydi. Zira Ermeni propagandasının yoğun olarak gözlemlenebildiği İsviçre'de, gazeteler yayımladıkları yazılarla Ermenilere destek vermekteydi. Bern Sefiri Fuad Selim Bey, raporlarında İsviçre'de bulunan Agaton Bey'in Anadolu Ermenileri için yardım topladığını ifade etmekteydi. Fuad Selim Bey, diğer bir ifadesinde, Bogos Nubar'ın Gabriel Noradunkyan'dan daha kudretli olduğunu da belirtmekteydi (Mutlu, 2015: 185-187-190). Bern sefirinin Dersaadet'e yolladığı bir telgrafta, Gabriel Noradunkyan'ın İsviçre'de Ermeniler lehine Osmanlı Devleti aleyhine propagandalar yaptığını, Noradunkyan Efendi'nin burada Ermeni komitecileri tayin ettiğini ve bu faaliyetlerinden dolayı Noradunkyan'ın, Dersaadet'e geri dönüp gereğinin yapılmasının elzem olduğunu belirtmiştir (BOA, DH.EUM.2ŞB. 20/49).

Mısır'da kurulmuş olan ve Osmanlı coğrafyasının birçok bölgesinde özellikle Doğu Anadolu'da çeşitli şubeleri bulunan "Ermeni Hayırperver Cemiyeti"nin sermayesinden bahsedilmekte olan bir raporda, cemiyetin önde geleni olan Bogos Nubar'ın faaliyetleriyle topladığı meblağların, Ermeni komiteleri marifetiyle Van ve civarında ne gibi maksatla iş yaptığının bilinmekte olduğu ifade edilmiştir. Bogos Nubar'ın Trakya'daki en cüretkar ele başlarından olan Dagavaryan'ın Kafkasya'ya gidip orada Eçmiyazin Katogikosu ve Kafkasya valisi prensi Vorontzof Dashkof ile çok sayıda görüşmeler yapmış olduğu belirtilmiştir. O bölgede birçok şubeler açmış olduğu ve birçok paralar topladığının da bilinmekte olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, Dagavaryan'ın adı geçen cemiyetin Doğu Anadolu'daki şubeleri ile Kafkasya şubeleri arasında daha öncelerde de bildirilen "ortak mesai" kıssasını İstanbul'a geri gönderdiği ve cemiyetin faaliyetleri ile ilgili raporların zabıtaca kayıtlı olduğu da belirtilmiştir (BOA, DH.EUM.KLH.2/26).

Osmanlı Devleti'nin çeşitli yerlerinde, Kafkasya, Bulgaristan, Romanya, Avrupa ve Amerika gibi yerlerde şubeleri olan cemiyet, zenginlerden büyük miktarlarda para almıştır. Komitelere para yardımında bulunan tüccar topluluğunu kendine bağlamış olan cemiyetin, 1911 yılı gelir bilançosu 27.500 Mısır lirası olarak görülmüştür. Cemiyetin

adı altında birçok komiteci, silah alımı ve siyasi örgütlenme adına Adana, Suriye ve Halep gibi bölgelere gelmişlerdir. Osmanlı Ordusu Başkomutanlığı'ndan Emniyet Genel Müdürlüğü'ne gelen yazışmalarda, Bogos Nubar Paşa'nın başkanlığındaki "Ermeni Yardımsever Hayır Cemiyeti"nin Suriye'nin her tarafında şubelerinin tespit edildiğine ve bu cemiyetin devlet nazarındaki durumu ve takip edilerek tutuklama yapılması gerekliliği var mıdır diye sorular yöneltilmiştir. Kudüs'ten Başkomutanlığa gelen yazıda da benzer ifadeler yer almıştır (Tetik, 2005: 174). Cemiyet, 1914 yılında yaptığı bir toplantıda üyelerinden aslen altı Taşnak üyesi komiteciyi ihtilal yapmak üzere Adana'ya gönderecektir (Öke, 2012: 143). Bu durum cemiyetin nasıl bir çizgide ve faaliyetlerde olduğunu görmemiz açısından örnek teşkil eder.

1914 yılında birçok ülkede şubesi ve 8533 üyesi olan cemiyet, Birinci Dünya Savaşı'yla faaliyetleri yasaklanınca, Bogos Nubar tarafından merkezi Paris'e taşınmıştır. Cemiyet, savaştan sonra şube sayısını arttırmış, Ermeni gençlere üniversitede okuması için burs sağlamıştır (Aslan, 2016: 146). Bogos Nubar'ın 1930 yılındaki ölümünün ardından cemiyetin başkanlığına petrol zenginlerinden işadamı Kalust Gülbenkyan seçilmiş, 1932 yılının sonlarına değin bu cemiyetin başkanlığını yapmıştır (Pamukciyan, 2003: 39).

1.2.2. Ermeni Milli Delegasyonu ve Bogos Nubar'ın Faaliyetleri

Rusya, Osmanlı Devleti'ni küçültmek için Anadolu'da kurmak istediği bağımsız Ermenistan sayesinde bölgeyi çember içine almak istiyordu. Sonrasında da Türklerin Kafkasya Müslümanları ile bağlarını koparıp, İstanbul üzerindeki planlarını uygulama niyetindeydi. Bunun üzerine Ermeniler Rusya'ya yakınlaşarak özerklik konusunda Rusya'ya umut bağladılar. Milli Ermeni parti ve birliklerinden Taşnak, Hınçak ve Ramgavar gibi partiler Ermeni Patrikliği ile birleştiler (Kabacalı, 2018: 22).

Eçmiyazin Katogikosu Patrik V. Kevork, Ermeni meselesinin uluslararası bir boyuta taşınmasını istedi. Rusya'nın da desteğini alan V. Kevork, devletlerle temas kurmak, İngiltere ve Fransa gibi ülkelerin bu meselede Rusya'nın yanında çalışmasını sağlamak amacıyla tüm bunların gerçekleşebilmesi için bir temsilciye ihtiyaç duydu. Bu temsiliyet için en uygun kişi olarak Mısır'da bulunan Bogos Nubar Paşa'yı uygun gören V. Kevork, 10 Kasım 1912 katogikosluk emirnamesiyle Bogos Nubar'ı temsilci olarak

tayin etti. Bogos Nubar da Paris'e yerleşerek göreve başladı (Karacakaya, 2005: 177). Onun Paris'teki en büyük destekçileri Taşnaksutyun mensuplarıydı ve aralarında en önemlisi de Mikael Varantyan'dı (Uras, 1976: 383). Diğer yandan Dr. Zavriev'in belirttiğine göre, Nubar'ın Milli Delegasyon Başkanı seçilmesi, kendini bu başkanlığa daha uygun gören ve birtakım kıskançlık yaşayan petrol zengini işadamı Kalust Gülbenkyan'ı incitti (Ataöv, 2014: 136).

V. Kevork, Rusya ile ortak hareket etmeye başlayarak Ermeniler için yapılması planlanan ıslahatın planını bizzat Rusya'nın Kafkasya valisi ile yaptı. Bu plana göre, planlanan ıslahat başka bir devlet olmaksızın Rusya'nın kontrolü altında yapılacaktı. Bogos Nubar ise Rusya'nın telgrafla onayını aldıktan sonra katogikosluğun verdiği emirlere uyacak ayrıca ıslahatın Rus kontrolü altında icra edilmesi için Avrupa devletlerini ikna edecekti. Hazırlıklar yapıldıktan sonra Avrupa'ya gönderilen temsilciler arasında; heyetin başkanı, Bogos Nubar, Arkepiskopos Ütücüyan, Yakup Artin Paşa, Minas Çeraz ve Harutyun Musdiçyan vardı. Bunlar Avrupa'da temaslarda bulunmuştu. Doğu Anadolu Islahatı konusu yoğun çabaların ardından 26 Ocak 1914 tarihinde yapılan bir anlaşmayla sonuçlandı. Rus Dışişleri Bakanı Sazanoff, bir ifadesinde "Ermenileri Türklerin boyunduruğundan kurtarmak için ilk adımı atmış olduklarını" ifade etti. Katogikos da buna binaen Sazanoff'a "... Büyük Rusya'ya karşı gösterdikleri yakınlıktan dolayı asırlarca imhalarla uğramış olan bu milletin hakiki hayat içinde gelişmesinin temin ve gerçekleşmesi için kurtarıcı Çarlar büyük faaliyet gösterdi" ifadelerini kullandı (Arslan, 2014: 27).

Bogos Nubar'ın 1930'daki ölümünün ardından Ermeni Milli Delegasyonu'nun başkanlığına, Gabriel Noradunkyan atandı (Pamukciyan, 2003: 28).

1.2.3. Vilayat-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahatı ve Bogos Nubar

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması Rusların yararına bir içeriğe sahip olduğu için Avrupalı devletler buna karşı çıkmıştı. Bundan dolayı, 13 Temmuz 1878'de Berlin Antlaşması imzalanmış Rusların daha önce Osmanlı Devleti'nden elde ettikleri birtakım ayrıcalıklar elinden alınmıştı. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslim unsurlar büyük devletlerin himayesi altına alınmış oluyordu. Buna binaen bu tarihten itibaren Ermeni Sorunu, uluslararası bir

yapıya kavuştu. Ermeni nazarında, anlaşmanın 61. maddesiyle Ermeniler için Ermenistan'ın temelleri atılmaktaydı. Diğer taraftan antlaşmada, Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde ıslahatların yapılmasının istenmesi özerkliğe doğru atılmış bir adım demektir. Osmanlı Devleti ise istenilen bu ıslahat talebini, devletin egemenliğine zarar vermesi ve olumsuzluklarla karşılaşabileceği endişesi ile kabul etmemiştir. Fakat İngiltere ve Rusya bu ıslahatın uygulanmasında kararlıydılar ve her fırsatta bunu Osmanlı Devleti'ne sunmuşlardı. 1895 yılına kadar Osmanlı'da Ermeni terörü artış göstermiş ve bunun ardından İngiltere, Fransa ve Rusya'nın İstanbul elçileri, Doğu Anadolu Vilayetleri'nde yapılmasını istedikleri ıslahatlar için Osmanlı hükümetine 40 maddelik bir proje ile başvurmuşlardı. Bu proje, vilayetlerin özerkliğine sebep vereceğinden II. Abdülhamid tarafından reddedilmiştir. İngiltere'nin 1879'dan beri müfettiş konusunu gündeme getirmesi ve bu konuyu 1895 yılına kadar siyasi platformlarda sürekli dillendirmeleri, Osmanlı Devleti'nin 27 Haziran 1895'te Müşir Ahmet Şakir Paşa'yı Anadolu Vilayetleri Genel Müfettişi olarak tayin etmesine neden olmuştu. 24 Ağustos'ta göreve başlayan Müşir Ahmet Paşa, İngiltere ve Rusya tarafından olumlu karşılanmıştı. Fakat bu ıslahat çalışması fazla uzun sürmemiş, Müşir Ahmet Paşa'nın ölümünün ardından teftiş heyetinin görevine 19 Nisan 1900 yılında son verilmiştir (Türkmen, 2006: 10-11-12-13-14). Bu ıslahat projesi belirli aralıklarla gündeme gelmiş 1912 yılından itibaren daha ciddi bir süreç içerisine dahil olmuştur.

Paris Sefiri Rıfat Paşa'nın 16 Aralık 1912 tarihli bir telgrafında, Bogos Nubar'ın sefarete yaptığı bir ziyaretten bahsedilmektedir. Bu ziyarette Bogos Nubar'ın, görüşme sırasında yakında yapılacak olan sefirler toplantısından yararlanacağı ve toplantıya katılacak olanlar ile kendi durumlarını görüşeceği belirtilmiştir. Bogos Nubar, kendi taraflarına destek sağlamak için girişimlerde bulunacağını ve Ermeniler arasında ıslahat, özerklik ve Rusya'ya ilhak gibi konular tartışılrsa da kendisinin ıslahat taraftarı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Nubar, Türkiye'den ayrılmak fikrine karşı bulunduğunu ifade ederek bu ıslahatın 1895 yılında kabul edilen ıslahat çerçevesinde olması gerekliliğini de bildirmiş, ıslahatın devletler tarafından güvenceye alınmasını ve bu güvencenin de Osmanlı hükümetince kabul edilmesi gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine Rıfat Paşa, büyük devletlerin müdahalesinden önce bu işin sonuçlandırılmasının gerekliliğini nezarete bildirerek bu konu hakkındaki bazı duygu ve düşüncelerini ifade etmiştir (Münir Süreyya Bey, 2001: 77). Diğer taraftan Petersburg Sefiri Turhan Paşa'nın 24

Aralık 1912 tarihli telgrafında ise Reç gazetesinin ifadesine göre Bogos Nubar Paşa'nın katogikos tarafından sefirler toplantısına katılmakla görevlendirildiği bildirilmişti. Ayrıca katogikosun Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin hükümlerini gerçekleştirmek için ısrar ettiği ve ayrıca Bogos Nubar'a eski Patrik Ormanyan'ın da eşlik edeceği belirtilmiştir.

Rıfat Paşa'nın diğer bir telgrafında, Bogos Nubar ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi arasında bir anlaşmazlık meydana geldiği belirtilmişti. Bu anlaşmazlığın sebebi, Patrikhanenin doğu vilayetlerine Avrupalı vali atayarak Rusya'nın himayesine girilmesini istemesi ve Bogos Nubar'ın bunun aksine Avrupa kontrolü altında Osmanlı bir vali olması görüşüydü. Nihayetinde anlaşmazlık patrikhanenin Rus sefaretine danışıp Bogos Nubar'ın görüşüne uyan bir yanıt almasıyla tatlıya bağlanmıştı.

Bundan başka, bu sıralarda Ermeni komiteleri bir konferans düzenlemiş, Berlin Antlaşması'nın hükümlerine ve Osmanlı Devleti'nin 1895 tarihinde temelde kabul edip uygulamada gerçekleştirmediği ıslahat raporuna değinerek, Ermenilerin isteğinin gerçekleştirilmediğine ve Ermeni sorununa değinmişlerdi (Münir Süreyya Bey, 2001: 78-79-80).

Rusya'nın Paris elçisi M. İzvolski'nin Rus Dışişleri Bakanı Sazanoff'a yazdığı mektupta, Bogos Nubar'ın, Türk Ermenilerinin bağımsızlık veya anayasa değişiklikleri meselelerini hiçbir suretle ele almak istemediklerini birçok kez ifade etmişti. Tek amaçlarının Berlin Antlaşması'yla öngörülen, Rusya, İngiltere ve Fransa gibi devletler tarafından hazırlanan fakat gerçekleştirilemeyen ıslahata ulaşabilmek olduğunu belirtmişti (Kabacalı, 2017: 390).

Babıali, hem Ermeni komitelerinin hem de Bogos Nubar'ın tüm bu faaliyetlerinden haberdardı. Babıali buna istinaden, yaklaşan Avrupa baskısını hissetmiş ve buna çözüm yolu bulmaya çalışmıştır. 26 Mart 1913'te vilayetlerin yerel konularda karar alma yetkisini Vilayet Meclisi'ne veren ve vilayetler için özel bütçeler kabul eden Babıali, "İdare-i Umumiye-i Vilayat" kanununu çıkarmıştı. Ayrıca 24 Nisan 1913 tarihinde de bir çok yerde yeni mahkemeler kurulması için, Sulh Hakimleri Kanunu'nu ve bazı kanunlar çıkardı. Bundan başka, Doğu Anadolu ve Osmanlı Dahiliye Nezareti'nde çalışmak üzere, İngilizlerden jandarma subayları ve uzmanlar talep ederek

Avrupa devletlerini memnun edebileceği bir siyaset izlemişti. “İşte bu talep Ermeni konusunun derhal ortaya çıkmasına yol açtı. Rusya buna şiddetle karşı çıktı. Halbuki daha 23 Ocakta Rusya Ermeni meselesinin şu anda açılmasını uygun görmediğini beyan etmekteydi” (Gürün, 2012: 279-280).

Dönemin Maliye Nazırı Cavid Bey, 21 Nisan 1913’de Paris’te Bogos Nubar ile görüşmüştür. Bu görüşmede Bogos Nubar, Cavid Bey’e kendisini tanıtmış amaçlarını ve görevini açıklamıştır. Kendisinin Ermeniler tarafından görevlendirildiğini, İngiliz ve Fransız kabineleri nezdinde girişimde bulunacağını ve amacının Ermenistan’a bir yabancı vali tayini olduğunu iletmiştir. Cavid Bey buna karşılık, ıslahat konusunun yanı sıra kendisinin Avrupa kontrolündeki özerk bir Ermenistan fikrinin yanlış olduğunu, bundan iyi bir sonuç alınamayacağını ifade etmiştir. Ek olarak, Rusya’nın Ermenistan’ın iyi duruma gelmesi gibi bir amacının olmadığını, orada bulunacak Rus memurlarının Kürtler ve Ermeniler arasında daima anlaşmazlık ve karışıklık çıkaracağını ileri sürmüştür. Ayrıca hükümetin ıslahata kesinlikle karar verdiğini, bu yabancı memurların Ermenistan için bir karışıklık meydana getirip, memleket için büyük felaketlere yol açacağını da belirtmiştir. Bogos Nubar da Berlin Antlaşması’ndan bahsetmiş ve kendisine verilen görevin dışına çıkamayacağını ifade etmiştir. Cavid Bey de bu görevi yerine getiremeyeceğini, Avrupa’nın yeni mesele çıkmasında istekli olmayacağını, yakında barış antlaşması imzalanacağından o zamana kadar Avrupalı devletlerin Ermenistan için bir yol bulamayacaklarını ifade etmiştir. Ayrıca hükümetin Türk ve Ermeni yararına çalıştığını da belirtmiştir (Babacan ve Avşar, 2014: 674-675). Bogos Nubar ve Cavid Bey arasındaki bu görüşmenin ardından Bogos Nubar, görevine devam ederek reform planı ile ilgili görüşmek üzere Londra’ya gitmişti.

The Times gazetesinin “Politik Notlar-Ermenistan” başlıklı yazısında, İngiltere Avam Meclisi’nde Ermeni Meselesini dikkate almak için yabancı delegeler ve Manchester ve Londra’da Ermeni topluluklarının temsilcileri ile bazı üyeler tarafından 25-26 Nisan 1913 tarihinde bir toplantı düzenlendiği bildirilmiştir. Bu toplantıya katılan kişiler arasında “Ekselansları” Nubar Paşa’nın da olduğundan ayrıca toplantıda Küçük Asya’daki statükonun lehine büyük ölçüde bir reform planı hazırlandığı belirtilmiş ve bunun ana Avrupa kanallarına gönderildiğinden bahsedilmiştir. Bu toplantıya katılan delegelerden ikisi olan M. Leopold Favre ve M. Rene Claparede’nin, dün Mr. T.P. O’

Connor, Mr. Noel Buxton, Mr. Gladstone ve diğeri tarafından Avam Meclisi'nde ağırlığı da ifade edilmiştir (The Times, May 1, 1913: 8).

Tercüman-ı Hakikat gazetesinin 8 Mayıs 1913 tarihli “Şarki Anadolu” başlıklı yazısında, Şarki Anadolu ıslahatı projesinin tatbikine yakında başlanacağı, daha önce başarıya ulaşamayan bu ıslahatın Osmanlılığın iyi niyet göstereceğini ve ona şeref verecek bir tarzda uygulanacağından ümitli oldukları ifade edilmiştir. Gazete, Berlin Antlaşması'nda Anadolu'da uygulanacak ıslahatın uygulanmasının gerçekleşemediğini belirterek Osmanlı'nın hiçbir zaman rahat yüzü görmediğini, Rum ilinde eşkıyalık ile uğraşmaktan başka cihetlere fırsat bulamadığı ifade etmiştir. Ayrıca Balkan savaşının da Rum ili ıslahatı bahanesiyle açıldığını, Osmanlı'nın Rum ili de gittikten sonra gözlerini tek ve en eski memleket olan Anadolu'ya çevirmiş ve onun saadet ve refahı için çalıştığına dikkat çekmiştir. Babıali'nin, gayretle Anadolu'da uygulanacak ıslahat projesinin düzenlenmesine koyulduğu, Düveli Muazzama'ya (Büyük Devletler) tebliğ edilen bu projenin ne suretle itiraza tutulduğu ve uzun görüşmelerden sonra ne gibi bir neticeye ulaşacağına malum olduğu da ifade edilmiştir. Diğer taraftan uygulamaya konulacak proje ve bunu uygulayacak Avrupalı devletlerden getirttiğimiz müfettişlerden bu hususta ümitli olduğu belirtilmiştir. “Ümidimizin tek dayanağı kendilerinin hiçbir siyasi amaca ve yabancılara tabi olmayacakları merkezindedir” şeklinde bir ifadeye yer veren gazete, daha önceden de isteğinin bu olduğuna değinmiştir. On sene önce Rumeli'ye gönderdiğimiz Avrupa kontrol memurlarının ne amaçla hareket ettiklerini ve son Balkan felaketinde de bunların dahili bulunduğunu pek iyi bildiğini ifade eden gazete, Mösyö Hoff ve Mösyö Westenek'in iyi niyetlerinden emin olduklarını belirtmiştir. Onların Osmanlı'nın hakimiyet millisi ile uygun bir şekilde, birlikte yaşayan unsurları tesis edeceklerini, evvelce anlaşmazlıklara meydan veren olaylara meydan bırakmayacaklarını ve bilhassa bizim her zaman talihsiz bir tarzda gösterilmek istenen iyi niyetimizin ne derece saf ve gerçek olduğunu ispat edeceklerine inandıklarını belirtmiştir. Doğu Anadolu vilayetlerinin bizim için her zaman endişe merkezi olduğunu, en önemli diplomatik olayların sürekli burada olduğunu da ifade etti. Diğer taraftan Doğu Anadolu'nun propagandacılar için bereketli bir alan oluşturduklarını ifade eden gazete, Doğu Anadolu ıslahatının uygulanmasının bize başlı başına ve pek mühim bir fayda sağladığından bahsetmişti. Ayrıca, Ayastefanos Antlaşması'nın bir eş değeri olan Berlin Antlaşması'nda bulunan maddeler uygulandığı cihetle Rusya ile aramızda

anlaşmazlıkların çıktığından fakat bugün uygulanacak olan ıslahatla bu gibi anlaşmazlıkların tamamıyla bertaraf olacağından bahsetmiş bilhassa Osmanlı Devleti için pek büyük bir başarı olduğu ifadelerine yer vermiştir (Tercüman-ı Hakikat, 8 Mayıs 1913: 1). Bu haber dolayısıyla, Osmanlı basınının da ıslahata ümit bağladığı ve dış müdahalelerle karışıklıklara gidilmektense ıslahatın gerçekleşmesinin olumlu karşılanabileceği belirtilmiştir.

Maliye Nazırı Cavid Bey 8 Mayıs 1913 tarihli hatıratında, ünlü Fransız yazar Viktor Berard'ın Ermeni meselesine Arabistan meselesinden daha fazla önem verdiğini, Berard'ın, Rusya'nın Trabzon'a bir bahane ile asker çıkarmasından korktuğundan bahsetmişti. Cavid Bey, Paris Sefiri Rıfat Paşa'dan aldığı mektupta, Bogos Nubar'ın Rıfat Paşa'dan yardım istediğini buna binaen Rıfat Paşa, Rusya'ya ilhak ve istiklal gibi teşebbüslerde kendilerine yardım etmeyeceğini, Türkiye kontrolünde ıslahat çalışmasına taraftar bulunduğunu ifade etmişti. Ayrıca Rusya'nın içinde bulunduğu durumdan endişelendiğini belirtmişti. Zira Rusya'nın İstanbul Patriğini elde ettiğini ifade etmiş ve Ermenilerin himaye konusunda Rusya'ya başvuracağını söylemiştir. Bu fikrin Ermeniler için yararlı olmayacağını da söylemiş ayrıca İzvolski'nin bütün mesaisini Ermeni meselesine ayırdığını ifade etmişti (Babacan ve Avşar, 2014: 700-701).

The Times gazetesinin "Ermeni Reform Talepleri" başlıklı diğer bir yazısında, tüm Ermenileri temsil eden Eçmiyazın Katogikosluğu'nun görevlendirdiği Bogos Nubar'ın, Patrik'e; büyük bir Ermeni unsurunun yaşadığı altı Anadolu vilayetinin idare reformunun "Altı Büyük Güç" tarafından güvence altına alınmasını istemek yerine, onlardan birinin reformları denetlemesinin daha uygun olacağını önerdiği belirtilmişti. Ermeni Patriğinin, Altı Güç'ten gerekli hıza sahip bir reform programı hazırlamasının zor olacağını tahmin ettiği gerekçesiyle, birçok Ermeni ile lehine olan teklife rıza göstermediğine inanılmıştı. Ayrıca The Times'a göre Türk basını, genel olarak Ermeni taleplerinin haklılığını kabul etmiş ancak Osmanlı hükümetinin, illerin idaresini kurma amacı ile istihdam etmeyi önerdiği yabancı yetkilinin ellerine yürütme yetkisi verilmesi fikrine karşı çıktığı ifade edilmiştir (The Times, May 12, 1913: 5). Bu arada Bogos Nubar, Paris'te faaliyetlerine hızla devam ediyor ve Ermenilere yakın olan herkesin desteğini almaya çalışıyordu.

Cavid Bey 30 Mayıs 1913 tarihli hatıratında, kendisinin Alman Sefiri Baron Schon ile görüştüğünü ve bu görüşme sırasında Gabriel Noradunkyan'ın da yanında bulunduğunu belirtmiştir. Bu görüşmede, Ermenistan meselesi ile ilgili konuştuklarını ve Baron Schon'un Bogos Nubar ile görüştüğünü, bu görüşmede Schon'un Cavid Bey'in Bogos Nubar'a daha önce dediği gibi devletlerin müdahalesinin entrikalara sebebiyet vereceğini ve en doğru yolun ıslahatın Türkiye tarafından yapılması olduğunun gerekliliğini ifade ettiğini belirtmiştir. Bu konuşma sırasında Gabriel Noradunkyan, bu durum hakkında olumlu olumsuz bir şey söylemeyerek sessiz kalmıştır (Babacan ve Avşar, 2014: 727).

Paris Elçiliği'nden 7 Haziran 1913 tarihinde İstanbul hükümetine ulaşan yazıda, ünlü Fransız yazarlarından Mösyö Viktor Berard ile Bogos Nubar Paşa'nın Ermeni Meselesi hakkında bir konferans verdiği ve bu konferansta Viktor Berard'ın Ermenilerce ikamet edilen yerlerde ıslahat yapılması taraftarı olduğu ifade edilmiştir. Berard'ın konuşmasında, Ermenilerin niteliklerinden, faaliyetlerine ve Ermenilerin eski zamanlardan beri alt tabakada bulunduğu bahsettikten sonra, Alman gazetelerinin Ermenilerin hukukunu korumalarının manidar olduğunu ifade ettiği belirtilmiştir. Berard'ın, Almanların Ermenilerin hukukunu korumasının altında, Türklerin ikamet ettiği yerlerin dışına giden şimendifer hattı dolayısıyla Almanların, Adana vilayetiyle birlikte Ermenilere muhtaç olduğunu ifade etmiştir. Çünkü bu yolla Almanların Mersin'e, Rusların Trabzon'a kolayca çıkabileceğini belirtmiştir. Irak ve Doğu Anadolu'nun, Rusya, İngiltere ve Almanya tarafından taksimine Fransa hükümetinin olumlu bakamayacağını ve bu durumun gerçekleşmesi halinde Suriye'nin Fransa'ya bırakılacağını tabii olduğunu belirten Berard, Türklerin ıslahatı kendi başlarına yapmaktan aciz olduklarını söyleyemiştir. Ayrıca ıslahat Avrupa kontrolü altında yapılmazsa Osmanlı'nın Asya'daki topraklarının da elden çıkacağını ileri sürmüştür. Bogos Nubar Paşa da konuşmasında, Ermenilerin maksadının Osmanlı kalmak olduğunu ve bağımsızlık ve özerklik gibi icrası mümkün olmayan hayaller ile meşgul olmadıklarını, Mösyö Viktor Berard'ın kendilerine tavsiye ettiği ıslahattan başka hiçbir emellerinin olmadığını ve bu ıslahatın Avrupa kontrolü altında gerçekleşmesi, hem barışın korunması ve hem de Devleti Aliye'nin ve Ermenilerin menfaatleri açısından çok önemli bulunduğunu ifade etmiştir (BOA, HR.SYS.2892/6).

Tanin gazetesinin 16 Haziran 1913 “Anadolu Islahatı” başlıklı yazısında, Tan gazetesinin muhabiri telgrafında,

Ermeni ıslahatı projesi gereğince, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamuretülaziz (Elazığ) vilayetlerinin birleştirileceğinden, görev yapacak memurların Van hükümeti tarafından Düvel-i Muazzama'nın oylarıyla tayin edileceğinden ve memuriyetinin beş sene devam edeceğinden bahsedilmiştir. Ayrıca, beş sene müddetle bir vilayet meclisinin seçileceği ve bu mecliste Müslüman ve Hıristiyan azanın eşit derecede olacağı, jandarmaların yarısının Hıristiyan ve yarısının Müslüman olacağından ve bunlara Avrupalı subayların kumanda edeceğinden bahsedilmiştir. Diğer taraftan gazetede, Ermeni lisanının kullanılmasının kanunen mecaz olacağı ve Hamidiye alaylarının terhis edileceği ifade edilmiştir. Yanı sıra memurların yarısının Müslüman yarısının Hıristiyan olacağı, serbest öğretim ilan edileceği belirtilmiştir. Bu proje tanzim edildiği esnada 1880 ve 1895 ıslahat projelerinden yararlanıldığı ifade edilmiş, yalnız bunların biraz hafifletildiğine değinilmiştir. Diğer yandan gazetede, Düvel-i Muazzama'nın ıslahatın uygulanmasına herhangi bir yolla müdahale etmeyecekleri ifadelerine yer vererek bu ıslahatın bütün Osmanlı memleketlerini kapsayacağı belirtilmiştir. Ayrıca, amaca geç ulaşılacağı ifadelerine de yer verilmiştir (Tanin, 16 Haziran 1913: 3).

Cavid Bey, 21 Haziran 1913'te Gabriel Noradunkyan ile Ermeni Meselesi hakkında görüşmüş ve Noradunkyan, Bogos Nubar kadar ileriye gitmese de Avrupa'nın ıslahat konusundaki müdahalesine taraftar görünmüştür (Babacan ve Avşar, 2014: 751).

Dönemin yazarlarından Tercüman-ı Hakikat başyazarı Ahmet Ağaoğlu, 21 Haziran 1913 “Vilayat Şarkiye” başlıklı yazısında, Vilayat Şarkiye meselesinin öteden beri gerek hükümeti ve gerek genelin fikir ve düşüncelerini işgal ettiğinden, herkesin bu meselenin adil ve hakkaniyet üzerine uygun ve başarılı bir şekilde tavrı almasını arzu ettiğinden bahsetmiştir. Osmanlı Devleti'nin sallanmadan sallanmaya sarsıntıdan sarsıntıya uğradığı için devlet meseleleriyle fazla ilgilenmenin mümkün olmadığını belirtmiştir. Yaşanan dahili ve harici sıkıntılara ve zorluklara rağmen, Osmanlı Hükümetinin hiçbir zaman Vilayat Şarkiye meselesini bakışından uzak tutmadığını ileri sürmüştür. Osmanlı'nın fırsat bulduğu anlarda meselenin hali için çare bulan vesileler ile meşgul bulunduğunu da ifade etmiştir. Diğer taraftan Doğu Anadolu ahalisinin bir

kısmını teşkil eden ve sadakat ve vatanlarına bağlılıklarında şüphe edilemeyen Ermeni vatandaşlarımızdan da hükümet ve Osmanlı Devleti'nin şu hal ve vaziyet zorluklarını nazar alarak sabır ve tahammül edeceklerini ve acele ve telaşa meydan vermeyeceklerinin ümit edildiğini de belirtmiştir. Filhakika memleketin diğer bölümlerinde olduğu gibi, Doğu Anadolu'daki durum ve vaziyetinin de dayanılmaz olduğunu belirten Ağaoğlu, bunu herkesin bildiğini ve itiraf ettiğini belirtmiştir. Yanı sıra bu durum ve vaziyetin Doğu Anadolu'da olduğu gibi başka vilayetlerde de aynen mevcut olduğunu başka vilayetlerde aynı nispette ve aynı derecede ıslahata, düzenlemelere şiddetle muhtaç olduğunu ifade etmiştir. Osmanlı hükümetinin ise zikredilen sıkıntılar ve zorlukların çok sayıda içinde elde ettiği fırsattan yararlanarak bu ihtiyaçların ortadan kaldırılması için çalıştığını belirtmiştir. Ayrıca Ağaoğlu, Osmanlı hükümetinin bir vilayet kanunnamesi düzenlediğini ve yayımladığını, polis ve jandarma teşkilatına giriştiğini, Avrupa'dan bütün bunların uygulanması için uzmanlar getirilmesine karar verdiğini örneklerle açıklayarak bunun için çaba gösterildiğine dikkat çekmeye çalışmıştır. Bütün bu düşünceler ve bu düzenlemelerin daha tamamen uygulanmadığı da ifade etmiştir. Ayrıca Ağaoğlu bu konuda Osmanlı hükümetini zora düşürmemek için Ermeni vatandaşların ıslahatın uygulanması konusunda acele etmemelerini, acele etseler dahi bunun yabancılara müracaat etme şeklinde olmaması gerektiği ve yabancılara içişlerimize müdahale etmelerine sebebiyet vermeyeceklerini herkesin beklediğini ifade etmiştir. (Tercüman-ı Hakikat, 21 Haziran 1913: 1)

Ağaoğlu, "Jamanak" gazetesinin vermiş olduğu malumat doğru ise bütün bu ümit ve bekleşilerin aksine hareket edildiğini belirtmiştir.¹² Jamanak gazetesinin istihbaratına göre Mısırlı Bogos Nubar Paşa'nın başkanlığında oluşmuş olan komisyonun Londra'ya ulaştığı ve orada Londra Barış Konferansına Vilayet Şarkiye'nin ıslahatına ait Ermenilerin isteklerini içeren bir muhtıranın takdiminde başarılı olduğu belirtilmiştir. Ağaoğlu, Bogos Nubar Paşa'nın hangi yetki ve ne unvan ile çalıştığı hakkında hiçbir malumatın olmadığını belirtmiştir. Bogos Nubar'ın "Buxton" (Londra'da Balkan Komitesi Reisi) gibi bir adamla Ermeniler namına bir araya gelip görüşmesinin elbette ki hiçbir Osmanlıyı ne memnun ve ne de kendisinin hüsnüniyeti hakkında temin edebileceğini belirtmiştir. Ağaoğlu, Buxton isimli adamın

¹² Jamanak Gazetesi: 28 Ekim 1908 tarihinde İstanbul'da kurulan ve yayım yapan Ermenice günlük siyasi bir gazetedir.

aracılığı ile Ermeniler namına Nubar Paşa tarafından Londra Konferansına takdim edilmiş olan muhtıranın yine “Jamanak” gazetesindeki arkadaşının verdiği malumatına göre aşağıdaki maddelerden ibaret olduğunu ifade etmiştir:

1 Ermenilerle meskun altı vilayet için Hükümet Osmaniyeye müntehib ve Düvel-i Muazzamaca bir vali umumi nisbi

2 Azasından üçü İslam, üçü Avrupalı, üçü Ermeni olmak ve vali umuminin eylemler ve hareketlerine nezaretle mükellef bulunmak üzere bir muhtelit komisyonun teşkili

3 Altı vilayet varid bir kısım muayyenin ihtiyacat mahaliyeye sarfi

Ağaoğlu bu üç maddenin dikkat ve insafla incelenmesinin ardından, bu maddelerin yabancı müdahalesini üzerine çekmekten başka bir menfaati olmadığını ve Ermeniler için nasıl bir menfaati temin ettiğini sorgulamaktaydı. Ağaoğlu, Ermenilerin bütün ihtiyaçları, bütün maruz kaldıkları ve bütün dertlerinin yabancı müdahalesinin celbiyle mi bitirileceğini merak etmiştir. Eğer muhtıra yalnız bundan ibaretse ve başka hiçbir belirli maddeyi içermiyorsa Nubar Paşa ve arkadaşlarının Ermenilerden ziyade yabancı müdahalesinin celbini düşündüklerinin çıkarılabileceğini de söylemiştir. Ayrıca, “Nubar Paşa ve arkadaşlarının bir valinin ve üç Avrupalı azanın sırf Ermeni dertlerini düşüneceklerine onlara çare bulan araçların tamamlanmasına çaba göstereceklerine emin midirler?” Sorusunu sorarak, Nubar Paşa ve arkadaşlarının Ermeniler namına belki gereksiz olarak çalıştığını belirterek Nubar ve arkadaşlarının bu yaptıklarıyla Ermenilere hizmet ettikleri konusunda şüpheleri olduğunu ifade etmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 21 Haziran 1913: 1). Bu yazıdan anlaşılacağı üzere Ahmet Ağaoğlu, Bogos Nubar’ı Ermeniler adına yararlı işler yapan biri olarak görmeyip kendisinin ve arkadaşlarının yaptıkları çalışmalarda Ermenilerin çıkarlarından ziyade Avrupalıların çıkarlarını düşündüklerini ve çalışmalarının gereksiz yere olabileceğini ifade etmektedir.

Ahmet Ağaoğlu 7 Temmuz 1913 tarihindeki diğer bir yazısında, Fransa Cumhurbaşkanı’nın Londra’ya yaptığı seyahatinde İngiltere Kralı George ile Vilayat-ı Şarkiye ıslahatı hakkında fikir alışverişinde bulunmuş olduğuna dair haberlerin olduğunu söylemiştir. Bu haberlerin ne dereceye kadar gerçek olacağını bilemeyeceğini fakat bu haberlerin çıkmasının bunların doğru olabileceğine dair fikir verebileceğini ifade etmiştir. Bundan bir müddet evvel Mısırlı Bogos Nubar Paşa’nın başkanlığında bir Ermeni komisyonunun Londra’da bulunduğunu ve bu komisyonun Londra

Konferansı'na Vilayat-1 Şarkiye'ye ait bir muhtıra vermek niyetinde olduğunu öğrendiğini ifade etmiştir. Nubar Paşa tebligatında, bazı yayınlara karşı düşünceleri öne sürerek Ermenilerin Osmanlı vatanının fedakar ve sadık evladı olduklarını ve hiçbir zaman ne özerk idare ve ne de başka devletin himayesinde bulunmak arzusunu beslemediğini belirtmiştir.

Ağaoğlu, Nubar Paşa ve diğer aklı başında olan Ermenilerin de Osmanlı hükümetinin ıslahat taraftarı olduğu, onların tatminine fiilen çalıştığını artık gördüklerini belirtmiştir. Osmanlı hükümetinin bir an bile Vilayat Şarkiye'yi arka plana atmadığını belirten Ağaoğlu, elinde bulunan araçlarla adı geçen vilayetlerin ihtiyaçlarını karşılamak için çalıştığını ifade etmiştir. Ağaoğlu, Bogos Nubar'ın Osmanlı hükümetinin şu vaziyetini elbette ki görüp takdir ettiğini bildiğini belirtmiş, Nubar Paşa'nın zikrettiği ve kendisi ile Osmanlı arasında gereğince anlaşmazlık olan konuya gelince onun da yabancı kontrolü meselesinden ibaret olduğunu ifade etmiştir. "Güya Ermeni namına Düveli Muazzama'ya müracaat eden komisyon, Vilayat-1 Şarkiye hakkındaki ıslahatın hakikaten ve cidden icraatını temin için Düvel-i Muazzama'nın icraat kontrolünü talep ediyormuş" ifadelerini kullanmıştır. Teklif edilen kontrolün şekline gelince, Düvel-i Muazzama tarafından tayin edilecek üç komiser tarafından icra edileceğini belirten Ağaoğlu, "yabancılar tarafından icra edilecek kontrolden hakikaten hayır ve bereket mi bekliyorlar?" sorusunu tekrardan sormuştu. Diğer taraftan "Ermeniler, çok sayıda tecrübeler ile böyle bir kontrolden fitne ve fesattan başka hiçbir netice çıkamayacağını tecrüben bile anlayamadılar mı?" sorusunun cevabı merak ettiği diğer bir konu olmuştur. Ağaoğlu, Ermeniler, Osmanlı hükümetinin ciddiyet ve samimiyetine güvenmiyorlarsa, üç yabancıların bu doğu vilayetlerinde bulunmasından ne gibi sonuç ümit edebilecekleri konusunda endişelerini de belirtmiştir. Ağaoğlu kendi ifadeleriyle şu şekilde düşüncelerini aktarıyordu,

"Farz edelim ki kontrol tertip edildi ve istedikleri kontrolörler geldiler, Ermeni nükte-i nazarından daha ileri sürerek Hükümet Osmaniye'nin de niyetini ıslahatın cidden ve hakikaten icra edilmemesini arzu ettiğini kabul edelim. Acaba o zaman o üç kontrolör ne yapabilir. Olsa olsa Hükümet Muazzama'ya ihbar eder ve müdahalelerini talep ederler. Fakat acaba bu gibi vukuatta daima neticenin neden ibaret olduğunu Ermeniler takdir ve tahmin etmiyorlar mı? Kontrolörlerin ihbarı yalnız düveli muazzama için müdahale, entrika, fitne çıkarma için bir vesile teşkil edebilir. Ermeniler için fiilen müdahale edebilecek yegane devlet Rusya'dır. Acaba Kafkasya'nın yani başında Kafkasya Ermenilerinden pek de memnun olmayan Rusya hükümeti yükselen bir Ermeniliğin teşkil etmesini arzu eder mi? Zannetmiyoruz ki akıl dirayet vukuf sahibi bir Ermeni müspet cevap verebilsin. Eğer verirse surf inat için vermiş olur. Rusya'dan veyahut diğer başka bir devletten ümit var olmak seraplar arkasında koşmak kabilindedir. Filhakika

gerek Rusya gerek diğer bir devlet Ermeni meselesinden istifade edebilir fakat Ermeniler için değil kendisi için.” (Tercüman-ı Hakikat, 7 Temmuz 1913: 1)

Ağaoğlu, Ermenilerden Osmanlı hükümetini küçük görme ve arzu olunmayan şu kontrol vesilesinden vazgeçmelerini istemişti. Bazı Ermeni kişilerinin üç ecnebi kontrolörleri hakkında besledikleri ümit ve hüsnü zannı bütün Osmanlı Devleti ve Osmanlılar hakkında beslemediklerini ifade etmiştir. Ahmet Ağaoğlu bu yazısında, bu ıslahat çalışmalarının ve ıslahatın uygulanma şeklinin her iki taraf için de doğru sonuçlar getirmeyeceğini ve Ermenilerin güvendikleri devletlerin Ermeni çıkarları için bir amacı olmadığını bu durum karşısında Ermenilerin daha yapıcı olmalarını istediğini ifade etmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 7 Temmuz 1913: 1).

Cemal Paşa hatıralarında, Rus Büyükelçisi Mr. De Giers ile Alman elçisi Baron von Wangenheim’in Eylül 1913’te altı maddelik bir ıslahat programını kabul ettiklerini belirtmiştir. Görüşmeler, Sadrazam Said Halim Paşa ve sefirler arasında yapılmış ve neticesinde dış baskılara gerek kalmadan ıslahat projesinin uygulanabileceği anlaşılmıştır. Bu proje ile Osmanlı memleketleri altı genel müfettişlik bölgesine ayrılarak bu bölgelerden ikisi Doğu Anadolu vilayetlerinden oluşacaktı. Ayrıca bu müfettişlikleri İngilizlere vererek Rus entrikasından kurtulmayı da düşünmüşlerdir (Kabacalı, 2017: 400).

Tanin gazetesi 13 Ekim 1913 tarihli “Şarki Anadolu Islahatı” başlıklı yazısında, Ermenice yayın yapan “Pozantiyon” gazetesinin düşüncelerine yer vermiştir. Pozantiyon gazetesi, Bogos Nubar Paşa’nın düzenlediği ıslahat projesinde ve çeşitli münasebetler ile meydana gelen beyanlarında devletin aleyhine olan bir şey görmediklerini ifade etmiştir. Mösyö Clemenceau’nun fikrini savunan gazetenin nüshasında da Bogos Nubar’ın imzası altında yayımlanan sözler de bu gerçeği ispat etmektedir. Ayrıca gazetede, Babıali’nin Avrupalı kimselerin lüzum istihdamını kabul ve teslim etmiş olduğu gibi kontrol meselesini de esasen kabul ettikten başka teferruatı hakkında hiçbir anlaşmazlık ve zorlukların görünmesinin muhtemel olmadığı da ifade edilmiştir (Tanin, 13 Teşrin-i Evvel 1913: 3). Bu ifadelerde adı geçen gazete, ıslahatın devletin zararına olmadığını bilhassa uygulanmaya geçildiği anda anlaşmazlıkların ve zorlukların görülmeyeceğini de ileri sürmüştü.

The Times gazetesi 12 Kasım 1913 “Ermeni Reformları” başlıklı yazısında, Bogos Nubar Paşa’nın, Paris’te bulunan Rusya Başbakanı M. Kokovstoff ile bir görüşme yaptığını duyurmuştu. Bu görüşmede, Rus Dışişleri Bakanı M. Sazanoff’un Bogos Nubar Paşa’ya Ermeni Reformları konusundaki Güçler’in anlaşmasına ve Rus hükümetinin reformların gerçekleştirilmesini sürdürmeye karar verilmesine ilişkin olarak açıklamalar yapmıştır. Ayrıca şu ifadelerle değinilmiştir,

Rusya Başbakanı, Rusya’nın Ermeni reformlarına ilgisinin azaldığını ya da Türkiye’nin kabulünü güvence altına almak için diğer güçlerle birlikte çabalarını gevşetme niyetinde değildi. Israr ettiği şey önce Türkiye ile Yunanistan arasındaki tehlikeli gerginliğe son verilmesi ve Arnavutluk sorununun çözümünü hızlandırması gerekliliğiydi. Bazı yerlerde, Türkiye’ye etkili bir şekilde uygulanabilecek tek baskı yönteminin Fransa’nın öngörülen Türk kredisini, Türkiye’nin uluslar arası nitelikteki talepler üzerine edinilmesine bağlı hale getirme konusundaki isteksizliği ile etkisiz hale getirmesinden korkuyor. Bu zorluğun kredinin her halükarda uluslar arası ve tamamen Fransız olamayacağına dair duyuru ile aşıldığı görülüyor. Bu nedenle Türkiye’nin Ermenistan’daki reformlarla ilgili anlaşması bu finansal işlemin bir şartı olabilir. Asquithin, Asyatik Türkiye’nin toprak bütünlüğünün korunmasının ilk güvencesi olarak iç reformla ilgili referansı, bu akşam Paris Press tarafından not edildi ve Almanya’nın kendisinin diğer Güçlerin eylemleriyle olan eylemiyle ilişkilendirildiğine dair genel bir izlenim var. Konstantinopolis Ermeni reformları beklentisi çok umut verici hale geldi (The Times, November 12, 1913: 7).

Tanin gazetesi sahibi ve yazarı Hüseyin Cahid, 22 Kasım 1913 tarihli “Şarki Anadolu için” başlıklı yazısında, ıslahat konusunda kendi kendimizi avutmakla, iyimser ve ümitli görünmekle içinde bulunduğumuz durumun ortadan kaldırılamayacağını belirtmiştir. Babıali’nin, Şarki Anadolu’da hiçbir zaman bir ıslahat yapmak gerekliliğini inkar etmediğini ve Babıali’nin bunun için Avrupalı devletlerden yardım istediğini de vurgulamıştır. Bu konuda Hüseyin Cahid şu ifadeyi kullandı, “ İşini savsaklayan, bugün vaat edip yarın vaadi bozan yine Avrupa oldu.” Ayrıca, bu ıslahatın Babıali tarafından yapılmasını istemeyen ve ıslahatın gerçekleşmesini geciktiren devletin Rusya olduğunu da ifade etmiştir. Diğer taraftan Rusya hükümetinin bu ıslahatın Avrupa kontrolü altında yapılmasını ısrar ettiğini, Rusya ve onunla beraber Almanya hükümetinin Şarki Anadolu için Avrupa’dan Babıali’nin iki müfettiş istemesi yolunda bir teklifte bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca bunun Babıali tarafından ret edilmesi üzerine müfettişin Osmanlı olmasını kabul ettiklerini fakat batılı devletler tarafından eski tekliflerin sunulduğunu fakat Babıali’nin bunu da reddettiğini ileri sürmüştür.

Tan gazetesinin Berlin muhabiri, Rusya Başbakanı Mösyö Kokovstoff’un Avrupalı müşavirlerin Babıali tarafından seçilmesine itiraz ettiğini bildirmiştir. Diğer taraftan bu hususta Almanya ile Rusya arasında fikir birliği meydana geldiğini haber vermiştir. Hüseyin Cahid, bu meseleyi Avrupalı müfettişlerin gelmesiyle Türkiye’nin

İslam alemi nazarında önemini azaltmak olarak da görmüştür. Ayrıca, ülkenin başında İttihad ve Terakki kabinesi buldukça buna imkan verilemeyeceğini bununla beraber İttihad ve Terakki'nin Avrupa düşmanı olmadığını da belirtmiş, ıslahat hakkındaki görüşlerini ifade etmiştir (Tanin, 22 Teşrin-i Sani 1913: 1).

Dönemin Türk gazetelerine baktığımızda, Şarki Anadolu ıslahatının gerekliliğini kabul ediyorlardı fakat bu ıslahatın Osmanlı Devleti dışında başka bir devletin politikası haline gelmesi karşısında endişe duyuyorlardı.

Cavid Bey 28 Kasım 1913 tarihli hatıratında, Bogos Nubar ile Mösyö Zimmermann'ın görüşmesinden bahsetmiştir. Bu görüşmede Bogos Nubar Paşa, Zimmermann'a, Osmanlı Devleti'nin Ermenistan ıslahatını yapmayacak olursa bunu boykot edeceklerini ve Fransa'nın da bunu kabul ettiğini söylemiştir. Zimmermann, ne şartla kabul ettiğini sorunca Bogos Nubar da "bütün devletlerin kabul etmesi şartıyla" cevabını vermiştir. Bunun üzerine Zimmermann, Bogos Nubar'a bunun mümkün olmadığını söylemiş, Bogos Nubar da yakında Fransa'da iktidara gelecek Mösyö Brillant'ın kendilerine yardım edeceğini söylemiştir. Zimmermann da Bogos Nubar'a İstanbul'a gidip sadrazam ile konuşmasının Avrupa başkentlerinde gezmekten daha uygun olacağı ifadelerini kullanmıştır (Babacan ve Avşar, 2015: 332). 1 Aralık 1913'te Asya Fransız Komitesi toplanmış, bu toplantıda Bogos Nubar uzun bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmada, büyük devletlerden ıslahat yürürlüğe girinceye kadar Osmanlı hükümetine mali yardımda bulunulmamasını, gümrük ve bazı vergilerin artışına razı olunmaması gerektiğini kabul ettirmeye çalışmış, Osmanlı hükümetini köşeye sıkıştırmak istemiştir (Mattei, 2012: 66).

Osmanlı hükümeti ve diğer ülkelerin İstanbul'daki büyükelçileriyle ıslahat konusundaki görüşmeler 1913 yılının sonuna kadar aralıksız devam etmişti. Sadrazam Sait Halim Paşa, Rus ve Alman elçilerinin baskıları üzerine ıslahat projesinin Osmanlı kamuoyunu memnun etmesi neticesinde tasarıyı kabul edebileceğini ve daha önceden planlanan yabancı müfettiş konusunun uygulanabileceğini bildirmişti. 1914 yılına gelindiğinde İngiltere ve Almanya ıslahat konusunun hızlanması için Osmanlı Devleti'nin Ermeniler üzerine dikkatini çekmek için birer imzasız nota vermiş, Doğu Anadolu vilayetlerindeki durumun endişe verici olduğunu ifade etmişlerdir. Bu durum üzerine Fransa'nın Erzurum konsolosu bir inceleme yapmış endişe verici bir durumun

olmadığını bildirmiştir. Ermeni ıslahatı konusunda birlikte hareket eden Alman ve Rus elçileri Osmanlı hükümetini zor durumda bırakmıştır. Bu ıslahat konusunda özellikle Rusya, Berlin Antlaşması ile uluslararası bir boyut kazanarak bir sorun haline gelen Ermeni ıslahatı konusunu, Ayastefanos Antlaşması konumuna getirerek bir Osmanlı-Rus meselesi haline getirmek için büyük çaba sarf etmiştir. 1913 yılında başlayıp 1914 yılı Mart ayına kadar devam eden Osmanlı-Rus ikili görüşmeleri iki devlet arasındaki ilişkilere de büyük yön vermiştir (Türkmen, 2006: 49-50-51).

Hükümetler ve elçilerin uzun görüşmelerinden sonra nihayet Rus ve Alman elçileri anlaşmaya varmıştı. Rusya'nın Şarki Anadolu ile ilgili hazırlamış olduğu ıslahat projesi, 8 Şubat 1914'te Sadrazam Sait Halim Paşa ile Rus maslahatgüzarı Konstantin Gulkeviç (Constantin Goulkevitch) arasında İstanbul'da imzalanmıştı. Bu anlaşmaya göre, Osmanlı hükümeti ıslahat için büyük devletlerden iki yabancı müfettiş talep edecek ve bu müfettişleri, Doğu Anadolu'da iki farklı vilayette vazifelendirecekti. Bu müfettişler kendi bölgelerinin jandarma, polis, idare ve adliye gibi kurumlarını denetleyebilecekler, asayişin yetmediği durumlarda bölgedeki emniyet kuvvetlerinin sayısının artması doğrultusunda talepte bulunabilecekti. Bu tasarının hazırlanmasında 1913 tarihli "İdare-i Vilayat Kanunu" esas alınmıştır. Bu antlaşma, tarihe Sait Halim Paşa-Gulkeviç antlaşması ve yanı sıra Yeniköy Antlaşması olarak da geçmiştir. Bu anlaşmaya göre,

1. *Islahat yapılacak olan vilayetler iki bölgeye ayrılacak, bu iki bölgenin başına Avrupalı iki müfettiş atanacaktır. Bölgelerden biri Erzurum, Trabzon, Sivas illerinden meydana gelirken, diğeri de Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır'ı içine alacaktır.*
2. *Genel müfettişler, sivil idare, adliye, polis ve jandarmayı kontrol edecekler; güvenliği sağlayacak kuvvetlerin yetmemesi durumunda müfettişlerin isteğiyle yetkileri dahilinde hazırlayacakları tedbirlerin uygulanması için askeri birlikler de emirlerine verilecekti.*
3. *Islahat müfettişleri, yetersiz veya suçlu gördükleri memurları görevlerinden alabilecekler ve mahkemeye sevk edebileceklerdi.*
4. *Islahat müfettişleri, acil tedbirler gerektiren hususlar hakkında Adliye Nezareti'ne bilgi vermek şartıyla Adliye memurlarını görevlerinden alabilecek, valilerin kanunsuz hareketleri ise Dahiliye Nezareti'ne bildirilecek, Dahiliye Nezareti durumu hemen Heyet-i Vükelaya sevk ederek dört gün içinde karara bağlanmasını sağlayacaktır. Toprak işleri ile ilgili karışıklıkları yani Ermenilerin ellerinden alındığı ileri sürülen topraklar genel müfettişlerin gözetimi altında bir çözüme kavuşturulacaktır.*
5. *On yıl içinde ıslahat müfettişlerinin yerlerinin boşalması halinde Osmanlı Devleti büyük devletlerden onay alarak yenisini atayacaktır.*
6. *Kanunlar, resmi ilan ve emirler, her bölgede mahalli lisan ile yayımlanacaktır. Islahat müfettişleri uygun gördükleri takdirde, mahkeme ve hükümete müracaat eden taraflardan her biri kendi dilini kullanabilecektir. Mahkeme hükümleri Türkçe yazılacak, eğer mümkün olursa, karşı tarafın diline de tercüme edilecektir.*
7. *Aynı mezhepten olan cemaatlerin okullarının yönetimine hükümet karışmayacaktır.*

8. *Müfettişlik muntkasında yaşayan her Osmanlı tebaası, askeri görevini barış zamanında oturduğu müfettişlik muntkası sınırları içinde yapacaktır. Hamidiye alayları yedek süvari birliklerine dönüştürülecek; silahları depolarda bekletilip seferberlik zamanı kendilerine verilecektir. Aynı bölgede yaşayan herkes ırk ve mezhep ayrımına tabi tutulmaksızın(Ermeniler ve Rumlar da dahil) bu alaylarda askerlik hizmetini yapabilecektir.*
9. *Vilayetlerdeki genel meclislerin yetkileri 26 Mart 1913 tarihli "İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-ı Muvakkati" nin esaslarına göre tespit edilecektir.*
10. *Islahat müfettişlerinin gözetimi altında bir yıl içinde kesin nüfus sayımı yapılacak; her iki muntkada mezhep, milliyet ve konuşulan dillerin kesin oranları tayin edilecektir. Şimdilik kaydıyla Van, Bitlis vilayetleri genel meclis ve komisyonlarının üyeleri yarı yarıya Müslüman ve Hıristiyanlardan eşit seçilecektir.*
11. *Erzurum'da seçim bir yıl içinde bitirilmezse, genel meclis üyeleri yukarıdaki gibi eşit olarak seçilecek, Sivas, Harput ve Diyarbakır vilayetleri genel meclis üyeleri şimdiden nüfus oranı kuralına uyularak seçilecek, şimdiye kadar Müslüman seçmenlerin sayısı son seçime esas olan listelere göre belirli ve sınırlı kalacak, Hıristiyanların sayısı da cemaatlerine verilecek listelere göre tespit edilecektir.*
12. *Meclis-i Umumilerle ilgili seçimin yapıldığı vilayetlerde, azınlıkların encümenlerde üyeleri bulunacaktır. İdari meclislerin seçilmiş üyeleri eskiden olduğu gibi, yarı yarıya Müslüman ve gayri Müslimlerden alınacaktır.*
13. *Genel müfettişler mahzurlu görmezlerse, zabıta ve jandarmaya eleman alma işinde Müslümanlarla Gayri Müslimler arasında eşitlik ilkesini tatbik edeceklerdir (Türkmen, 2006: 52-53-54-55).*

Bu maddelere bakıldığında Doğu Anadolu'da Osmanlı'nın egemenliği ikinci plana atılmış ve müfettişler aracılığıyla özerk bir yönetimin adımları atılmış gibi görünmekteydi.

Yapılan bu antlaşma halka ilk başlarda duyurulmamıştır. Fransız gazetelerinden Lloyd Ottoman gazetesi, bu antlaşmaya Alman tarafı bakarak, Rusya ile böyle bir antlaşmanın meydana gelmesinin Almanya'nın Ortadoğu'daki çıkarlarına zarar verdiğini belirtmiştir. Gulkeviç, Sazanoff'a gönderdiği bir mektupta bu durumun Ermeniler için dönüm noktası olduğunu ve Ermenilerin Türk egemenliğinden kurtulacağını belirtmiştir. Gulkeviç ayrıca, bu antlaşma ile Ayastefanos Anlaşması'nın 16. Maddesinin yürürlüğe girdiğini ve Rusya'nın uluslararası saygınlığının arttığını da ifade etmiştir (Türkmen, 2006: 55-56).

Rifat Paşa'nın 10 Şubat 1914 tarihli telgrafında, Bogos Nubar Paşa'nın ıslahat konusunun iyi bir şekilde sonuçlandığını ve Rifat Paşa'dan Osmanlı hükümetine tebriklerini iletmesini istemişti. Ermeni milletinin minnettar olduğunu ve refahı sağlamak için çabalayacağından emin olduğunu ifade etmiştir. Nubar Paşa aynı tarihte Sadrazam Said Halim Paşa'ya da bir telgraf yollayarak, tebrik, şükran ve hürmetlerini arz etmiştir.

Said Halim Paşa, Bogos Nubar'a gönderdiği 17 Şubat 1914 tarihli mektubunda, Bogos Nubar'a teşekkürlerini ileterek, kendisine Türkiye'de bir bakanlık teklifinde bulunmuştur. Bogos Nubar, Said Halim Paşa'ya 25 Şubat 1914 tarihli cevap mektubunda, Türkiye'nin işlerine ve Türkçeye tam anlamıyla vakıf olmadığını, kendisine yapılan tekliften ve güvenden minnettar olduğunu bildirmiştir. Ayrıca kendisine yapılan bu teklifi kabul etmemiş ve teşekkürlerini iletmiştir (Münir Süreyya Bey, 2001: 98).

Said Halim Paşa'nın bu teklifini anlamak zordur ama bu teklifin altında Bogos Nubar'ı göz önünde bulundurmamak istemesi ve faaliyetlerinden haberdar olarak onu kontrol altında tutmak istemesi yatıyor olsa gerektir.

Bu sıralarda Doğu Vilayetlerinde görevlendirmek üzere müfettiş adayları belirlenmeye çalışılmıştı. Brüksel'den; General de Guise, Kongo Müstemlekesi Valisi Mösyö Hanri, Lahey'den; Flemenk Harbiye Nezareti Müsteşarı Mösyö Dorman, Vali Mösyö Westenenk, Stockholm'dan ise Norveç idaresinde binbaşı olan Mösyö Hoff'dan oluşan beş kişinin araştırılmasına karar verilmiştir. Brüksel sefaretini kendi bölgesinden gösterilen adaylar hakkında verdiği bilgide, adayların tarafsız olmadığını, Bogos Nubar tarafından seçildiklerini ve Ruhban partisine üye olduklarını, General de Guise'nin özellikle Rusya taraftarı olduğunu bildirmiştir. Brüksel sefaretinden 12 Nisan 1914'te gelen telgrafta, Bogos Nubar'ın adaylarla bizzat görüşerek işine gelmeyenleri elediği ve adayların Bogos Nubar'ın yokluğunda Rus tebaasından olan Ermeni rahiplerle görüşürüldüğü yazılmıştır. Sefaretlerden gelen bilgiler doğrultusunda, Osmanlı hükümeti tarafından Mösyö Westenenk ve Mösyö Nikola Hoff'un müfettişlikleri uygun bulunmuştur. Sadareten, Lahey ve Stockholm elçilerine telgrafla, gerekli sözleşmelerinin yapılması için adayların en kısa sürede İstanbul'a gelmeleri istenmiştir. Yapılan çağrı üzerine müfettiş adayları İstanbul'a gelerek gerekli anlaşmalar yapılmış ve antlaşma 26 Mayıs 1914 tarihli telgrafla sefaretlere bildirilmiştir (Münir Süreyya Bey, 2001: 100-101-102).

Müfettişlerin görevleriyle alakalı talimatlarda; müfettişler, en başarılı gördükleri şehri kendileri için merkez seçebilecekler, teftişlerin zaman ve sureti icrasını kendileri tayin edecekler, adliye ve dahiliye nezaretlerine her ay bir rapor gönderecekler, görevli buldukları bölgenin mülkiye, adliye daireleri ve polis ve jandarmasını teftiş

edebileceklerdir. Van ve Bitlis vilayetleri meclisi ile komisyon azalarının yarısı müslim diğer yarısı gayrimüslim olacaktır. Müfettişler, kifayetsizliğini gözlemlediği memurları azledebilecek ve azledilen memurlar derhal hükümete bildirecekti. Yeni tayin edilecek memurları, adliye nezaretinden ve yüksek mahkemeden talep edecekti. Bu gibi daha birçok yetkiye sahip olacak müfettişlerin her birinin emri altına; kalem amiri olarak bir baş katip ile yeterli miktarda mütercim ve katip, mülkiye, polis ve jandarma için bir müfettiş, bir adliye müfettişi, bir maarif müfettişi, Osmanlı tebaasından veya ecnebiyeden mahsus bir ziraat müfettişi, Osmanlı tebaasından veya ecnebiyeden mahsus bir nafia müfettişi, emir zabiti, yabancı bir özel katip, bir Kürtçe tercümanı, bir Ermenice tercümanı tayin edilecekti (BOA, DH.KMS.2-2.5/5).

Müfettişler atandıktan sonra ilk ödeme olarak her ikisine de 300 lira yol parası verilmiştir. Müfettişlerle 25 Mayıs 1914'te imzalanan sözleşmeyle, müfettişler Osmanlı memuru sayılacak, ayda 400 altın lira maaş alacak, kendilerine yerleşmeleri için ev tahsis edilecek ve birer yabancı subay yaverleri olacaktı (Türkmen, 2006: 59). Bu arada Bogos Nubar, müfettişlerin bir an evvel göreve başlamaları için temaslarını sürdürmekteydi. Bunun üzerine, Bogos Nubar, 26 Haziran 1914'te Petersburg'a gitmiş burada Rusya hariciye nazırı tarafından kabul edilmiştir. Nubar'ın seyahatinin amacı, Rusya devlet adamlarıyla temasta bulunmak, Vilayat Şarkiye'de ıslahatın uygulanması için anlaşmak ve yardımlarını elde etmektir (BOA, DH.EUM.EMN.116/13).

Nikola Hoff, hükümete gönderdiği yazılarda, Van ve Bitlis'i müfettişlik merkezi olarak seçeceğini ve müfettişlik makamı içinde geniş bir eve ihtiyacı olduğunu yazmıştır. Hoff, gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra 1914 yılı Ağustos ayının ilk günlerinde yola çıkmış önce Trabzon'a oradan Erzurum'a geçmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle Hoff, İstanbul hükümeti tarafından geri çağırılmış, seferlik ilanı nedeniyle ıslahatın gerçekleştirilemeyeceği bildirilmiştir. Hoff, bu çağrıya uymayarak, 11 Ağustos'ta Bitlis'e, 17 Ağustos tarihinde de Van'a geçmiştir. Westenenk ise Hoff gibi aceleci davranmamış uzun süre İstanbul'da kalıp resmi işlerle ilgilenmiştir. Ayrıca Westenenk, eşyalarını Trabzon'a göndermiş fakat kendi gidememiştir.

Islahat Müfettişliği konusu, Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla sekteye uğramıştı. Uygulamaya girdiğinden bu yana başarı sağlanamayan bu proje, savaş

nedeniyle Dahiliye Nezareti'nin 28 Aralık 1914 tarihli kararıyla kaldırılmıştır. Islahat projesi kaldırılmasına rağmen müfettişlerle yapılan anlaşma gereğince müfettişlere tazminatların verilmesi gerekiyordu. Bunun üzerine 31 Aralık 1914 Meclis-i Vükela kararı ve padişahın iradesiyle müfettişlik kurumu da kaldırılmıştır (Türkmen, 2006: 74-76-77-81-82-83).

İKİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA BOGOS NUBAR'IN FAALİYETLERİ

2.1. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA ERMENİLER VE FAALİYETLERİ

Osmanlı Devleti'nin 3 Ağustos 1914 yılında seferberlik ilanı ve ardından İttifak Devletleri'nin yanında savaşa katılması Ermeniler için bağımsızlık yolunda bir fırsat doğurmuştu. Bunun üzerine Ermeniler, İngiliz, Rus ve Fransız ordularına destek amacıyla cephe ve cephe arkasında çalışmalara giriştiler. Ermeniler, diğer ülkelerindeki komitelerle haberleşme ve işbirliği için seferberliğin ilanından hemen sonra, yabancı devlet konsolos ve misyonerleri aracılığıyla haberleşmeyi sağlamış, Anadolu'daki Ermenileri hızla silahlandırma yoluna gitmişti (Günay, 2009: 86). Bu durumu ileride kurulacak olan Ermenistan Cumhuriyeti'nin Başbakanlığını yapan ve Taşnak Partisi ileri gelenlerinden Hovhannes Kaçaznuni şöyle açıklamıştır,

1914 sonbaharı başlarında Türkiye savaşa henüz girmemiş, fakat savaş hazırlıkları içindeyken, ön Kafkasya'da (Maveray-ı Kafkas) Ermeni gönüllü grupları büyük bir şevk ve bilhassa şamatayla teşekkül etmeye başladı. Taşnaksutyun Erzurum'daki birkaç hafta öncesi Genel Kurulundaki kararına rağmen mezkur grupların teşkilatlanmasında ve bilhassa silahlanmalarında Türkiye'nin aleyhinde olarak fiilen yardımcı oldu... Bugün, gönüllülerimiz ön planda mı olmalıydı diye sormanın manası yoktur. Tarihi olayların kendilerine özgü bir mantığı vardır. 1914 sonbaharında Ermeni gönüllü grupları kuruldu ve Türklere karşı dövüştüler. Bunun aksi olamazdı. Zira yaklaşık çeyrek asırdan bu yana Ermeni toplumu belli ve kaçınılmaz bir psikolojiyle beslenmişti. Bu haleti nahiyenin tezahürü gerekliydi ve gereken oldu (Gürün, 2012: 294).

Harp ilanını takiben Taşnak ve Hınçak partilerinin Amerika, Bulgaristan ve Romanya'daki şubeleri, Ermenileri Osmanlı hükümetine karşı ayaklandırmak üzere beyannameler neşretmiş ve çok sayıda çeşitli çeteler oluşturmuşlardı (BOA, DH.EUM.KLH. 2/26/23). Başta patrikhane olmak üzere Ermeni komiteleri, Osmanlı hükümetinin Rusya'ya karşı savaşa girmesi konusunda, alacakları tavrı belirleme açısından toplantılar düzenlemişti. Galata'da bulunan Ermeni Büyük Merkez Okulu'nda görevli olan rahip Gabriel Cevahirciyan'ın başkanlığında, Ermeni komiteleri arasında bir kongre oluşturulmuştu. Bu kongrede, Ermenilerin yabancı etkisine kapılmamaları,

askerlik görevini yerine getirmeleri ve Osmanlı'ya sadık kalmaları gibi kararlar alınmış, Taşnaksutyun'un ileri gelenleri bu tür propagandalarla Osmanlı hükümetine güven vermek istemişlerse de diğer taraftan duruma göre kuvvetlerini hazır tutmaya çalışmışlardı.

Taşnaksutyun, Haziran 1914'te Erzurum'da bir kongre toplamış, iki hafta süren kongreye birçok yerden katılan 30 üye ile önemli kararlar alınıp, izlenecek politikalar görüşülmüştü. Kongrede alınan kararlarda, İttihat ve Terakki'nin siyasi politikalarını eleştirmeye, ona karşı muhalefet kalmaya ve İttihat ve Terakki'nin kendisine ve teşkilatına karşı mücadeleye girişme kararı alınmıştı (Uras, 1976: 581-582).

Diğer taraftan Ermeni gönüllüleri, Bulgaristan üzerinden Osmanlı'ya karşı savaşmak üzere Kafkasya'ya geçerlerken, Ermeni azınlığının bulunduğu bütün ülkelerde, Ermeni firarileri, gönüllüleri ve muhtaçlarına dağıtılmak üzere yardımlar toplanmaktaydı. Bu yardımların toplanması ve kullanılması konusunda Ermeni örgütlerinden Taşnak ve Hınçak komiteleri bir yarışa girmişler birbirlerine ağır ithamlarda dahi bulunmuşlardı. Örnek olarak, Hınçak komitesi Taşnak komitesine ithafen 4 Haziran 1915'te "Taşnaksutyun Komitesi'nin Entrikalarına Karşı Uyanık Bulunuz" şeklinde bir beyannamede bulunmuştur. Diğer bir ifade de "Taşnaksutyuncular ne zaman belirli bir istikamette hareket ettiler ki..." şeklinde bir suçlamada bulunulmuştu. Taşnak ve Hınçak komiteleri arasındaki bu rekabetin altında, vaat edildiği gibi savaşın sonunda bir Ermenistan kurulması halinde iktidarın kimin elinde olacağı yarışı yatmış ve her ikisi de bağımsızlık uğrunda daha fazla çaba gösterdiğini iddia etmişti (Yıldırım, 2014: 159-160).

Ermenilerin bu sıralarda aldıkları tavır Osmanlı hükümetini endişelendirmişti. Osmanlı hükümeti, Ermenilerin düşmanla ittifak yapmasının önüne geçmek amacıyla Rus ordusuna karşı beraber savaşma teklifinde bulunmuş, Rus ordusunun mağlup edilmesi halinde Ermenilere özerk bir devlet kurulması sözü verilmişti. Bu teklif Taşnak üyelerini memnun etmemişti çünkü onlar, Rus galibiyetinden sonra bağımsız bir devlet kurabileceklerine inanıyorlardı (Günay, 2009: 87). Marsilya'da yaşayan Türk Ermenileri de seferberlik ilan edildikten iki gün sonra 5 Ağustos 1914'te bir toplantı düzenlemişti. Bu toplantı sırasında bir beyanname hazırlanmış, Aram Turabian

imzasıyla çeşitli gazetelerde yayımlanmışlardır. Bu beyannamede yer alan bir bölümle şu ifadelere yer verilmişti,

Rus Ermeniler, Moskova orduları saflarında, kardeşlerimizin cesetleri üzerine yapılan tahkirin, intikamını almak için, vazifelerini yapacaklardır, bize, Türk tahakkümündeki Ermenilere gelince, hiçbir Ermeni'nin silahı, ikinci vatanımız olan Fransa'ya ve onun müttefik ve dostlarına çevrilmemelidir. Türkiye seferberlik yapıyor, bizi kime karşı olduğunu söylemeden silah altına çağırıyor. Rusya'ya karşı mı? Haydi canım, Kafkasyalı öz kardeşlerimize, kendilerine sadece sempati beslediğimiz Balkan ülkelerine karşı ateş edecek olan biz değiliz. Asla Türk beyler, yanlış adrese geldiniz, henüz istikbalden emin olmadan, maziyi unutmayalım. Ermeniler, kime karşı olduğunu söylemeden Türkiye sizi silah altına çağırıyor; demiryollarının rayları 300.000 kardeşimizin cesetlerinden geçen II. Wilhelm'in ordularını ezmeye yardımcı olmak için Fransa ve onun müttefiklerinin ordularına gönüllü yazılın...

Bu çağrıya uyarak 400 kişi gönüllü yazılmıştır (Gürün, 2012: 297).

Bitlis valisi Mustafa Bey'in 18 Eylül 1914'te 3. Ordu Komutanlığı'na yolladığı mesajda, savaşın çıkması halinde Ermenilerin düşman tarafına geçeceklerini, Osmanlı ordularının ilerleyişi durumunda sessizliklerini koruyacaklarını, geri çekilmesi durumunda ise çeteler aracılığıyla engelleneceğini ifade etmiştir. 3. Ordu Komutanlığına Başkomutanlıktan gelen bir mesajda ise, Kafkasya'daki Taşnaksutyun ve Hınçak komitelerinin savaş durumunda, Türkiye Ermenilerini isyana teşvik etmek için Rusya ile işbirliği yaptığı bahsedilmiştir. Karşılıklı yazışmalarda, Ermenilerin kıtalardaki firarlarından da bahsedilmiştir. 13 Ekim 1914'teki bir yazışmada Rusların Narman Ermenilerine silah yardımı yapıldığından, 22 Ekim 1914'te de Van, Bitlis ve Muş bölgelerinde gönüllü Ermenilerin bir araya geldiğinden ve sınır yakınlarında Ermeni eşkıyalarının dolaştığı belirtilmişti (Gürün, 2012: 303-304). Ayrıca Ekim 1914'te Rus Çarı, Osmanlı Devleti'ne savaş açmış aynı tarihlerde Taşnaksutyun Cemiyeti de Osmanlı'ya savaş ilan etmişti (Uras, 1976: 593). Savaş başlayınca, Osmanlı Devleti'nin Erzurum mebusu olan Armen Garo (Karakin Pastırmacıyan) ve Osmanlı 3. Ordusundaki Ermenilerin hemen hemen hepsi Rusya tarafına geçmiş ve geri döndüklerinde köyleri yakıp yağmalamaya ve halkı öldürmeye başlamıştı (Şimşir, 2005: 293). Aralık 1914'te Erzurum'da bir Ermeni kongresi yapılmış, alınan kararda Osmanlı Devleti'nin daha önce teklif ettiği özerklik konusu yerine Rus saflarına geçerek tarafını belli etmişti. Osmanlı Devleti'nin görüşleri kendilerine karşı değişmiş, tehcire giden yola adım atılmıştı (Halaçoğlu, 2008: 20-21). Tüm Ermenilerin dini lideri konumundaki Katogikos V. Kevork da tarafını belli ederek şunları söylemişti. “Kahraman Rus Ordusunun başarısı ve zaferi için dua ediyoruz ve hepinizi de kutsayarak Tanrı'dan

Büyük Rusya'yı her tür tehlike ve düşman saldırısından korumasını rica ediyoruz” demişti (Mattei, 2012: 66).

Dahiliye Nezaretine gönderilen 10 Aralık 1914 tarihli yazıda, Osmanlı tebaasından 4.000 civarında gönüllü Ermeni'nin Rusya'nın Reni Limanı'nda toplandığı ve buradan Kafkasya'ya gönderildikleri belirtilmişti. Bükreş'ten İstanbul'daki İstihbarat şubesine 26 Mart 1915'te gönderilen bir diğer yazıda; Amerika ve Romanya'da yaşayan birçok Ermeni'nin Ruslar tarafından toplandığı ve bunların aralarından 50 Ermeni'ye Rus pasaportu sağlanıp, seyahat izni alındığı ve her birine 10 ruble harçlık verildiği ifade edilmişti (Sezer, 2015: 162). Rus kuvvetleri Doğu'da hızla ilerlerken, Ermeni çeteleri de 13-14 Nisan 1915'te Van'ı ele geçirmiş, Osmanlı askerlerine karşı şehri koruyup ellerinde tutmuştu. Ruslar, sınırdaki Osmanlı birliklerine karşı çoğunluğu Kafkasya ve Anadolu'dan gelen Ermeni gönüllülerini Van'a yollamış Bitlis şehrini tehdit etmeye başlamıştı. Daha sonra Van'ı kuşatmış olan Osmanlı askerleri, savunma amaçlı Bitlis şehrine çekildiğinde, 31 Mayıs 1915'te Ruslar Van'a girmişti. Buradaki Ermeni halkı Rusları coşkuyla karşılamıştı. Osmanlı Devleti bölgeyi Rus işgalinden kurtarmak amaçlı güçlü birlikler göndermiş, Rus ve Ermeni kuvvetlerini Van ve çevresinden çıkarmıştı. 4 Ağustos tarihinde Ruslar, kuzeye doğru çekilmiş ve işgal ettikleri bölgelerdeki Ermeniler de beraberinde gitmişti. Osmanlı Devleti, savaşın ilk yıllarından sonuna kadar Ermeni isyanları ile meşgul olmuş, Rusya'da yaşanan Bolşevik Devrimi'nden sonra, Ruslar Anadolu'dan çekilmişti. Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki Rus komutanların idaresinde Ermeniler ve Rus olmayan Kafkasyalı birlikler kalmıştı. Savaşın sonuna kadar Osmanlı kuvvetleri, Rus ve Ermeni subayların emrindeki Ermeni asker ve çetelerine karşı savaşmayı sürdürmüştü (McCarthy, 2014: 192-195).

2.1.1. Savaş İçerisinde Ermeni İsyanları, Sevk ve İskan ve Bogos Nubar

Osmanlı hükümetinin seferberlik ilan etmesinden sonra Ermeni komitelerinin faaliyetlerinde artış olmuştu. Savaşa girilmesiyle de bölgelerde sistemli bir şekilde isyanlar çıkarılmaya başlanmıştı. Ermeniler, seferberliğin ilanı ile askerlik sürecinde kendileri tarafından tayin edilmek üzere kumandan ve subaylar talep etmiş, bu talepleri kabul edilmeyince de isyan çıkarmıştı. İlk isyan hareketi de Zeytun (Kahramanmaraş Süleymanlı) dan çıktı. Zeytun'da toplanan Ermeniler, hükümetin yaptığı seferberlik çağrısına katılmama kararı almış, silahlanıp dağlara çıkarak diğer Ermeni askerlerin de

katılımlarıyla çeteleşmeye başlamıştı. Ayrıca bu Ermeni çeteleri, bölgedeki insanlara, polis ve jandarmaya saldırılara da başlamıştı. İsyan hızla devam ederken Ermeni komiteciler halka, “İngilizlerin İskenderun’a çıkacaklarını, Adana, Maraş alınıncaya kadar isyanlarla seferberliği uğraştırarak İngilizlerin hareketlerine destek olunmasını” söylemişti. Ermeni çeteleri Maraş ilinde askeri ve resmi dairelere saldırmış telgraf hatlarını kesmişti. Diğer yandan Hınçak mensupları, Kayseri’yi bomba imal yeri ve silah deposuna dönüştürmüştü (Uras, 1976: 596-607). 1914 yılında belirtilerini veren Zeytun isyanı 1915 Şubatında patlak vermiş Eylül ayına dek Osmanlı kuvvetlerini uğraştırmıştı. Ermeni gönüllülerinin İtilaf Devletleri tarafından kullanılmasıyla ilgili 12 Kasım 1914 tarihinde İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey, Mr. Cheatham’a çektiği telgrafta şu ifadeler yer almıştı.

Ermeni vilayetlerindeki reformların uygulanması için müzakeredeki liderlerden biri olan Bogos Nubar Paşa, şimdi Türkiye ile uyumda fazla umudu olamayan Kilikya’nın Ermeni halkının müttefik kuvvetler yanında Adana, Mersin ve İskenderun’a uygun bir çıkartmanın desteğinde gönüllü olarak kendi kendilerini kaydetmeye hazır olduklarını bana bildirdi. Dağlık bölgelerdeki Ermeniler tarafından dahi önemli destek sağlanabilir, ki silah ve cephane ile donatılırlarsa onlar Türkiye’ye karşı isyan edebilirler. Erkeklerin birçoğu Mısır Ermenileri tarafından dahi donatılabilir, fakat Bogos, bizim iznimiz olmaksızın böyle bir harekete hiç cesaret verilmeyeceğini temin etti.

Zeytun isyanının İngiltere talimatı doğrultusunda çıkarıldığı, telgrafta yer alan ifadelerde açıklı (Demirel, 2002: 40-41). Bogos Nubar, 14 Kasım 1914 tarihinde Kahire’deki İngiliz diplomatik temsilcilerinden Mr. Cheatham’a şu konuşmayı yapmıştı.

Kilikya Ermenileri, Adana, Mersin ve İskenderun’a yapılacak bir çıkartmada Müttefiklerin safında gönüllü olarak yer alabileceklerdir. Bölgenin dağlık kısımlarındaki Ermeniler de silah ve cephane ile donatılırlarsa Türkiye’ye karşı isyan edebileceklerdir (Şimşir, 2005: 293).

Diğer taraftan 21 Kasım 1914 tarihinde, Fransa’nın Mısır’daki elçisi Defrance gizli bir mektupta Ermenilerin Fransızlara hizmet etmek istediğini belirterek şunları söylemişti.

Ermeni liderlerden Bogos Nubar Paşa beni görmeye geldi. Adana ve Mersin’de nüfusun yüzde 40’ını Ermenilerin oluşturduğunu, İskenderiye bölgesinden yapılacak bir saldırıda, Ermenilerin İtilaf devletlerine yardımcı olabileceklerini söyledi... (Evren, 2014: 4).

“Osmanlı kayıtlarına göre Zeytun İsyanı ve onu takiben Maraş, Urfa ve Adana’da çıkan patırtılar İngiliz himayesinde ve desteğinde gerçekleşmiştir.” İngilizler, komitecilere isyanların çıkması karşılığında kıyıya çıkacaklarını söylemişti. 23 Ocak 1915’te Adana’ya altmış kişilik bir müfrezeyle ayak basan İngilizler, burada karşılaştıkları ateş açma sonucunda gemilere geri dönmek zorunda kalmıştı. 4. Ordu

tarafından bu bölgedeki Ermeniler, Şam ve Halep'e göç ettirilmiş, İngilizler burada onların yeniden isyan çıkarmalarını sağlamak için Lawrence (Arabistanlı Edward Lawrence) aracılığıyla irtibata geçmiştir. Fransızlar ise İngilizlerin kendi nüfuz alanı olarak gördüğü Adana ve İskenderun bölgesinde faaliyetlerde bulunmaktan tereddüt etmişti. Bu sırada Çukurova Ermenileri, Osmanlı ordusuyla çatışmaya girişmiş başarılı olamayınca Musa Dağı'na çekilmiş ve Fransızlar yardımıyla buradan alınıp Port Said'e oradan da Marsilya'ya götürülmüştür (Öke, 2012: 144-145). Antakya yakınındaki Musa Dağı civarında gelişen bu direniş hareketi yaklaşık 5.000 kişi ile yapılmış "belki de en meşhur Ermeni direniş hareketidir" (McCarthy, 2014: 201).

Rus kuvvetleri Doğu'da hızla ilerlerken, Ermeni çeteleri de bir isyan çıkarmış 13-14 Nisan 1915'te Van'ı ele geçirmiştir. Burada halka ve güvenlik güçlerine büyük zararlar vermiştir (McCarthy, 2014: 192). Bogos Nubar, 17-30 Nisan 1915 tarihinde Adana ve çevresinin papazı olan Sahag'a bir mektup yollamıştır. Mektubun içeriğinde, bu mektup onun eline geçtiğinde Müttefiklerin İstanbul'u ele geçireceğini, Kilikya'ya çıkartma yapacaklarını ve bu çıkartmadan sonra Kilikya Ermenilerinin durumu düzelinceye kadar Müttefiklerin bu topraklardan çekilmeyeceklerini belirtmişti (Ataöv, 2014: 53). Nubar, Nisan 1915'teki bir konuşmasında şunları söylüyordu, "baskı altındaki her insanın kurtuluşu hak etmesi için belli görevler üstlenmesi gerekir" diyerek düşüncelerini ifade etmiş, isyanlara ve mücadelelere meşru bir görünüm vermek istemişti (Sunny, Göçek ve Naimark, 2015: 365). Nubar, bu arada Amerika, Bulgaristan ve Romanya ve birçok ülkede bu isyancı Ermenilere karşı para takviyesi yapmak için çalışmalarını sürdürmüştü (Ataöv, 2014: 74).

Tiflis'te bulunan Mikael Varandian 3 Haziran 1915'te Bogos Nubar'a yolladığı yazıda, Van isyanıyla ilgili şunları söylemişti; Van'ın isyancılar tarafından fethedildiğini belirten Varandian, bunun beklenmedik bir başarı olduğunu söylemişti. Rus ordusunun Van'a girdiğini, Ermeni bölgelerinin az hasar gördüğünü, Shadakh, Lim ve diğer bölgelerin kurtarıldığını, Sasun'un güçlü bir direnç sunduğunu belirtmişti. Ayrıca her yerde büyük sefaletin olduğundan bahsetmiş ve acil yardıma ihtiyaç olduğunu ifade etmişti (Ghazarian, 1996: 75).

Devam eden isyanlar, Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın öldürülmesine teşebbüs, Van isyanı, bölgedeki Müslümanların öldürülmeleri, oralardaki Türk ve Kürt halkın

göçe zorlanması ve ilin zorla devletten koparılmak istenmesi 24 Nisan 1914'teki genelgenin temelini hazırlayan olaylardı (Ataöv, 2014: 102). Ermeni komitelerinin bu faaliyetlerini önlemek amacıyla Dahiliye Nezareti tarafından 24 Nisan 1915'te ilgili vilayetlere bir genelge yollanmıştı. Bu genelge ile Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, evraklarına el konulması ve elebaşlarının tutuklanmasını içeren emir yayımlanmış ve uygulamaya koyulmuştur. 26 Nisan'da da Başkomutanlık bir genelgeyle, elebaşlarının askeri mahkemelere sevk edilmesini ve yargılamalar yapıldıktan sonra suçluların cezalandırılmasını istemişti (Gürün, 2012: 319). Bu arada Bogos Nubar, Avrupa'da çalışmalarına devam etmekteydi. 10 Mayıs 1915 tarihinde Bogos Nubar ve Fransız yazar Viktor Berard, Paris'te buluşmuş ve yaptıkları toplantıda Berard, altı vilayeti de içeren bağımsız bir Kürt Ermenistan'ı kurulmasını, bunun Karadeniz'de Sinop'tan Akdeniz'de Mersin'e uzanan hattı oluşturmasını istemişti. Bu önerdiği projede, bütün müttefiklerin koruması olmadan, adalet, jandarma, finans ve kamu yapılarından oluşan dört reformun uygulanması gerektiği talebinde bulunmuştu (Ghazarian, 1996: 24). Daha sonra 11 Mayıs 1915 tarihinde Mr. Izvolski ile Paris'te buluşan Bogos Nubar yaptıkları toplantıda Izvolski'ye, Petrograd'dan Ermeni Meselesi ile ilgili talimatlar alıp almadığını sormuş yeni görevi hakkında bilgi vermişti. Ermeni meselesi ve genel savaş ile ilgili fikir alışverişinden sonra Mr. Izvolski, Bogos Nubar'ın Mr. Delcasse ile tekrar görüşmesini istemişti (Ghazarian, 1996: 28). 13 Mayıs 1915'te Mr. Clemenceau ile buluşan Bogos Nubar yaptıkları görüşmede, Clemenceau, İskenderun'un Fransa için korunması gerektiğinde ısrar etmiş, Mr. Delcasse ile görüşmesi gerektiği ve onun her şeyi bildiğini iddia eden bir adam olduğunu vurgulamıştı. Ayrıca her zaman tedbirli olmasını da söylemişti (Ghazarian, 1996: 37). Bogos Nubar, 14 Mayıs 1915'te Paris'ten Aneurin Williams'a yolladığı bir yazıda, Avrupa'ya papa (katogikos) tarafından tek temsilci olarak geldiğinden, en kısa sürede Londra'yı ziyaret etmek istediğini belirtmişti. Ancak ziyaretinden önce hükümetin Ermeni Meselesi ile ilgili gerçek niyetlerini öğrenmek istediğinden bahsetmişti. Bogos Nubar, "katliamlarla" ilgili yaptığı itirazlar için Williams'a teşekkür etmiş, Katogikos'un konuyu Babiali'ye taşıyıp başarılı olamadığından, İtalya kralı ve Başkan Wilson'a itiraz telgrafları yolladığından ve katliamların kademeli olarak devam ettiğinden bahsetmişti. Ayrıca, "Almanların barbarca hareket ettiğini ve Türklerin de onları taklit ettiğini" belirtmiş ne yapacağını bilmediğini ifade etmiştir (Ghazarian,

1996: 42). 16 Mayıs 1915 tarihinde Paris’te buluşan Bogos Nubar ve Robert de Caix arasında dikkat çekici bir konuşma geçmişti. Buna göre, Robert de Caix, Osmanlı İmparatorluğu’nun ortadan kaybolması durumunda, Fransa için büyük bir kayıp olacağından ve Türkiye’nin tarihi sınırlar içinde tutulmasının yararlı olacağından bahsetmişti. Fakat bunun artık mümkün olmadığını ve Fransa’nın bu paylaşımından en büyük payı alması gerektiğini ifade etmişti (Ghazarian, 1996: 43). Bogos Nubar, Avrupa’da faaliyetlerine aktif olarak devam ederken bu sırada devam eden Ermeni saldırıları askerleri huzursuz etmişti. Bu durum üzerine Harbiye Nezareti 2 Mayıs 1915’te Dahiliye Nezaretine başvurarak, isyancıların ve ailelerinin Rusya sınırına sürülmesini ya da Anadolu dahilindeki çeşitli yerlere dağıtılmasını istemişti. Ordunun bu talebine karşı Talat Paşa ilk başlarda tepkisiz kalmış, ordu 26 Mayıs 1915’te yeniden yer değiştirme ile ilgili müracaatta bulununca, Talat Paşa 27 Mayıs 1915’te üç maddelik geçici bir kanun çıkarmıştır. Ayrıca Talat Paşa anılarında bu kararın alınmasında, ordu içindeki Alman askeri makamlarının da etkisi olduğundan bahsetmiştir (Öke, 2012: 157-158). Bu üç maddelik geçici yasada “Ermeni” kelimesi geçmemiştir ve alınan kararlarda,

1. *Ordu halk tarafından herhangi bir suretle hükümetin emirlerine ve memleketin savunmasını ve güvenliği korumaya ilişkin uygulamalara karşı koyma, silahla saldırı ve mukavemet görürse hemen askeri kuvvet ile şiddetli bir biçimde cezalandırmaya ve saldırıyı yok etmeye yetkili ve mecburdur.*
2. *Ordu askeri kurallara aykırı veya casusluk ve ihanetlerini hissettikleri köy ve kasabalar halkını ayrı ayrı veya topluca başka yerlere gönderebilir ve yerleştirebilirler.*
3. *Bu kanun yayın tarihinden itibaren geçerlidir.*

Bu kararın uygulanmasında bölgeden bölgeye kişiden kişiye farklılıklar gözlenmişti. Örnek olarak, bazı yerlerde Ermenilerin Müslüman olup tehcirden kurtulmalarına imkan tanınmıştı. Kimi yerlerde halk, tehcire tabi tutulan Ermenileri evinde saklayarak korumuştur. Diğer taraftan Ermeni liderleri dışında İstanbul ve İzmir’de tehcir uygulamasına gidilmemiştir (Oran, 2016: 102).

Karar, 30 Mayıs 1915’te kabul edilmiş 15 Eylül 1915’te Meclis-i Mebusan’ın açılmasıyla milletvekillerinin onayına sunulmuş ve kabul edilmiştir (Öke, 2012: 159). 30 Mayıs 1915’te Sadareten tehcirin nasıl uygulanacağına dair Dahiliye, Harbiye ve Maliye Nezaretlerine gönderilen yazıda,

- a) *Ermeniler kendilerine tahsis edilen bölgelerde can ve mal emniyetleri sağlanarak rahat bir şekilde nakledileceklerdir.*
- b) *Yeni evlerine yerleşinceye kadar iaşeleri muhacirin ödeneğinden karşılanacaktır.*
- c) *Eski mali durumlarına uygun olarak kendilerine emlak ve arazi verilecektir.*
- d) *Muhtaç olanlar için hükümet tarafından mesken inşa olunacak, çiftçi ve ziraat erbabına tohumluk, alet ve edevat temin edilecektir.*
- e) *Geride bıraktıkları taşınır malları kendilerine ulaştırılacak, taşınmaz malları tespit ve kıymetleri takdir edildikten sonra, buralara yerleştirilecek olan Müslüman göçmenlere tevzi edilecektir. Bu göçmenlerin ihtisasları dışında kalan zeytinlik, dutluk, bağ ve portakallıklarla, dükkan, han, fabrika ve depo gibi gelir getiren yerler, açık artırma ile satılacak veya kiraya verilecek ve bedelleri sahiplerine ödenmek üzere mal sandıklarınca emanete kaydedilecektir.*
- f) *Bütün bu konular özel komisyonlarca yürütülecek ve bu hususta bir talimatname hazırlanacaktır*

Ayrıca bu kararların ardından, tehciye tabi tutulan Ermenilerin malları 10 Haziran 1915'te yayımlanan bir talimatname ile koruma altına alınmıştı (Halaçoğlu, 2011: 70-71). Bunun öncesinde Bogos Nubar 5 Haziran 1915'te Manchester'da bulunan Başpiskopos Kevork Utugian'a bir yazısında; katogikos hazretlerinin genelgesinden bahsetmiş, "son katliamlara değinerek devam eden vahşeti" protesto etme gerekliliğinin altını çizmiştir (Ghazarian, 1996: 79). Bogos Nubar'ın yazılı ifadesinde sevke tabi tutulan Ermeni nüfusu 600-700 bin olarak ifade edilmiş, bu göç süresince eşkıya çetelerinin saldırıları, hastalık ve açlık gibi nedenlerden dolayı birçok Ermeni ölmüştü. Kamuran Gürün ise ölenlerin sayısının 300.000'i bile bulamayacağını, savaş süresince ölen Türklerin sayısının Ermenilerden on kat daha fazla olduğunu ifade etmiştir (Şimşir, 2014: 51).

Haziran 1915'e gelindiğinde ise ünlü Taşnak komitecilerinden Murat'ın idaresi altında Şebinkarahisar'da bir isyan çıkmıştı. İsyanda, İslam bölgeleri ateşe verilmiş, yüzlerce halktan askerden ve jandarmadan insan öldürülmüştü (Uras, 1976: 616). 21 Haziran 1915'te Dr. Zavriev'den Bogos Nubar'a Paris'ten bir mektup gelmişti. Zavriev bu mektupta, Taşnak partisi, Hınçak ve Ramgavar arasında bir tartışma olduğunu, bunun durdurulmasını istediğini söylemiş ve Nubar'ın bu konuda yardımını istemiştir. Eğer bu saldırılar devam ederse Taşnakların karşılık vereceğini ifade etmiş, bu anlaşmazlıkların çoğalmaması için Bogos Nubar'dan gerekli önlemlerin alınmasını rica etmiştir (Ghazarian, 1996: 112). Ayrıca Dr. Zavriev ile Bogos Nubar arasında belirsiz de olsa Ermeniler adına ileri sürdükleri üç görüş vardı. Bunlar, Kilikya'nın Üçlü İtilaf Devletleri tarafından ortak koruma altında özerk olması, Osmanlı Padişahına bağlı kalarak üçlü itilaf tarafından koruma şartıyla özerklik ve diğeri de Osmanlı'ya bağlı

Doğu Anadolu illeriyle birleştirilmiş üç devletin koruması altında bir devlet gibi bu üç görüşü içermektedir. Bu ilk iki görüş Rusya için uygundu çünkü Kilikya'nın Fransa himayesinde olması Rusya'nın çıkarlarına ters düşebilirdi. Ve ayrıca Rusya'nın aklında daima İstanbul ve Boğazlara hakim olmak dolayısıyla Akdeniz'e rahat ulaşabileceği bir koridor vardı (Bayur, 1991: 26).

28 Haziran 1915'te Paris'te Sir Austin Lee'den Lord Bryce'a yazılan bir mektupta, bu mektubun şahsen Bogos Nubar tarafından verileceği, onun Nubar Paşa'nın oğlu olduğunu söyleyerek adının daha önceden bilineceğini ifade etmişti. Ayrıca on halen Ermenilerin temsilcisi olduğunu ileri sürmüş, Ermeni meselesi ile ilgili gelecekteki düzenlemeleri takip etmek için Londra'yı ziyaret edeceğini ve bu ziyaret için Lord Bryce'ın ona vakit ayırmasını talep etmişti. Aynı tarihte Sir Austin Lee, İngiliz Dışişleri Bakanlığı Danışmanı Sir Arthur Nicolson'a da yolladığı mektupta Bogos Nubar'ın Ermenistan ve Ermeni nüfusu ile ilgili onunla görüşmek istediğini bildirmişti (Ghazarian, 1996: 121-122). Nubar, 29 Haziran 1915'te İtalya'da yaşayan Puzant Masraf adındaki bir Ermeni'ye yolladığı mesajda ondan, İtalyanların Ermeni davasına destek vermesi amacıyla çalışmasını, kamuoyundaki gelişmelerden ve kendi faaliyetlerinden haberdar etmesini istemişti. Nubar, İtalya'yı da yanına çekerek Ermeni davasındaki tarafını güçlendirmeye çalışmıştı (Ataöv, 2014: 25-26).

5 Temmuz 1915'te Bogos Nubar'a İskenderiye'de bulunan oğlu Arakel Bey Nubar'dan gelen bir mektupta, Kilikya'ya üç Ermeni gönderilip oradaki durumdan haberdar olmak istediğini yazmıştı. Ayrıca, Artin Paşa'dan mektup aldığını ve bu mektupta, Artin Paşa'nın General Maxwell ile bir araya geldiğini ve Kilikya'ya gidecek olanların isimlerini öğrenmek istediğini de yazmıştı (Ghazarian, 1996: 136). Bogos Nubar, 12 Temmuz 1915'te Lord Bryce'a yolladığı bir mektupta, davalarına verdiği destekten dolayı Bryce'a teşekkürlerini iletmiş, Arthur Nicolson ile karlı bir toplantı yaptığından, bir mutabakat hazırlamaya çalıştığından bahsetmiş ve en kısa sürede Bryce ile görüşme talebinde bulunmuştu (Ghazarian, 1996: 155). Lord Bryce, 13 Temmuz 1915'te Bogos Nubar'ın önceki gün mektubuna cevaben, Bogos Nubar'a hazırladığı memorandumu sormuş ve Nicolson ile yaptıkları görüşmeden memnuniyetini bildirmişti. Bogos Nubar, 15 Temmuz 1915'te Londra'daki Sir Arthur Nicolson'a yolladığı bir mektupta şu ifadeleri kullanmıştı.

Benden talep etmiş olduğunuz Ermeni Meselesi hakkında mutabakatımı size sunma ayrıcalığına sahibim. Kısaca anlatmaya çalıştım ve mümkün olduğunca tamamen Türkiye'deki vatandaşlarımızın özetlerini özetlemeye çalıştım; dahası, Müttefik ulusları ve ayrıca onların acılarını durdurmak için korunmalarını isteyen Ermenileri etkileyebilecek sonuçları özetledim. Bu ayın 22'sine kadar Londra'da kalmayı planlıyorum; belirli açıklamaların yapılması gerektiğini düşünüyorsanız, tamamlayıcı bir açıklama için kendimi hizmetinize sunmaktan memnuniyet duyuyorum (Ghazarian, 1996: 156-169).

Bogos Nubar, 15 Temmuz 1915'te Londra'da Lord Bryce ile görüşmüş bu görüşmede Lord Bryce, Ermenilerin talep ettiği altı vilayette "Ermenilerin orada çoğunluğu oluşturmadığını" ifade etmiş ve özerklik konusunun sorunlarla karşılaşabileceğini belirtmişti (Ataöv, 2014: 134). Diğer taraftan 16 Temmuz'da karşılaştığı eski Times muhabirlerinden Steede ona, "özerk Ermenistan'ın en uygun çözüm" olduğunu söylemişti (Ataöv, 2014: 21).

Katogikos V. Kevork'un 18 Temmuz 1915'te Eçmiyazin'den Londra'da bulunan Bogos Nubar'a yolladığı bir mektupta doğrudan şu ifadeler yer almıştı,

Bulgaristan'dan 11 Haziran tarihli bir rapor(bir kopyası size gönderilecek), Türk hükümetinin Ermeni milletini Ermenistan ve Kilikya'dan Konya ve Mezopotamya'ya sınır dışı ederek yok etme planını bize bildirmektedir. Ekselanslarına(Bogos Nubar), bu şeytanca berbat planın uygulanmasını engellemek adına, bizim adımıza Müttefiklere ve tarafsız devletlere protesto yapmalarını tavsiye ediyorum. Bir mektupta daha fazla ayrıntı vereceğim (Ghazarian, 1996: 180).

Bu arada 19 Temmuz 1915 tarihli bir belgede, Ermeni meselesi mevzubahis olduğu anda patrikhane dahilinde Van'da Ruslara katılmış olan meşhur Vahram Papasyan'ın başkanlığında birer ıslahat encümeni oluşturulmuştu. Bu encümen Rusya, Fransa ve İngiltere sefarethaneleriyle Bogos Nubar Paşa ile çeşitli haberleşmelerde bulunduğu ve evrak hala patrikhanede muhafaza bulunduğu bunların bir an evvel elde edilmesinin gerekliliği ve önemi belirtilmişti (BOA, DH.EUM.KLH. 2/26/9). Bogos Nubar, 19 Temmuz 1915'te Londra'daki Rus elçisi Count Benckendorff'a yolladığı bir mektupta, Ermeni meselesi ile ilgili bir bildirin onun istediği gibi Dışişlerine sunduğunu, bir kopyasını Quai d'Orsay'a (Fransa Dışişleri Bakanlığı) verdiğini belirtmişti. Devletlerin Kilikya üzerinde hırslarının olmadığını belirterek Kilikya'nın Ermenistan'a eklenip Akdeniz'e serbest geçiş hakkının sağlanması için çaba gösterdiğini belirtmişti. Ayrıca, bu tür bir çözümün Bağdat demiryolu hattı yoluyla en kısa yoldan Hindistan'a özgür bir koridor teminatının İngiltere'nin çıkarına olduğunu da söylemişti (Ghazarian, 1996: 182). Bogos Nubar, 20 Temmuz 1915 tarihinde Mr. Mutafoff'a gönderdiği bir yazıda şunları söylemişti.

General Maxwell'e gönderdiğiniz Kilikya'daki kardeşlerimize karşı işlenmiş zulme atıfta bulunarak, 5 Temmuz tarihli mektubunuzu ve raporların kopyalarını aldım. Size bildirdiğim gibi çok sayıda dilekçeme rağmen, ne Fransa'da ne de İngiltere'de bugüne kadar somut sonuçlar elde edemedim. Nedenini anladığına eminim.

Elbette, Müttefiklerin resmi çevrelerinde milletimize çok fazla sempati var. Ne yazık ki, katliam ve zulmü önlemeye yönelik emirleri yoktur. Kilikya olaylarını yaymak için elimden geleni yapıyorum. Dışişlerine verdiğim Ermeni davasıyla ilgili bir bildiriye bile özellikle belirtmişim.

Oğlum Arakel bana, şu anki durumuyla ilgili güvenilir bilgi sağlamak için, kendi kanallarından General Maxwell'den Kilikya'ya, Kıbrıs yoluyla, güvenilir üç kişi göndermeni beklediğini söyledi. Mr. Damadian, sırayla, Meguerditchian'a gönderilen bir mektupta, yaklaşık 100 pound olduğu tahmin edilen seyahat masraflarının ödenmesini onaylamamı istedi. Bu büyüklükte bir girişim için talep edilen tutarın yetersiz olacağını düşündüm. Bu yüzden Mr. Diradour'a telgrafladım ve size toplamda 200 pound vermesini söyledim. Meguerditchian, Mr. Damadian'a bu düzenleme hakkında telgrafla bilgi verdi... (Ghazarian, 1996: 193).

Bogos Nubar'ın komitesi 24 Temmuz 1915 tarihli bir notta "Türkiye'de sadece Doğu Anadolu (Ermenistan) ve Kilikya'daki Ermeni nüfuslarının Türk rejimine karşı isyankar eğilimlerde" olduklarını öne sürmüş, Kilikya'da 25.000 ve çevresindeki vilayetlerde 15.000 direnişçinin olduğunu söylemiştir. Bogos Nubar, Kasım 1914'ten itibaren İngiliz ve Fransızlara bir çıkartma önerisinde bulunmuştu. Ayrıca şu ifadelere yer vermişti, "Kilikya'daki Ermeniler İskenderun, Mersin veya Adana'da bir çıkartmayı desteklemek için gönüllü olarak yazılmaya hazırlardır. Dağlık bölgelerdeki Ermeniler de destek verebilirler ve silah ve cephane temin edilirse Türklere karşı ayaklanabilirler" demişti (Gauin, 2011: 146).

Bogos Nubar, 2 Ağustos 1915'te Lord Bryce'a bir mektubunda, Türkiye'deki Ermenilerin "zulmüne" ilişkin olarak göstermiş olduğu düşünceler ve Ermeni meselesine verdiği desteğinden dolayı teşekkür etmişti. Ayrıca Lord Crowe'un, Alman karışıklığı sonucu işlenen cinayetleri şiddetle kınayan yanıtını okumaktan büyük keyif aldığını ve bunun uzlaşma zamanı geldiğinde Ermeni Sorununun nihai çözümü için İngiliz hükümetinin desteğinden yararlanılacağına güvencesini verdiğini söylemişti (Ghazarian, 1996: 224). Bu dönemlerde dost ve davasına destek verecek kişilerin sayısını gittikçe arttıran Bogos Nubar, Paris'te "Siyonist akımın başı" olarak adlandırdığı yazar Nahum Sokolow'un da desteğini kazanmıştı (Ataöv, 2014: 19).

Bogos Nubar, 7 Ağustos 1915'te Dr. Zavriev'e bir mektubunda, Quai d'Orsay'a yolladığı bildirilerin bir kopyasını Zavriev'in evrakları arasına eklemeyi unuttuğundan pişmanlık duyduğunu belirtmiş, hemen iki kopyasını katogikosa gönderdiğini ve Eçmiyazin'e ulaşacağından bahsetmiş ve özürlerini takdim edip kabul etmesini

eklemiştir. Aynı tarihte, Manchester’da bulunan Mr. Karnig Fendeklian’a bir mektubunda, İstanbul’daki patrikten bir mektup aldığını ve bunda benzeri görülmemiş “dehşetlere” maruz kaldıklarını ifade etmiştir. Ayrıca şu anda Paris’te başarabilecekleri bir şey olmadığını, halen tüm dikkatlerin Doğu Cephesi ve Çanakkale Boğazı üzerinde olduğunu ve bu durumları Müttefiklere iletmek ve zafer için olayların akışını beklemelerini gerektiğini yazmıştı (Ghazarian, 1996: 240-242). Bogos Nubar’ın 8 Ağustos 1915 tarihli Mr. Miliukov’a yazdığı mektubunda, Ermeni davası için teklif ettiği işbirliği dolayısıyla teşekkürlerini sunmuş, “zulme” maruz kalan vatandaşlarının haklarını savunmak için Avrupa’da olduğundan bahsetmişti. Bir gün sonra, 9 Ağustos 1915’te Lord Kitchener’e yazdığı diğer bir mektupta, kendisi ile Londra’da iken görüşme fırsatı bulamadığını, Ermeni davasıyla ilgili kendisiyle görüşmeyi arzu ettiğini ve en derin saygılarını sunmuştur (Ghazarian, 1996: 244-245). 12 Ağustos 1915’te Robert de Caix’den Bogos Nubar’a gönderilen bir mektupta, Bogos Nubar’ın hasta olduğundan dolayı çok üzgün olduğunu, Ermenilerin haklarını savunmak için bir şey yapamadığını ve kendisini bağışlamasını istemiştir. Ayrıca bunun için gerekli tüm bilgilere sahip olduğunu ve yakında makalesini yayınlayacağından bahsetmişti (Ghazarian, 1996: 258). Bogos Nubar bu yazışma ve görüşmelerine devam ederken, 15 Ağustos 1915’te Kahire’den gelen resmi bir yazıda Albay Mark Sykes, Ermeni gönüllüleri nasıl organize edecekleri hususunda, Bogos Paşa’nın sekreteri M. Malezian ve bir Hınçakist lider M. Damadian ile görüştüğünü bildirmişti. Mısır Ermenileri tarafından oluşturulan planda, Kıbrıs’ta yaklaşık 5.000 Ermeni birliğinin toplanacağını ve Kuzey Suriye sahilinde bir baskın için Müttefiklerin gözetimindeki bu birliklerin silahlandırılıp organize edileceği de belirtilmişti. Bu birliklerinin oluşmasında Bulgar ve Türk ordularında hizmet etmiş 1.500 kadar kişinin yer alacağından bahsedilmiş ayrıca, geri kalanların Amerika’da işçi olan az askeri tecrübeli kişilerden olacağı ifade edilmişti. Plana göre, Suedieh’e kadar genişleyecek olan hareket kabaca belirlenen 800 kişi ile faaliyete geçecek ve bu alanın 20 mil kadar çevresinde isyan çıkarılacaktı. Geri kalanların ise 50-60 kişilik küçük çetelere ayrılarak operasyon yapacakları belirtilmişti. Ayrıca İngiliz belgeleri, Ermenilerin isyanlarından bahsetmemekle beraber Ermeni Tehcirinin uygulanmasını her defasında “katliam” olarak niteliyordu (Demirel, 2002: 41). Lanchester’da bulunan Aneurin Williams’ın 16 Ağustos 1915’te Bogos Nubar’a yolladığı mektubunda, kendisinden 7 Ağustos’ta aldığı mektuptan, Ermeni

“zulümlerinin” bildirilmesi için yapılması gereken çok şey olduğunu ve kendisinin bu amaçla Daily News’ e bir çeviri göndererek, Amerikalı bir muhabir olan Mr. Charles Woods’un bu konu ile ilgili bir mektup yayımladığını bildirmişti (Ghazarian, 1996: 261). İngilizlerin bu propagandalara girişmesinde Anafartalar’da ve Çanakkale’de aldığı yenilgiler yer almaktaydı ki bunun üzerine Ermeni Meselesi üzerindeki kampanyalarına başlayarak hedefe başka açıdan ulaşmayı denemişti. Bunun üzerine The Times gazetesinde 17 Ağustos 1915’te yayımlanan “800.000 Ermeni Katledildi” manşet haberiyle propagandalara başladılar (Yıldırım, 2014: 167). İngilizlerin propaganda merkezi olarak faaliyetlerini sürdüren Wellington Evi (House), düşmanları olduğunca kötü göstermek, özellikle İngilizleri ve dostları iyi gösterme amacını taşıyordu. Hedefleri Almanlar ve Türklerdi. Bu propaganda bürosunun misyonerlerle de arasında bir işbirliği vardı. Bu misyonerler, Türkleri her zaman “ezen” ve “yok eden” taraf Ermenileri de “kurban” olarak göstermiştir. Ayrıca Amerikan Protestan misyonerler 1915-1923 yılları arasında Türkleri kötüleme politikasını devam ettirmişlerdir. Bu misyonerler, Tarihçi ve Wellington Evinin danışmanlığını yapan Arnold Toynbee’ye kaynak sağlıyorlardı. Bu misyonerler arasında en fazla propaganda kaynağı sağlayanlar, James Barton ve William Rockwell’di. Toynbee’ye kaynak sağlamada yardımcı olan diğer kişiler arasında İsviçre’den Leopold Favre ve Bogos Nubar da vardı. Bogos Nubar bir belge hakkında Toynbee’ye yazdığı bir mektubunda, bu belgenin Türklerle çok sempatik davrandığını ve savunduğunu hissettiğini belirtmiş, bu bölümü kaldırmasını istemiş ve Toynbee de bölümü iptal etmiştir. Mavi Kitap gibi bir propaganda kitabında kaynakların çoğu belirtilmemiş, bu sağlanan kaynakların doğruluğu ispatlanamamıştır. İngiltere Başbakanı Lloyd George ve Mark Sykes gibi İngilizler de Türk imajını yok edip Türkleri kötü göstermek amacıyla çaba harcamıştı. Lloyd George, Türklerin karalanması ve Propaganda Bürosu ile yakından ilgilenmişti. Ayrıca büroya propagandalar ile ilgili birtakım talimatlar vermiş, propagandaların gizlice sürdürülmesini istemişti (McCarthy, 2002: 470-471-474-478-479).

Tiflis’te bulunan Hampartsoum Arekelian’dan 19 Ağustos 1915’te Bogos Nubar’a gönderilen bir yazıda, Tiflis Bürosunun partizanlığı nedeniyle Hınçak gönüllülerinin yardım alamadığını ve onlara belirli bir yardımın yapılması için Katogikos’a bildirmesini istemişti (Ghazarian, 1996: 264). 21 Ağustos 1915’te Lord Bryce’dan Bogos Nubar’a gönderilen mektupta, Bogos Nubar’ın komitesinin ve

kendisinin şimdi yaptığından daha fazlasını yapamayacağını, Amerikan elçiliği ile yazışma içinde olduğunu, Türklerin Hıristiyanlara yaptığı “katliamlara” Almanlar, karşı ve engelliyor gibi gözükse de Alman askeri makamlarının bu “imha” politikasını teşvik ettiğini ileri sürmüştü (Ghazarian, 1996: 265). Bogos Nubar, 23 Ağustos 1915’te Petrograd’da bulunan hükümet danışmanı Mr. Dikranoff’a yolladığı yazıda, Mr. De Caix’in onu ziyaret edeceğinden, iki ülke arasında dostane ilişkiler kurmak amacıyla geleceğini ve iyi karşılanması gerektiğini tavsiye etmişti. Ayrıca, Asie Française’nin müdürü Mr. De Caix’in, Paris’teki Uluslararası Konferans sırasında yaptığı müzakerelerin başarısına büyük katkıda bulunduğundan, Konferansın Ermeni davasının yerine getirilmesini sağladığından ve Rusya’yı temsil eden Mr. Miliukov’un da katıldığından bahsetmişti. Aynı tarihte, Tiflis’te bulunan Hampartsoum Arekelian’a gönderdiği bir yazıda, Gönüllüler tarafından takdirine göre tahsis etmesi için Katogikos’a 10.000 ruble gönderdiğini söylemiş, Türkiye’de daha fazla Ermeni kalmadığını söylediği 24 Temmuz makalesini okuduğunda şaşırıldığını belirtmiş ve şu cümleleri kullanmıştı: *“Bu açıklama neyse ki yanlış olsa da, davamıza hala zarar verebilir ve görevimi daha da zorlaştırabilir. Irkımızın yok edilemez canlılığına inanıyorum. Bu nedenle, sınır dışı edilmeleri korumak ve gönüllülere eşit şekilde yardım etmek gerekiyor”* (Ghazarian, 1996: 273-275). Diğer taraftan Batum konsolosundan 16 Eylül 1915’te gelen bir raporda, Şan dağlarında Ermeni isyanlarının devam ettiğinden bahsedilmişti (Demirel, 2002: 41). Bogos Nubar, 18 Eylül 1915 tarihinde planlarını açıklamak üzere Mr. Etienne ile buluşmasında, kendilerinin (Ermenilerin) ulusal hedeflerine ulaşma yönünde bir askeri güce sahip olmadıklarını, bütün güçlerinin Müttefiklerin çıkarlarına dayandığından bahsetmiş, Etienne’nin de kendisiyle aynı fikirde olduğunu ifade etmişti. Ayrıca Fransa’da ve Quai d’Orsay’da Osmanlı İmparatorluğu’nun ortadan kaybolmasına tanık olmaktan memnun olmayan ve onu korumak için çalışmalar yapacak kişilerin olduğunu da ileri süren Bogos Nubar, Etienne’den şu cevabı almıştı: *“Quai d’Orsay’daki bu insanları ima ettiğinizi biliyorum. Ama korkmayın görüşleri asla ağırlık taşımayacak. Türkler, bize bu konuda asla umutlarını bağlamamalılar”* dedi (Ghazarian, 1996: 285). Bir taraftan Ermeni çeteleri 29 Eylül 1915’te Urfa’da isyan çıkarmış, burada Ermeni mahallelerini ele geçirmiş, Müslüman halkı öldürüp evlerini yakmış ve jandarma birliklerine karşı direnmişti. Bu isyana girişen 2.000 Ermeni, Osmanlı kuvvetleri tarafından etkisiz hale

getirildikten sonra Musul'a gönderilmişti. Ayrıca Doğu'da devam eden bu isyanlar ve beraberinde gelen halka ve çevreye saldırılar karşısında, Ermeni köyleri de misilleme olarak Kürtler tarafından baskına uğramıştı (McCarthy, 2014: 194).

Ermeniler, Kafkasya'da Episkopos Mesrop başkanlığında "Milli Büro"yu, Amerika'da da "Milli Savunma Komisyonu" adıyla yardım ve gönüllü dernekleri kurmuştu. Amerika'da yayımlanan 2 Ekim 1915 tarihli Ermenice "Goçnak" gazetesinde "Milli Savunma Komisyonunun" üyelerinin adları verilip kuruluş amacı açıklanmıştı. Sonra, bütün Ermenileri maddi manevi bütün güçleriyle çalışarak davaları için çaba göstermelerini istemiş ve yapılacak yardımların Katogikosa ya da Bogos Nubar'a gönderileceğini belirterek, yardımlar için Amerika'daki adres verilmişti (Tetik, Gürler ve Aksu, 2008: 85-86).

Sovyet Ermeni devlet adamlarından ve parti yöneticilerinden biri olan Bagrat Artemoviç Boryan raporlarında, Türk hükümetinin doğrudan Ermenilerle anlaşıp Avrupa ve Rusya'nın Türkiye'nin içişlerine karışmasını engellemeye çalıştığını ifade etmişti. Örnek olarak, Talat Paşa'nın Ermeni vekilleri yanına çağırarak Ermeni meselesinin çözülmesi konusunda Türklere yardım etmelerini istediğini, bu meselenin çözülmesinin en iyi yolunun doğrudan Türklerle Ermeniler arasında yapılacak görüşmeler olduğunu ileri sürmüştü. Ayrıca, Talat Paşa'nın Bogos Nubar'ın Avrupa'yla görüşmeleri kesmesi için Paris'ten geri çağırılmasını önerdiği de belirtilmişti. Çarlık belgelerine yansıyan bu ifadeler durumun ciddiyetini anlamak açısından dikkat çekicidir (Perinçek, 2006: 7-56).

1916 yılına gelindiğinde Cenevre Baş şebkenderi Yusuf Ziya, Hariciye Nezaretine 15 Ocak 1916'da gönderdiği mesajında, Bogos Nubar'ın başkanlığında kurulan Ermeni Muavenet Cemiyeti'nin Avrupa'nın her tarafında para topladığına, Lozan ve Cenevre şubelerinin idaresinin Agaton Bey'e devredildiğinden bahsetmişti. Nubar Paşa'nın katibi Leon Mıgırdıçyan'ın sahibi olduğu ve baş yazarlığını da Vahan Tekeyan'ın yaptığı "Areve" adlı gazetenin Mısır'da yayımlandığını ve bu gazetenin Osmanlı Devleti aleyhine sınır gözetmeksizin propagandalarda bulunduğunu da bildirmişti (BOA, HR.SYS.2762/48).

Harbiye Nazırı'nın 6 Mart 1916 tarihli hükümete gönderdiği yazıda, Bogos Nubar Paşa'nın İtilaf Devletleri ile birlikte hareket ettiği, Eçmiyazin Katogikosu'nun tensibi ile Kafkasya'da Rus ordusuna gönüllü olarak yardım topladığı bildirilmişti. Osmanlı hükümetine karşı isyan eden Ermenilere yardımda bulunduğu, casusluk, askeriyeyi ifşa gibi suçlarla Hıyanet-i Harbiye hakkındaki kanunun on dördüncü maddesinin üçüncü bendinin son fıkrasına uygun olarak Bogos Nubar'ın idamına karar verilmişti. Mülkiye-i ceza kanunnamesinin yirmi dokuzuncu ve otuz birinci maddeleri gereğince; müebbetten hukuk-i medeniyeden düşürülmesine ve nişan ve memuriyetten mahrumiyetine ve usul muhakemat ceza kanununun üç yüz yetmiş birinci ve onu takip eden özel hususlarının ahkamınca mallarının haciz ve idaresine dair Divan-ı Harbi tarafından gıyaben hükmüne karar verilmiş ve bu hazırladıkları hükümleri içeren raporu takdim edip, gereğinin yapılmasını hükümetten arz etmiştir (EK 11: BOA, İ.HB.181/81). Gıyabında verilen idam cezası hükmü uygulamaya alınmamışsa da, Bogos Nubar'a ait olan Aya Pavlos Çiftliği ve bazı malları Maliye Hazinesine devredilmişti (BOA, ML.EEM.1204/14). Diğer bir taraftan 6 Martta Mr. Stedee adında bir Britanyalı yaptığı bir konuşmada, “Çanakale'de çarpışan Türk askerlerinin yürekliliğini” ve “Avusturyalıların söylediklerine göre tavırlarının eksiksiz derecede iyi olmasını” övmüştü. Bogos Nubar buna karşılık olarak 7 Martta cevabında, bu tür ifadelerin Türkleri “centilmen” gösterdiğini ve bunun Ermenileri rahatsız ettiğini söylemişti. Nubar, Lord Cromer ile buluştuğunda da Cromer, benzer ifadeleri kullanmış Türkleri “iyi yürekli ve yiğit Türkler” olarak ifade ederek Nubar'ı şaşırtmıştı (Ataöv, 2014: 108).

10 Mart 1916'da Bogos Nubar ve Mr. Rene Pinon'un Paris'te buluşmasında, Bogos Nubar ve Rene Pinon, Türkiye'yi Müttefikler eliyle ayrı bir barış antlaşmasına itmenin üzerinde hemfikir olmuş ve bu durumda parçalanma meselesinin olmayacağını düşünmüştür (Ghazarian, 1996: 316). Bogos Nubar'ın 12 Mart 1916'da, Paris'te Count d'Aunay ile buluşmasında, Kont Picot'un planını söylemiş ona göre Fransa'nın Suriye'yi alması gerektiğini ve Hayfa Limanı'nın (İsrail) İngiltere'ye verileceği planının İngiltere'nin payını çok bulan Ulusal Meclis temsilcilerinin onayına uymadığını belirtmişti. Ardından küçük bir delege grubunun Briand'ı görmeye gittiğini ve Briand'ın onlarla aynı fikirde olduğu konuşulmuştu (Ghazarian, 1996: 317).

Savaşın başlamasıyla İngiltere, Rusya ve Fransa, Almanya'yı arka plana atmış, aralarında ilk başta ikili görüşmeler şeklinde başlayan kendi nüfuz bölgelerini kurma isteği sonra toprak paylaşımı yoluna dönüşmüştü. Osmanlı Devleti'nin paylaşımı için önce 1915'te İngiltere ve Rusya, sonra 3 Ocak 1916'da İngiltere ve Fransa, 26 Nisan 1916'da Fransa ve Rusya, daha sonra İngiltere ve Rusya arasında yapılan ikili görüşmeler sonucunda bir sonuca bağlanılmıştı. Bu görüşmeler sırasında ne Ermenistan ne de Ermeni konusu gündeme gelmemişti. Ermenilerin talep ettiği topraklar Rusya ve Fransa arasında paylaşılmıştı. Bu toprak paylaşımı görüşmelerini, İngiltere adına Doğu İşleri Uzmanı Sir Mark Sykes, Fransa adına ise eski Beyrut Başkonsolosu Georges Picot yürütmüştü. Bu görüşmeler neticesinde 1916 tarihli Sykes-Picot adını taşıyan antlaşma imzalanmıştı (Gürün, 2012: 344-345). Bu antlaşmaya göre Fransızlar, Adana, Halep'in kuzeyi, Mamuretülaziz, Sivas ve Diyarbakır gibi eyaletlerden birçoğunu: Adana, Maraş, Antep, Mardin, Diyarbakır ve İskenderun gibi şehirlere hakim olacaktı. Yine bu antlaşmaya göre; Çukurova ve Musul petroleri Fransızlara, Filistin İngilizlere geçmişti. Bu antlaşmaya katılan Bogos Nubar, Fransız komutasındaki Doğu Lejyonunun kurulmasına ve müttefiklerin kazanması sonucunda Çukurova'da Ermeni bağımsızlığını tanıyacağını kabul etmişti. Bunun üzerine Kahire'deki Ermeni gönüllülerini eğitmek için Kasım 1916'da Albay Romieu komutasındaki Fransız heyet Kahire'ye gitmiş, buna ek olarak 3.000 Ermeni de Kıbrıs'ta askeri eğitim almıştı (Sarımay, 2002: 68). Fakat savaşın sonlarına doğru bu geniş bölgeyi idaresi altında tutamayacağını anlayan Fransa, daha sonra sadece Kilikya bölgesini talep edecekti (McCarthy, 2014: 226). Gizli antlaşmaların bir diğeri olan Londra Antlaşmasında (1915) Bogos Nubar'a Fransız etki alanı olarak ayrıldığı anlaşılan bölgede çok geniş özerklik sözü verilmişti. Fakat 16 Mayıs 1916 tarihli Sykes-Picot gizli antlaşmasıyla toprak paylaşımında Ermenistan sözünün geçmemesi, Ermenilerde büyük bir hayal kırıklığı meydana getirmişti (Akgün, 2009: 76).

Bogos Nubar, 16 Mayıs 1916'da başkanlığını yaptığı Ermeni Milli Delegasyonundan istifa denemesinde bulunmuş, patriğin ricası üzerine Nubar, görevini sürdürmüştü (Ataöv, 2014: 15). 26 Mayıs 1916 tarihinde Rusya'nın Paris Büyükelçisi İzvolksi'nin Dışişleri Bakanı Sazanoff'a yolladığı telgrafta, Büyükelçiliği ziyaret eden Bogos Nubar'ın Avrupa'da Ermenilere özerklik verilmesi konusunda bir yaklaşımın olduğunu belirtmişti. Bogos Nubar, Ermenilere özerklik verilmesi durumunda

Rusya'nın Akdeniz'e serbestçe geçebileceğini belirtmişti. Bu nedenle Rusya'nın bu özerklik için Ermenilere destek vermesini beklemişti. Izvolski ise kendi devletinin Ermenilere yönelik politikasını bilmediğini, Fransa'nın Çukurova'daki çıkarları dolayısıyla yardım edemeyeceklerini bildirmişti (Sertçelik, 2015: 51).

Haziran 1916'ya gelindiğinde İngiltere ile anlaşan Mekke Şerifi Hüseyin, İngiltere ile yaptıkları anlaşmalar sonucunda, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiş, Ekim 1916'da ise kendisini Arabistan kralı ilan etmiş ve İngiltere de bunu tanımıştı (Armaoğlu, 2014: 120).

Bogos Nubar, Rusya'nın Türklerden birtakım topraklar alıp kendine katma politikası olabileceğinden endişe etmişti. Ayrıca Ermenilere özerklik verilmesi yerine Ruslaştırma politikasından da kuşku duymuştu. Bu kuşklar Nubar'da Kilikya bölgesine bir Ermenistan kurulması fikrinin daha da ağırlık kazanmasına neden oldu. 13 Haziran 1916'da Duma'da parti üyelerinden Albay Engelhard, Nubar'a "Rusya'nın koruması altında ve bir Rus genel valisinin yönetiminde altı il, öteki de Fransız denetiminde bir Kilikya olarak iki protektoranın kurulmasının" olasılığını sormuştu. Bu öneriler Nubar'ın da düşüncelerine uygun görünüyordu fakat Nubar görüşmelerine devam ederek isteklerini kabul ettirme peşindeydi (Ataöv, 2014: 23-24).

Bogos Nubar, 6 Temmuz 1916'da Paris'te Mr. Robert de Caix ile buluşmasında, Caix'in Picot'un planını tercih ettiğinden bahsetmiş, Hayfa'yı İngiltere'ye bırakmak istemediğini, Filistin'in uluslararası olmasını da istemediğini söylemişti. Khairallah gibi Suriye'de birkaç ayrı Fransız manda kurma fikrini de desteklediğini, Rusya'nın muhalefet ve talepleri nedeniyle ayrılmaz bir Ermenistan planının gerçekleşmemesi durumunda Ermeni Kilikya'da bir Fransız koruyucu oluşturmanın kesinlikle mümkün olacağından bahsetmiş ve ikisinin de bu konuda hemfikir olduğunu söylemişti. Ayrıca Mr. De Caix'in Suriyeliler hakkında olumsuz bir görüşü olduğundan ve Khairallah'ın Suriye genel valisi olma hedeflerinin olduğuna inandığından da bahsetmişti (Ghazarian, 1996: 347). 17 Temmuz 1916'da Katogikos V. Kevork'a yolladığı mesajda Bogos Nubar, faaliyetlerini üstlenen ve verdiği değerli yardımlarından dolayı diplomat Massehian Khan'a da teşekkürlerini iletmişti (Ghazarian, 1996: 351). Bogos Nubar, Katogikos V. Kevork'a gönderdiği 29 Temmuz 1916 tarihli mektubunda, yalnızca Fransa Ulusal Meclisi ve akademinin üyesi olan ve tek amacı sınırsız desteğini vermek

olan “armenophile” Fransızlardan oluşan bir komite oluşumunu Kevork’a iletmişti (Ghazarian, 1996: 356). Ayrıca Nubar, kurulan bu cemiyetin ilk toplantısında “zayıfların sonsuza değin koruyucusu ve adaletin görkemli dağıtıcısı” ifadelerini kullanmış, Fransa’ya övgü dolu sözlerle bahsetmişti (Ataöv, 2014: 19).

Paris’te 29 Temmuz 1916’da bir Fransız – Ermeni Dostluk Cemiyeti kurulmuş, başkanlığına da Bogos Nubar getirilmişti. Clemenceau, Şos, Segasu gibi kişiler de fahri başkanlıklarında bulunmuşlar, meclisteki konuşmalarda Ermenilere türlü türlü vaatler de bulunmuştu. Paris’te bu cemiyetin katipliğinde bulunan Aram Turabyan Ermeni, Rum ve Asuri topluluğuna hitaben yaptığı bir konuşmada, Fransa’dan kendilerine verilmiş olan vaatlerini hatırlatmış ve döktükleri kanın hakkını istediklerini belirtmiş başka bir talepleri olmadığını da ifade etmişti. 5 Kasım 1916 tarihinde Fransa Meclisinde, Aram Turabyan, Başbakan olan Clemenceau’nun Fransa hükümeti adına Ermenileri dünya devletlerine nasıl tanıttığı ve ne gibi fedakarlıklarla İtilaf Devletleri’ne yardım ederek kan döktüklerini, Clemenceau’nun ifadeleriyle dinleyicilere aktarmıştı. Ardından Turabyan Clemenceau’nun ifadelerinin yer aldığı tarihi belgeyi okumaya başlamıştı. Belgede, Clemenceau, Ermenilerin Fransızların küçük müttefikleri olduğundan, Ermenilerin kendilerine ait bir müstakil hükümeti olmamasına rağmen büyük bir itimat ve hürmetle Fransızlara hizmet ettiğini belirtmişti. Binlerce Ermeni gönüllünün Rus ordularına girerek bilfiil bu fedakarlıklarını ispat ettiklerini vurgulamış, Kral Nikola’nın Anadolu’ya saldıran ordusunun Rusların yanı sıra büyük kısmının Kafkasyalı gönüllü Ermenilerden oluştuğunu belirtmişti. İtilafçıların davası uğrunda Ermenilerin gösterdiği yardımın ve fedakârlıkların şimdiye kadar hiçbir müttefikleri tarafından gösterilmediğini belirten Clemenceau, Ermeni milletinin hakkının çok ve büyük olduğunu vurgulamıştı. Ayrıca, barış antlaşmasının yapılmasından sonra bu hakkın teslim edileceğini belirtmiş ve Ermenilerin fedakârlıklarını ne Fransa’nın ne de müttefiklerinin hiçbir zaman unutmayacaklarını belirtmiş Fransa’nın vaadinde sadık kalacağını ifade etmişti. Turabyan, Clemenceau’nun bu sözlerini okudukça dinleyicilerden “Yaşasın Fransa, Yaşasın İtilaf Devletleri, Yaşasın Kilikya Cumhuriyeti” sesleri yükselmişti. Clemenceau’nun bu sözlerini Bogos Nubar imzalayarak tüm dünya devletlerine ve Ermenilere göndermişti. Bu belgeden sonra daha birçok konuşmacı farklı dilde konuşmalar yapmış, İtilaf Devletleri’nin yardımıyla Yunanlıların Anadolu’da Mustafa Kemal Paşa’nın kurmuş olduğu orduyu hezimete

uğrattıklarını dile getirmişti. Ayrıca, Halife orduları ile Yunan askerlerinin tüm Anadolu'yu işgal edeceklerini, Halife'nin Konya'ya yerleşeceğini, işgal edilen yerlerin Müttefikler arasında paylaşılacağını ve Büyük Kilikya Hıristiyan Cumhuriyeti devletinin kurulduğunu ifade etmişti (Girici, 2011: 19-20). Aynı gün yapılan ilk oturumunda, Bogos Nubar, Georges Leygues ve Rene de Chavennes tarafından konuşmalar yapılmış burada Ermenilerin Fransızlara ve İtilaf Devletleri'ne yaptıkları fedakarlıklar konuşulmuştu (Tetik, Gürler ve Aksu, 2008: 195).

Bogos Nubar, 22 Eylül 1916'da Lozan'da Mr. Maurice Murais ile buluşmuş yaptıkları görüşmede, Lozan'da Türk yanlısı bir kampanyanın başlatıldığını, bir çeşit Uşi antlaşması benzeri bir belge imzalatmak istediklerini hatta Lozan'da bir cami inşa etmeyi düşündüklerini öğrenmişlerdi. Görüşmede, bir kişinin Tribune de Lozan gazetesinin bir Alman karşıtı kampanyaya katılması ve Türkiye ile ayrı bir barış anlaşması fikrini desteklemesi şartıyla kendisine 10 bin altın sterlin teklif edildiğini ancak gazetenin yönetiminin, sözünün satılık olmadığını söylediği konuşulmuştu (Ghazarian, 1996: 367). Nubar, 7 Ekim 1916 tarihinde Eçmiyazın Katogikosu V. Kevork'a gönderdiği bir yazıda, Amerikan hükümetinin, tehcire tabi tutulmuş Ermeniler lehine tüm ülkede 21-22 Ekim tarihlerini Ermenilere fon toplama günü olarak ilan ettiğini bildirmiş ve katogikosun iyi dileklerini iletip, Başkan Wilson'a teşekkür etmesini talep etmişti (Ghazarian, 1996: 375).

Nubar'ın birçok devlet adamıyla yazışmasında Osmanlı topraklarının bölüşülmesi konusunda önerdiği tasarılar da dikkat çekicidir. Bu tasarılar da Osmanlı topraklarını, İngiltere, Rusya ve Fransa arasında paylaşmış, İtalya ve Yunanistan'ı da bu paylaşımlara katarak 18 Ekim 1916'da yazısında, İtalyanların Antalya'nın yanı sıra İzmir ve İskenderun'un da alması gerektiğini ileri sürmüştü. Ayrıca Yunanlıların da birtakım topraklar alması gerektiğini ileri sürmüş, Osmanlı Devleti'ni kendi kafasında pay etmişti (Ataöv, 2014: 26). Fransızlar 1915 tehcirinden önce büyük bir nüfusu olan eskiden Küçük Ermenistan olarak anılan Kilikya bölgesini aldıktan sonra burada Fransızlar yerine Ermenileri kullanmayı düşünmüştü. Georges Picot, Bogos Nubar'a ilk kez Londra Fransız Büyükelçiliğinde Ekim 1916'da Ermeni gönüllülerini silahlandırma önerisi yapmıştı. Bogos Nubar ise Fransız koruması altında özerk bir Ermenistan kurulması güvencesini vermesini önermişti. Picot'un bu öneriyi kabul etmesi üzerine

Nubar, 27 Ekim'de Mısır'daki oğlu Arakel Nubar'a gönderdiği bir telgrafla orada bulunan Ermenileri örgütlemesini istemiştir (Akgün, 2009: 87). 1916 sonbaharında Alman ve Amerikan önerileri doğrultusunda ortaya çıkan barış sözleri söylentileri neticesinde Paris'te 15 Kasım 1916'da dördü anlaşıma devletleri tarafından bir konferans meydana gelmişti. Ardından Petrograd'da da bir konferans yapılmasına karar verilmiştir. Bunun üzerine Fransız sömürge bakanı Doumergue ve General de Castelnau Petrograd'a doğru yola çıkmıştı. Bunun üzerine Fransız ayanlarından ve Ermeni dostlarından olan Louis Martin, Başbakan Briand'a 6 Kasım 1916 tarihli mektubunda, Briand'dan Ermenilerin unutulmamasını ve "Ermenileri hürriyete kavuşturmak ve onlara zulüm edenleri cezalandırmak" vaktinin geldiği yolunda bir konuşma yapmasını istemişti. Buna karşılık Briand da, "Ceza saati çaldığı vakit Fransa Ermeni ulusunun felaket ve acılarını unutmayacak ve bağlaşıklarıyla anlaşmış olarak ona barış ve ilerleme içinde bir hayat sağlamak için gereken tedbirleri alacaktır" dedi. Görüldüğü üzere burada Ermeniler için ne bağımsızlık ne de özerklik konusu üzerinde vaatle bulunulmuştu.

Ermenilerle dirsek teması halinde olan ve İngiliz Mavi Kitap'taki yazıların toplayıcılarından Lord Bryce ile Bogos Nubar, Ermeniler lehinde karar alınması için İngiltere Dışişleri Müsteşarı Robert Cecil'e başvurmuştu. Cecil bu konudaki cevabında ise, Ermenilerin istediği bağımsızlık ve özerklik hayalleri ile ilgili bir ifadenin yer almaması dikkate çekicidir (Bayur, 1991: 86-87). 20 Kasım 1916 tarihinde Fransız-Ermeni Cemiyeti'nde konuşan Bogos Nubar, kendilerinin "Müttefiklerin denetiminde bir Ermenistan istediklerini" ifade etmiş bu sorunu Müttefik çıkarlarıyla bağlantılı görmüştü. Ayrıca Fransa'nın alacağı payın olabildiğince geniş olması taraftarı olarak bu şartlar altındaki Ermenistan'ın "Ortadoğu'da Fransız uygarlığı ve ekonomisi için etkili bir öge" olacağı kanaatine de varmıştı (Ataöv, 2014: 134).

Bogos Nubar, 6 Ocak 1917 tarihli Katogikos V. Kevork'a yolladığı mektubunda, Başpiskopos Kevork Utugian'ın önerisiyle Mr. James Malcolm'ın Milli Delegasyona üye olarak atanmasını istemiş ve amaçlarına faydalı olabileceğini belirtmişti. Ayrıca kendisinin Londra'ya yaptığı ziyaretlerde Malcolm'ın yarar ve desteğinden bahsetmiş davaları için faydalı bir kişi olabileceğini belirtmiştir. Delegasyon için de bazı önerilerde bulunmuştur ki bunlar; sayıların sınırlanması, üyelerin daha verimli işbirliği

yapabilmeleri için Paris'te yaşaması ve kendisi (Bogos Nubar) ile günlük işbirliği içinde olmalarını istemişti (Ghazarian, 1996: 425). Katogikos V. Kevork 21 Ocak 1917 tarihli cevap mektubunda, “Tanrı’dan Ermeni dostunun haklı adamı olan Mr. James Malcolm’a güç vermesini” istemiş, Bogos Nubar’ı her zaman güçlerin ve hükümetlerinin önünde tek temsilcileri olarak kabul ettiğini belirtmişti (Ghazarian, 1996: 426).

Bogos Nubar, Katogikos V. Kevork’a 10 Nisan 1917 tarihli mektubunda, Amerika’da Ermeni Ulusal Heyeti delegelerinin başarılarından, tüm siyasi partiler ve örgütlerden oluşan “Amerika-Ermeni Ulusal Birliğinin” kurulduğundan bahsetmiş, heyete olan güvenini belirtmişti (Ghazarian, 1996: 430).

İtalya’nın da savaşa dahil olması ona, Osmanlı toprak paylaşımında Antalya bölgesinin peşkeş çekilmesini sağlamıştı. Savaşa dahil olan İtalya, İzmir ve Aydın’ı da istemiş bunun üzerine İtalya ile 19-21 Nisan 1917’de St. Jean de Maurienne antlaşması imzalanmış ve İzmir, İtalya’ya bırakılmıştı. Bütün bu antlaşmalardan Ermenilere bahsedilmemiş ancak Rusya’daki devrim sonrasında Rusların savaştan çekilmesi üzerine onun payına düşen yerlerde bir Ermenistan kurulması fikri tekrardan bu zamanda ortaya çıkmıştı (Gürün, 2012: 347).

Ermeni General Antranik, 29 Mayıs 1917’de Tiflis’teki Amerikan Temsilcisi Willoughby Smith ile görüşmüştü. Bu görüşmede Smith Antranik’e, Rus devriminin başarısı durumunda Erzurum ve Bitlis’i nasıl koruyacağını sormuş, Antranik cevap olarak, Kıbrıs’tan İskenderun’a çıkacak İngiliz kuvvetlerinin Doğu’ya ilerlemesini istemişti. Müttefiklerin Türkiye Ermenilerinden oluşan bir birlik kurmalarını teklif etmiş, Türkleri iki güç arasında çaresiz bırakmayı planlamıştı. Antranik’in bu planı Rus, İngiliz ve Amerikalılar tarafından onaylanmıştı. Ruslar, Antranik’e general rütbesi vererek madalyalarla ödüllendirmişti. Bogos Nubar da Antranik’e bir telgraf yollamış, bütün güçleriyle Van, Erzurum ve Bitlis’i savunmasını ve maddi yardımın garanti altında olduğunu bildirmişti (Selvi, 2003: 50-51).

Londra’da bulunan Ermeni militanlarından James A. Malcolm’un 22 Haziran 1917’de Bogos Nubar’a gönderdiği yazıda, Amerika Başkanı Woodrow Wilson’un Türkiye ile ayrı bir barış sağlamaya çalıştığı haberinin olduğunu bildirerek bunda

Morgenthau'nun da parmağı olduğunu söylemişti. James Malcolm, Türkiye ile ayrı bir barış anlaşmasına karşı çıkmıştı. Bu karşı çıkmanın altında ayrı bir barış anlaşması imzalandığı takdirde Ermenilerin ve Filistin'in Türk hakimiyeti altında kalma kaygısı vardı. Malcolm, buna karşılık Londra'daki Musevi dostlarını da bilgilendirerek bu konu ile ilgili harekete geçmelerini istemişti. Malcolm, Bogos Nubar'a da bu konu ile ilgili Fransız dostlarına danışmasını ve yardımlarını almasını tavsiye etmişti (Sonyel, 1993: 4). Diğer taraftan, 27 Haziran 1917'de ise Hicaz'da bulunan Osmanlı Devleti'ne bağlı yaşayan Haşimi hanedanının lideri Şerif Hüseyin, İngilizlerin maddi ve manevi destekleriyle Türklere karşı isyan etmiş, Osmanlı kuvvetlerini Medine'de kuşatarak birçoğunu esir almış ve birçoğunu da imha etmişti (Aydemir, 2018: 264).

Bu dönemde artış gösteren İngiliz propagandası raporlarında 1.000.000 Ermeni'nin "öldürüldüğü" gibi iddialar İngiliz propaganda kitabı olan Mavi Kitap'ta ve İngiliz meclisinde tartışılmış, alınan kararlarda Osmanlı hükümetinin protesto edilmesi istenmişti. Mavi Kitaba göre, Osmanlı'da 1.800.000 Ermeni bulunmaktadır ve üçte biri "katledilmiştir" gibi haberler yapılarak Osmanlı hükümetini karalama kampanyası sürdürülmüştü. Yapılan bu haberler doğrultusunda Osmanlı hükümeti Hariciye Nazırı Müsteşarı imzasıyla bir yalanlama yazısı yayımlamış, Osmanlı'da yaşayan Ermeni nüfusunun hiçbir zaman bir milyon gibi bir sayıya ulaşmadığı ve benzeri ifadelerle iddiaları yalanlamıştı. Fakat bu İngiliz propagandasını durdurmamış, 20 Eylül 1917 tarihli The Times haberinde Türkleri, "acımasız bir ezici", "vicdansız bir zorba", "gerçek bir barbar" gibi ithamlarla suçlamalara devam etmişti (Halaçoğlu, 2011: 92-93). Örnek olarak Mavi Kitap'a Bogos Nubar tarafından aktarılan ve bir Ermeni'nin sözlerini içeren bir mektupta,

"Şimdiye kadar ikinci mektubumu almış olmalısınız. Bugün size fazla uzun yazamayacağım, çünkü zaman az ve ruhsal olarak son derece çökmüş bir durumdayım. Ayrıca ne yazmamı isterdiniz? Başından sonuna felaketlerden, sefaletten ve ısraptan başka bir şey yok..."

Bu gibi daha birçok yayımlanan yazıda Mavi Kitap, Osmanlı aleyhindeki protestolarını kamuoyuna duyurmuş, karalama kampanyalarını sürdürmüştü (Bryce ve Toynbee, 2009: 378).

Bogos Nubar'a 8 Ekim 1917'de İskenderiye'deki M.L. Meguerditchian'dan gelen bir yazıda, "... Kafkasya'da oluşturulan gönüllü Ermeni alayları "Büyük

Ermenistan'ı"¹³ kurmak için çarpışırken, milli hedefimiz Büyük ve Küçük Ermenistan'ın kurulması..." şeklinde bir ifade de bulunarak Ermenilerin hedeflerini açıklamıştı (Halaçoğlu, 2008: 14). Ermeniler için bu hedeflerini gerçekleştirmede Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması bir şans olarak görülmekteydi.

2.1.2. Doğu Lejyonu ve Bogos Nubar'ın Rolü

Bogos Nubar, savaş başladıktan sonra Kasım 1914'ten itibaren İngiliz ve Fransızlara bir çıkartma önerisinde bulunmuştu. Bu öneride;

"Kilikya'daki Ermeniler İskenderun, Mersin veya Adana'da bir çıkartmayı desteklemek için gönüllü olarak yazılmaya hazırlardır. Dağlık bölgelerdeki Ermeniler de destek verebilirler ve silah ve cephane temin edilirse Türklere karşı ayaklanabilirler" dedi (Gauin, 2011: 146). Bogos Nubar, İngiltere ve Fransa'ya, Kilikya'ya bir çıkarma yapılmasını istediği bu teklifte, Kilikya'da 25.000, komşu illerde 15.000 isyancının destek vereceğini ileri sürmüştü. Fransa'nın en sıcak baktığı girişim, Ermenileri yabancı lejyonuna dahil etmek olmuştu. Batı cephesindeki Ermeni gönüllülerinin sayısı az olduğundan sadece simgesel olarak temsil edilmiş, Fransa ve Ermeni komitelerinin Eylül 1916'dan itibaren vardıkları anlaşmayla ittifak somut hale gelmişti (Gauin, 2014: 163). Bogos Nubar'ın bu teklifinin ardında İngiltere ve Fransa arasında Osmanlı topraklarını paylaşmak üzere gizli bir anlaşma olarak imzalanan Sykes-Picot antlaşması vardı. Antlaşmaya katılan Bogos Nubar, Fransız komutasındaki Doğu Lejyonunun kurulmasına ve Ermeni gönüllülerin Avrupa'da savaşmamaları üzerine karara varmıştı. Bunun üzerine Kahire'deki Ermeni gönüllülerini eğitmek için Kasım 1916'da Albay Romieu komutasındaki Fransız heyet Kahire'ye gidecek buna ek

¹³ Büyük Ermenistan: Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu geniş topraklar, yer altı kaynakları ve stratejik konumunun önemi özellikle İngiltere ve Rusya başta olmak üzere birçok Avrupalı devletin ilgisini çekmiş ve bu toprakları elde etme isteği siyasete dönüşmüştü. Adı geçen bu devletlerin Osmanlı üzerindeki siyaseti gayrimüslimleri kullanma ile sağlanılmak istenmişti. Görünüşte gayrimüslimlerin lehine ıslahat yapılmasını sağlamak gibi lanse edilen politikalarının amacı, emperyalist hedeflerini gerçekleştirmektir. XIX. Yüzyılın başlarında Rusya, Akdenize inme politikasının üzerinde daha fazla istekle durmuştu. Rusların kendi çıkarlarına alet olabilecek Ermenileri kullanmak istemesi, Rus dış siyasetinin ana ilkesini oluşturmuş ve Ermeniler sürekli kışkırtılmıştı. İngiltere'nin de Osmanlı topraklarında bir politikasının olması, Rusya ve İngiltere arasında menfaatlerin çatışmasına neden olmuştur. Osmanlı hâkimiyetine son verip bölgedeki politikalarını hayata geçirmek isteyen İngiltere ve Rusya ilk olarak Osmanlı Ermenileri için ıslahat yapılmasını istemiştir. Ardından Ermeniler için özerklik ve bağımsızlık isteği ön plana çıkmış "Büyük Ermenistan" (Bu tabir Kafkaslardan Doğu Anadolu'ya, Karadeniz'den Akdeniz'e uzanan büyük bir bölgeyi kapsamaktaydı) kurulması planlanarak Doğu Anadolu'da bir uydu devlet politikası güdülmüştü. Bkz. Salim Çöhçe, "Büyük Ermenistanı Kurma Projesi", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.1, 2001, s. 90-93.

olarak 3.000 Ermeni Kıbrıs'ta askeri eğitim alacaktı (Sarımay, 2002: 68). 1878 yılına kadar Osmanlı'nın bir parçası olan Kıbrıs, 1914 yılına gelindiğinde İngilizler ve Fransızlar tarafından Ortadoğu ve Müslümanlara saldırmak için bir üs haline getirilmiş, lejyona verilen eğitim ve silah tedarikinin büyük bir kısmı İngilizlerin yardımı ile gerçekleşmişti. Kıbrıs adasına yerleştirilen lejyonla adadaki Türkler baskı altına alınıp silahlarına el konulmuş ve Bogos Nubar'ın yapmış olduğu kampanyalarla çok sayıda Ermeni genci lejyona katılmak için Kıbrıs'a gelmişti (Shaw, 2002: 150).

16 Mayıs 1916 Sykes-Picot gizli antlaşmasıyla toprak paylaşımında Ermenistan sözünün geçmemesi Ermenilerde büyük bir hayal kırıklığı meydana getirdiyse de bu özerklik veya bağımsızlık doğrultusundaki arzularından vazgeçmelerine neden olmadı ve müttefiklerle işbirliği içinde hareket etmeye devam ettiler. Gizli antlaşmaların bir diğeri olan Londra Antlaşması'nda, Bogos Nubar'a Fransız etki alanı olarak ayrıldığı anlaşılan bölgede çok geniş özerklik sözü verilmişti. Bunun üzerine Ermeni gönüllüler Fransız komutası altındaki Legion d'Orient'e katılarak Kilikya'ya sahip olmak için harekete geçmişlerdi. Fransızlar 1915 tehcirinden önce büyük bir nüfusu olan eskiden Küçük Ermenistan olarak anılan Kilikya bölgesini aldıktan sonra burada Fransızlar yerine Ermenileri kullanmayı düşünmüştü. Georges Picot, Bogos Nubar'a ilk kez Londra Fransız büyükelçiliğinde Ekim 1916'da Ermeni gönüllülerini silahlandırma önerisi yapmıştı. Bogos Nubar ise Fransız koruması altında özerk bir Ermenistan kurulması güvencesini vermesini önermişti. Picot'un bu öneriyi kabul etmesi üzerine Nubar, 27 Ekim'de Mısır'daki oğlu Arakel Nubar'a gönderdiği bir telgrafla orada bulunan Ermenileri örgütlemesini istemişti (Akgün, 2009: 76-87). Bu telgrafla birlikte Nubar, Kilikya'da Ermenilerin muzaffer olması durumunda ulusal taleplerinin resmen karşılanacağına, bunun için Ermeni lejyonunun bir an evvel harekete geçmesi gerektiğini belirtmişti. Ayrıca bu kararlar uygulanmaya alındığında, Albay Promon denetiminde Kilikya'ya Müttefik araçlarıyla 120-150.000 Ermeni yerleştirilecekti (Selvi, 2009: 100). Fransız hükümeti, Kasım 1916'da Bogos Nubar ile görüşükten sonra yüzde 95'i Ermenilerden oluşan (bu Ermenilere Musa Dağı'ndan kaçanlar, Amerika ve Avrupa'da yaşayan Ermeniler ve eski savaş tutsakları dahildir) Doğu Lejyonu'nun kurulmasını onaylamıştı. Lejyon, İngiliz General Allenby'nin komutasında hükümetler için savaşmıştı (Ternon, 2012: 382).

Ermeniler, hayalini kurdukları Büyük Ermenistan'ın (bu bölge Karadeniz'den Akdeniz'e ve Kilikya'yı da içeriyordu) İngiltere ve Fransa arasında paylaşıldığını görünce hüsrana uğramışlarsa da, Bogos Nubar'a özerklik konusunda verilen sözler doğrultusunda Ermeniler, Legion d'Orient'i kurarak Fransız komutası altında Kilikya, Suriye ve Filistin cephelerinde savaşmıştı (Akgün, 2015: 22). Musa Dağı eski isyancıları ise bu lejyonun çekirdeğini oluşturmuştu (Gauin, 2014: 164). Kilikya'daki Fransız istilasının da temelini Ermeni Lejyonu taburları oluşturmaktaydı. "Fransız Legion d'Orient'inin bir parçası olan Ermeni Lejyonu, 4 taburdu; yaklaşık 5.000 asker ve subaydan oluşuyordu ki bunlar Fransız birliğine Mısır'da yazılmışlardı" (McCarthy, 2014: 227-228). Bogos Nubar, Ermeni Lejyonunun kuruluş şartlarını 26 Aralık 1920'de bir iletisinde şu şekilde açıklamıştı;

1. *Doğu Lejyonunun kurulmasındaki esas amaç, Ermenilerin ata yurtlarının kurtarılmasına fırsat vermek ve böylece doğal amaçlarının gerçekleşmesi hakkını sağlamaktır.*
2. *Ermeni Lejyonu, sadece Türk'lere karşı ve sadece kendi atalarının topraklarında savaşacaktır.*
3. *Ermeni Lejyonu, ileride kurulacak Ermenistan Devleti'nin ordusunun çekirdeğini teşkil edecektir (McCarthy, 2014: 227-228).*

Paris'teki Merkezi Ermeni Komitesi Başkanı Bogos Nubar, 9 Ekim 1917'de Fransa Dışişleri Bakanlığı Asya'dan sorumlu genel müdürlüğünde ortaelçi olan Jean Gout'a bir mektup yazmıştı. Mektupta, Fransız Lejyonu'na katılmak için Amerika kıtasından Fransa'ya gönderilen Ermenilerin yol masraflarının yüksek tutarda olduğu ve bu masrafların karşılanması için Dışişleri ve Savaş Bakanlıklarına müracaat edildiğini ve henüz cevap alınmadığını belirtmişti. Bogos Nubar, yeni bir sevkியatın zorluğundan bahsetmiş, bu bakanlıklar aracılığıyla sorunun çözülmesini istemiştir (Palabıyık, 2007: 107). Bogos Nubar'a geri dönüş yapan Fransız yetkililer bu maddi desteğin sağlanmasını onayladılar. Paris'te bulunan Bogos Nubar ile iletişime geçen İngiliz Dışişleri, Ermenilerin Kafkasya, Mezopotamya ve İran'da savaşmaları için talepte bulunmuştu. Bogos Nubar, ilk başta sadece Kafkas cephesinde savaşmayı düşünse de Rusların ve Türklerin arasında bir işbirliği sürecinin başladığını ve barış görüşmelerinde Rusların Türklerin lehine tavır almasını engellemek için daha önce yapılan Rus – Ermeni işbirliğindeki verilen toprakların Türklerin eline geçmemesi için Ermenilerin Kafkas cephesinde savaşmak istediğini iletmişti. İran ve Mezopotamya cephelerinde de yardım edeceğine dair 10-15 Kasım 1917'de İngilizlere söz vermişti. Bogos Nubar, strateji belirlemek için Aralık 1917'de İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Balfour ile bir araya

gelmişti. Bogos Nubar Balfour'dan, Antranik ve Ermenilerin Mezopotamya ve İran'da kullanılamayacaklarını belirtmiş ve İngilizlerin, Ermenilerin yardımını istiyorlarsa para ve silah yardımı yapmalarını istemiştir. Balfour da gerekli paranın İran'daki bakır madenlerinden sağlanabileceğini ifade etmişti. İngiliz savaş kabinesinin 7 Aralık 1917'deki oturumunda Ermenilere parasal destek sağlanması kararı alınmış ve verilecek paranın miktarı için Tiflis'te bulunan General Shore'dan yardım istemişti. Shore, Antranik ile görüşmüş 10.000 kişilik bir ordu istendiğini ve İngilizler tarafından kontrol edilip dağıtılmak üzere 5-10 milyon toplayabileceklerini söylemişti. Bunun üzerine Antranik, silah ve cephane İngiltere ve Rusya tarafından sağlanırsa 20.000 kişilik bir ordu toplayabileceğini ifade etmişti (Başak, 2013: 102-103).

Fransız hükümeti Dışişleri Bakanlığı tarafından Bogos Nubar'a 118.106,85 franklık bir ödeme yapılması istenmiş 11 Şubat 1918'de Clemenceau, dışişlerinden Stephen Pichon'a gönderdiği yazısında, bu isteği onaylamış 7606 numaralı Hazine belgesini gönderdiğini bildirmişti (Palabıyık, 2007a: 159). Diğer taraftan 10 Ağustos 1918'de Bogos Nubar'ın Jean Gout'a yazdığı bir mektupta, Amerika ordusunda 4-5 bin civarında Ermeni kökenli asker olduğunu ancak bunların Doğu Lejyonuna katılmasına Amerika tarafından izin verilmemekte olduğunu bildirmişti. Amerika'nın bu konuda Fransa ile aralarında tam bir işbirliği olmadığı söz konusuydu ve ayrıca Amerika, Osmanlı'ya karşı resmen savaş ilan etmemişti. Bir ara Lejyon'da emre itaatsizlikler görülmüş yerini isyan ve çatışmaya bırakmıştı. Bu karışıklıklar devam ederken Bogos Nubar, 20 Temmuz 1918'de Dışişleri Bakanı Pichon'a bir mektup göndermiş Lejyon'daki Ermenilerin Fransa'ya bağlı olduklarını bir kez daha tekrarlamıştır. Ayrıca mektupta Fransa'nın ulusal bayramı olan 14 Temmuz kutlamalarında Ermeni birliklerinin bir geçit resmi yaptığını ve Fransızların bundan dolayı Bogos Nubar'ı övgüyle karşıladığından bahsetmiştir. Nubar, bu övgülerden büyük mutluluk duyduğunu ifade etmiş, aynı tarihli mektupta kendi vatandaşlarının "adanmışlık ruhunun ve vatanseverlik duygularının" Fransızlar tarafından da övgüyle karşılanmasından duyduğu mutluluğu ifade etmiştir. Bogos Nubar, 7 Kasım 1918'de Jean Gout'a gönderdiği bir mektupta, Mezopotamya'daki İngiliz kuvvetleri komutanı General Allenby'nin kendisine savaşta vermiş oldukları katkı ve zafer kazanılmasından duyduğu gururu ve teşekkürü ifade ettiğini bildirmişti (Palabıyık, 2008: 129-132-134).

Bu sırada Lejyondaki huzursuzluklar ara ara kendini göstermişti. Bogos Nubar, Fransız Dışişleri Bakanlığına gönderdiği bir mektupta Doğu Lejyonunda bulunan Ermenilerin gördüğü kötü muameleden rahatsızlığını iletmiş, Yakınoğu Fransız orduları komutanı olan General Jules Hamelin, bu iddiaların asılsız olduğunu savunmuştu. Hamelin, Bogos Nubar'a Fransa'nın Ermeniler tarafından ödüllendirilmediğini söylemiş, Ermeni komitelerinin tehlikesinden bahsetmiş ve Ermeni lejyonlarının disiplinsiz olduklarını iddia etmişti (Gauin, 2011: 152). Hatta Kasım 1918'de Ermeni Lejyonu, Beyrut Polisi ile çatışmış bu Fransızları rahatsız etmişti. Beyrut'taki bu olayların ardından kuzeye istilaya gönderilen Ermeniler Kasım ayının sonlarına doğru İskenderun'a ulaşmıştı. Ardından bir kısmı Adana'yı istilaya gönderilmişti. Lejyonun gelişiyle bölgede huzursuzluk baş göstermiş, Ermeni lejyonu, buradaki halka saldırılara, Müslüman evlerine saldırıp yağmalamalara başlamıştı. Bunun üzerine Fransızlar, Ermenilerin bu saldırılarını durdurmaya çalışınca, lejyondaki Ermenilerin bir kısmı isyan edip ordudan ayrıldılar (McCarthy, 2014: 228-229). Ermenilerin Kafkasya'da yaptıkları katliamlar İngiliz hükümetini de rahatsız edici bir boyuta ulaşmıştı. Ermenilerin yaptıkları bu katliam raporlarının kesilmemesi üzerine İngiliz hükümeti, Bogos Nubar ile iletişime geçmiş Ermenilerin katliamlara son vermelerini ve uyarılmalarını istemişti. Çünkü bu durumun İngilizlerin itibarını zedeleyici bir tutumu kapsadıklarını ifade etmişlerdi. (Başak, 2013: 114). 16 Eylül 1918'de Türklerin Bakü'yü ele geçirmesi İngilizlerin Bakü savunmasına kalkışması ve başarısız olması İngiliz Savaş Bakanlığı'nın tüm suçları Ermenilerin üzerine yıkmasına neden olmuş ve İngiliz basını buna geniş yer vermiş ve arada bir gerginliğe sebep olmuştu. İngiliz basınında Ermenileri küçük düşürücü yazılar çıkmış, bu yazıların çıkmasında Savaş Bakanlığı'nın rolü olmuştu. Bu haberler, İngiliz Dışişleri'ni ve Ermenileri rahatsız etmiştir çünkü Ermeniler İngilizler için önemli bir propaganda malzemesiydi. Bu rahatsızlıklardan kurtulmaları gerekmektedir. İngiliz-Ermeni Komitesi Başkanı Aneurin Williams yaptığı bir açıklamada, Ermenilerle ilgili çıkan haberleri yalanlamış, Ermenilerin Müttefiklerin yanında kahramanca savaştıklarını belirtmişti. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Balfour da Bogos Nubar'a bir yazısında, İngiliz basınındaki Bakü haberleri ile ilgili düzeltmeler olduğunu bildirmiş, Ermenistan'ın bağımsızlığının İtilaf devletlerinin savaş amaçlarından biri olduğunu ifade etmişti. Bununla birlikte İngiliz Savaş Bakanlığı'nın Ermenilerin aleyhindeki bu

söylemlerini İngiliz Dışışleri daha geniş bir açıdan bakmıştı. Ermenilerin ve Hristiyanların desteğini kaybetmemek için düzeltmelere gidilmiş ve Ermenilere karşı tutumun değişmediği ifade edilmişti (Başak, 2013: 118-119-120).

Doğu Lejyonunda görevli olan Ermeniler, bir şikayet durumunda Dışışleri Bakanlığına iletilmesi için Bogos Nubar'ı aracı olarak kullanmıştı. Bogos Nubar, 13 Ocak 1919'da Jean Gout aracılığıyla bu şikayetleri Dışışlerine bildirmişti. Bu şikayetlerden birinde Ermenilerin lejyondaki alt rütbeli subaylar tarafından aşağılandıkları ve kötü bir muamele gördükleri ve manevi aşağılanmanın yanı sıra maddi olarak da ayırım olduğunu, maaşlarda adaletsizlik olduğu bildirilmişti. Dışışleri, bu şikayet mektuplarından birini Savaş Bakanlığı'na göndermiş ve verilen cevapta çoğu hususun yanlış olduğunu ve Doğu Birliğinin yardımcı birlik olduğu belirtilmiş, Fransız ordusuna bağlı askerlerden daha az maaş verilmesinin normal olduğu ifade edilmişti. Bogos Nubar ve diğer Ermeni önderlerinin şikayetleri ilettiği sıralarda, Kilikya'daki Fransız askeri yetkilileri de, Ermeni itaatsizliğini ve Ermenilerin Müslüman halka karşı yaptıkları saldırıları Savaş Bakanlığı'na bildirmişti (Palabıyık, 2008a: 123-124-125). 1920 yılında Maraş'ın Türkler tarafından geri alınması, Ermenilerin itaatsizliği, yapılan katliamlar lejyonun sonunu hazırlamıştı. Amerikan Yüksek Komiseri Bristol de lejyonla ilgili şunları söylüyordu,

Askeri birliklerin çoğu, Ermenilerden ve Fransız kolonilerinden devşirilenlerden oluşmaktaydı. Bunlar, ilerlerken, güçlerini göstermek için birçok Türk köyünü yakıp yıkmışlardı. Maraş'tan geri çekilirken ise neredeyse tüm Türk köylerini aynı şekilde harap ettiler (McCarthy, 2014: 232).

Fransız Yabancı Lejyonu Ermeni gönüllü toplamaktan sorumlu Aram Turabyan, Bogos Nubar'ı Fransa'ya karşı samimiyetsiz ve sadakatsizlik ile eleştirmiş, Bogos Nubar'ın manda himayesinde bir Ermenistan için aynı anda birçok devletle yaptığı görüşmelerin Paris'teki Ermeni tarafını itibarsızlaştırmaktan başka bir faydası olmayan bir strateji olarak görmüştü (Gauin, 2011: 153). Aralık 1921'e kadar süren çatışma ve katliamlar, Fransızların 30.000 Ermeni'yi de yanlarına alarak gitmesiyle Kilikya bölgesinde son bulmuştu (McCarthy, 2014: 233).

20 Ocak 1920'de Fransa'da hükümet değişikliği meydana gelmiş ve Savaş Bakanlığı Dışışleri Bakanlığı'ndan Ermeni Lejyonu ile ilgili bilgi istemiş ve Yakınoğu Ordusu Genel Komutanı General Gouraud, lejyonerlerin gösterdiği olumsuz davranışlar

yüzünden Ermeni Lejyonunun dağıtılmasının gerekliliğinden bahsetmişti. Bu durumu değerlendiren bakanlık, Ermeni lejyonunun varlığına gerek olmadığını belirtmiş, diğer Lejyonu oluşturan grupların devam edebileceğini belirtmişti. Ancak TBMM hükümeti ve Fransa arasında 20 Ekim 1921’de imzalanan Ankara Antlaşması’yla Doğu Lejyonunun varlığı son bulma evresine girmişti (Palabıyık, 2008a: 134-135).

2.2. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI’NIN SONU VE ERMENİ FAALİYETLERİNDE BOGOS NUBAR’IN ETKİSİ

Rusya’da Şubat 1917’de yaşanan devrimin ardından bazı Rus askerleri cepheyi terk etmeye başlamıştı. Ekim Devrimi ve Petrograd’daki Bolşevik başarısıyla Rus ordusu tamamen Anadolu’dan çekilmiş, Doğu’nun tamamen Osmanlı’nın elinden çıkması önlenmişti. Bunun üzerine Osmanlı orduları yeniden toparlanıp karşı atağa geçmiş, 1914’ten beri kaybettikleri toprakların neredeyse hepsini geri almıştı (McCarthy, 2014: 194-195).

Bolşevik hükümeti iktidara geldiğinde halka barış vaat etmiş, 21 Kasım 1917’de Bolşevik hükümetinin Dışişleri Komiseri Troçki, Müttefik elçilerine bütün cephelerde mütareke yapılması notasını vermişti. Ayrıca Çarlık hükümetinin döneminde yapılan gizli anlaşmalar da açıklanmış bu, Osmanlı aleyhindeki gizli anlaşmaları da açığa çıkarmıştı. 22 Aralık 1917’de açılan Brest-Litovsk’da barış görüşmeleri hız kazanmış, 3 Mart 1918’de imzalanan Brest-Litovsk antlaşmasıyla nihayete ermişti. Antlaşma ile Kars, Ardahan ve Batum Osmanlı’ya geri verilmişti (Armaoğlu, 2014: 132). Bunun yanı sıra Bolşevik Devrimi’nin lideri Lenin’in Ekim Devrimi’nden sonraki politikasına bakıldığında ne Ermenileri ne de Türkleri incitecek bir politika izlemediği görülür ve buna ek olarak asıl amacının ne olduğu bilinmemekle beraber gizli bir siyaset izlemişti (Şahin, 1996: 31). Brest-Litovsk antlaşmasıyla Bolşevikler, Rusya’nın savaştan çekildiğini duyurmuş ve işgal edilen Osmanlı topraklarını geri vermişti. Yeni yönetim altında Gürcü, Ermeni ve Azeriler birleşmiş Kafkasya Cumhuriyeti’ni oluşturmuştu. Fakat her bir milletin Bolşevik rejimini tanımayarak bağımsızlığını ilan etmesiyle Kafkasya Cumhuriyeti devleti kısa süreli bir devlet olmuştu. 28 Mayıs 1918’de Ermeniler bağımsızlığını ilan etmiş Kafkasya’da Ermeni Devleti’ni kurmuştu (Akgün, 2015: 23).

The Times gazetesinin 8 Mart 1918 tarihli “Tüm Erkekler Kılıçtan Geçirildi-Devam Eden Ermeni Katliamı” başlıklı haberinde propagandalar tüm hızıyla devam etmişti. Yapılan haberde, Ermeni Bilgi Bürosu tarafından alınan raporlarda, Kafkasya bölgesinin kaybedilmesiyle Ermenilerin “yok edilişinin” hızlanacağı, burada çarpışan Türk birliklerinin Ermenileri “imha” etmekle meşgul olduğunu iddia edilmişti. Samsun, Karadeniz gibi bölgelerde her Ermeni erkeğin, çocuğun, bebeğin “kılıçtan geçirildiği” iddia edilmişti. Ermeni Ulusal Delegasyonu Başkanı Bogos Nubar, bu konu ile ilgili, “tarih boyunca Ermeni milletinin bugün olduğu gibi hiçbir zaman tam bir imhada bulunmadığını” ifade etmişti. Ve Ermenilerin Türkler tarafından “ezilmeye” mecbur kaldığını ve bunu Tatar ve Kürt topluluklarının da izlediğini belirtmişti (The Times, March 8, 1918: 5). Bogos Nubar, propagandalarına tüm hızıyla devam ederken Osmanlı, Ermeni komitelerinin faaliyetleriyle meşgul olmuştu.

Babıali’den 27 Mart 1918 tarihinde Irak ordusu kumandanı Halil Paşa’ya gönderilen bir yazıda, Bogos Nubar Paşa’nın başkanlığı altındaki Ermeni Komitesi tarafından Ermeni ahaliyi baş kaldırmaya teşvik ve cesaretlendirme amacıyla eski Adana piskoposu Moşef Efendi refakatinde Zeytun piskoposu Vağarşak ile Rus miralaylarından Zangalyan’ın El Cezire’ye gönderildikleri bildirilmişti. Ve bunların Ermenilerle meskun olup, Rusların işgalinde bulunan Osmanlı vilayetlerine gidecekleri ve başarılı olabildikleri takdirde işgal altında bulunmayan Osmanlı arazisine de geçecekleri güvenilir yerlerden haber alındığı belirtilmiş, gerekenin yapılması istenmişti (BOA, DH.ŞFR.85/256/1).

The Times’ın 25 Mayıs 1918 tarihli “Araplar tarafından kurtarılan Ermeniler” başlıklı haberinde, Hicaz Araplarının İngilizlerle işbirliğinin bir sonucu olarak, tehcire tabi tutulan halkın kurtarıldığını duyurmuş, haberi alan Hicaz Kralı ve Meccan Ordusu komutanı, Emir Faysal’a teşekkür telgrafları göndermişti. Bogos Nubar da teşekkür mesajında, “Soylu Emir Faysal’a” diyerek başladığı yazısında “talihsiz” vatandaşlarının Güney Suriye’deki cesur birlikler tarafından kurtarıldığını öğrendiğini söylemiş, Faysal’a, “Tanrı’dan ordusunun ilerlemesini korumasını” ve “ordularının başarısının devamını” dilemişti. Ardından bayrağı altındaki ordunun şöhretine şöhret kattığını belirtmiş, dünyadaki her Ermeni’nin bugün Arap hareketinin bir müttefiki olduğunu ifade etmişti. Ayrıca Londra Belediye Başkanı ve Ermeni dostları da tebriklerini

iletmişti. Hicaz Kralı telgrafa verdiği cevapta, Faysal'a gönderilen iyi dilek mesajlarından dolayı teşekkürlerini iletmış, bu yardımı "ezilenlere yardım ederken dinimizin ve Arapların inancının ilk görevlerinden sadece birini gerçekleştirdi" şeklinde ifade kullanarak Tanrı'dan kendilerine ve teşekkürlerini iletenlere güç vermesini istemiş ve iyi dileklerde bulunmuştu (The Times, May 25, 1918: 6).

Bogos Nubar ayrıca 1918'de Kafkas cephesini elinde tutan Ermeni kuvvetleri için Amerikan yardımı alma girişimlerinde Katogikos Kevork'un Amerika'daki kişisel elçisi Karekin Pastırmacıyan'a (Armen Garo) uzaktan destek vermişti (Hovannisian, 1971: 258).

Savaşın sonuna yaklaşılması ve mütareke yolunun yaklaştığını gören Bogos Nubar, İngiliz Dışişlerine gönderdiği bir yazıda, Türkiye ile mütareke yapılması durumunda göç ettirilen bütün Ermenilerin evlerine geri dönmesini ve Altı Vilayet ile Kilikya'nın stratejik noktaları işgal edilerek himaye altında bir Ermenistan meydana getirilmesini talep etmişti. Bogos Nubar'ın bu yazı karşısında İngilizlerden, "mektubunuzdaki tavsiye ve öneriler İngiliz hükümetinin sempati ve değerlendirmeleri doğrultusundadır" şeklinde cevap almıştır (Başak, 2016: 78-79). Savaşın son aylarında Roma Belediye Başkanı ve eski Başbakan Luigi Luzzatti de dahil olmak üzere bir grup üst düzey İtalyan yetkili, Ermeni bağımsızlığı için İtalyan Komitesini kurmuştu. 1918 Ekiminde Dışişleri Bakanı Baron G. Sidney Sonnino, Bogos Nubar Paşa'ya, hükümetinin Ermenistan'ın çıkarlarını güvenceye alma konusunda en büyük istekle hareket edeceğini temin edeceğini bildirmişti. Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde, İtalyan Temsilciler Meclisi Ermeni bağımsızlığını destekleyen bir karar almıştı (Hovannisian, 1971: 272).

The Times gazetesi, General Allenby'den Bogos Nubar Paşa'ya gönderilen bir telgrafta, "Yurttaşlarımızın savaşta aktif olarak yer almasından ve zaferimizi paylaşmasından gurur duyuyorum" şeklindeki Allenby'nin açıklamalarına yer vermiştir (The Times, October 10, 1918: 5).

Bogos Nubar, 29 Ekim 1918'de Fransa Dışişleri Bakanı Stephen Pichon'dan Ermeniler için savaşan taraf statüsü istemiş, konferansta kendi çıkarlarına uygun düşen kararların alınmasını talep etmişti. Ermenilere bu statü verilmemiş fakat konferansta

gayelerini anlatmak için kendilerine fırsat sunulmuştu (Ahmad, 2017: 181). Diğer taraftan, The Times gazetesinin, 19 Kasım 1918 tarihli “Türkiye’nin İç Politikası” başlıklı haberinde, “İstanbul’daki Ermeniler Nubar Paşa’yı takip etmeye hazırladıkları lider olarak görüyorlar” ifadesi yer almıştı (The Times, November 19, 1918: 5).

Savaşın sonunu getiren ve barış görüşmeleri ile ilgili hiçbir koşul öne sürülmediği için Osmanlı İmparatorluğu’nun kayıtsız şartsız teslimi olarak tasvir edilen Mondros Mütarekesi 30 Ekim 1918’de imzalanmıştı. Mütareke, İngilizlerin Fransızları saf dışı bırakması sonucunda İngiltere ve Osmanlı arasında İngiliz Amiral Calthorpe ve Osmanlı devlet adamları Hüseyin Rauf, Reşad Hikmet ve Sadullah arasında yapılmış, şartları ağır bir anlaşmaya imza atılmıştır. Birçok maddesi olan mütareke, şu iki madde ile farklı bir boyuta ulaşmış ve Osmanlı topraklarını işgal, resmi bir hale bürünmüştü. 7. Madde ile “Müttefiklerin, kendi güvenliklerini tehdit edecek herhangi bir durum ortaya çıkarsa, herhangi bir stratejik noktayı işgal etme hakkı bulunması” ve 24. Madde ile de “Altı Ermeni ilinde karışıklık çıkarsa, Müttefikler bu illerin herhangi bir bölümünü işgal etme hakkını ellerinde tutarlar” maddeleriyle istedikleri yeri işgal hakkına sahip olunmuştu. Mütarekeye göre saldırıların ve eylemlerin 31 Ekim 1918’de son bulması gerekirken Müttefikler buna uymamış ve maddelerin hükmü gereğince Osmanlı topraklarının çeşitli yerleri işgale başlanmıştı (Oran, 2016: 110-111-112).

Bogos Nubar, 30 Kasım 1918’de İtilaf Devletlerine başvurarak Milletler Cemiyeti korumasında bağımsız bir Ermenistan’ın kurulmasını talep etmişti (Şimşir, 2005: 307). Bunun gerçekleşmesi için Patrik Zaven Efendi de birtakım çalışmalar içine girmişti. Zaven Efendi, Lord Cecil, Lord Curzon, Venizelos, İngiltere kralı ve Fransa kralı gibi birçok devlet adamlarıyla bu konu üzerinde temaslarda bulunmuştu (İlter, 1999: 59). Bogos Nubar bu müracaatta şunlara değindi,

Milli Ermeni Heyeti adına, yüksek şahsınıza aşağıdaki bildiriye arz etmekle şeref duyuyorum:

Ermeniler, savaşın başından beri, tarafınızdan da bilindiği üzere, savaşmışlardır. Çünkü kendileri, İtilaf hükümetlerine karşı olan sarsılmaz bağlılıkları sebebiyle, ağır fedakarlıklar ve devamlı ıstıraplara uğrayarak bütün cephelerde İtilaf devletlerinin yanlarında savaşmışlardır.

Fransa’da ilk günlerden itibaren (Legion Etrangeres) e girmiş olan gönüllüleri ile Fransa bayrağı altında zaferler kazanmışlardır. Tiflis ve Suriye’de hatta Fransız Cumhuriyet hükümetinin isteğiyle, milli temsilciler heyeti tarafından kaydedilmiş olan Ermeni gönüllüleri, Fransız kuvvetinin yarısını teşkil etmişler, emirlerinde buldukları Fransız amirlerinin de resmen bildirmiş oldukları gibi, General Allenby’nin zaferlerinin kazanılmasında büyük gayretler göstermişlerdir.

Kafkasya'da Rus İmparatorluğu ordusunda bulunan 150.000 Ermeni hariç olmak üzere 40.000 gönüllü, Antranik ve Nazarbegof kumandasında olarak Ermeni illerinin kurtarılmasına katılmışlar ve Bolşevikliğin ilanından sonra barışın imzasına kadar Türk ordusuna savunmada bulunmuşlardır.

Hak ve adalet, ezilen milletlerin kurtarılması prensipleri için savaşan İtilaf Devletleri ile Amerika hükümetlerinin zaferi, kesinlikle altı ili, Kilikya'yı, Maraş sancağını Türk boyunduruğundan kurtarmıştır. Ermeni milleti devamlı istilalara ve fetihlere uğramış olmasına rağmen: kendi benliğini, dilini, dinini tam olarak korumuş ve her zaman milli ruhunu ve ırkının zindeliğini olumlu deliller göstererek, yüzyıllarca kurtuluşunu ve milli varlığını elde etmek için mücadelede bulunmuştur.

Ermeni milleti, kültür ve uygarlığı yönünden sahip olduğu derece ve yeri bakımından, İtilaf Devletlerinin ve Amerika'nın savaş gayeleri arasında kaydetmiş oldukları prensiplerden birisinin kendileri için de uygulanmasını istemekte haklıdırlar. Bundan dolayı bir kısmı bağımsız bir cumhuriyet kurmuş olan bütün Ermenilerin arzularına uyarak Ermeni milli temsilciler heyeti, kuruluşundan başlayarak İtilaf Devletlerinin, Amerika'nın ya da Milletler Cemiyetinin sahiplik ve himayesi altında bulunmak üzere, Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmiş olduğunu cumhuriyet hükümetine bildirmek ile şeref duyar. Bakan hazretleri, lütfen... (Uras, 1976: 662-663).

Osmanlı hükümetince 1916 senesinde idama mahkum edilen Bogos Nubar, İtilaf Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında yapılan Mondros Mütarekesi'nin imzalanması üzerine mahkumiyeti feshedilmişti (BOA, HR.HMŞ.İŞO.235/7).

The Times gazetesinin 2 Aralık 1918 tarihli "Ermeni Birliği" başlıklı kısa haberinde, "Ermeni meselesinin çözümüne bir temel sağlamak için Paris'teki Ermeni Ulusal Delegasyonu, Bogos Nubar Paşa başkanlığı altındaki Ermeni topraklarının birliğini ve bağımsızlığını ilan ettiğini biliyoruz" şeklinde bir ifadeye yer vermiştir. Bu nedenle Ermeni olduğu bildirilen bölgelerin Kilikya bölgesini içerdiği şeklinde dikkat çekici bir haber yayımlanmıştı (The Times, December 2, 1918: 7).

Bogos Nubar Paşa, 1918 yılında Fransız Dışişleri Bakanlığı'na başvurmuş, tehcir edilen Ermeniler için yardım istemiştir. Buna verilen cevapta Fransız elçilerinden M. Gout, yardıma muhtaç olan bu Ermenilerin sayısı hakkında bilgi istemiştir. Bogos Nubar, 11 Aralık 1918'de M. Gout'a yazdığı cevapta şu ifadelerle yer vermişti,

"Aziz Elçim

Arzunuz üzerine Türkiye'den tehcir edilmiş ve halen tam bir yoksulluk içinde ve acilen yardıma muhtaç durumda olan mültecilerin tahmini sayılarını size sunmakla onur kazanırım.

Kafkasya'da 250.000 kişi bulunuyor

İran'da 40.000 kişi bulunuyor

Suriye-Filistin'de 80.000 kişi bulunuyor

Musul-Bağdat'ta 20.000 kişi bulunuyor

Toplamda 390.000 kişi bulunuyor.

Tehcir edilenlerin toplam sayısı 6 ila 700.000 olarak tahmin ediliyor. Size verdiğim rakamlar halen Müttefik askerlerince fethedilmiş yerlerdeki sağ olanları göstermektedir. Çöle dağılmış olan diğer tehcir edilenler hakkında ise bugüne kadar hiçbir bilgi alınmadı. Yüksek saygılarımın teyidini lütfen kabul buyurunuz Aziz Elçim.

İmza: Boghos Nubar”

Buna göre Osmanlı İmparatorluğu’ndaki 1,3 milyon Ermeni’nin yaklaşık yarısı tehcir edilirken diğer yarısı da yerlerinde kalmıştı. Tehcirden üç yıl sonra tehcir edilen 600.000 ile 700.000 Ermeni’den 390.000’i hayattaydı ve bunlar İtilaf Devletleri işgalindeki topraklarda yaşam sürmekteydi. Bu Ermenilerden geri kalan 200.000-300.000 Ermeni’ye ise ulaşılammıştı (Şimşir, 2005: 76-77).

The Times 31 Aralık 1918 tarihli “Yeni Ermenistan” başlıklı haberinde, barış konferansında önerilen “Ermenistan” sınırlarından ve bunun katogikos tarafından atanmış olan Bogos Nubar’ın temsil edeceğinden bahsetmişti. Ayrıca milliyet çizgilerinin oldukça açık ve ciddi bir anlaşmazlık içermesinin muhtemel olmadığını da vurgulanmıştı. “Ermenistan’ın suçu Avrupa Türkleri ile Kafkaslar ve Orta Asya’daki Tatar akrabaları arasında kalmasıydı. Onun varlığı Pan-Turanizm ile bağdaşmazdı” şeklinde bir ifade kullanılmış, “Bu yılın ilkbaharında Ermenilerin geri kalanları, Türk ordusunun İran ve Hazar’daki dalgasını 5 ay boyunca korudular ve ateşkes sona erdiğinde bu gruplar hala tepelerde bir gerilla savaşı yapıyordu” ifadeleriyle Ermenilerin mücadeleye devam ettiği vurgulanmıştı. Ayrıca Ermeni komutanlarından Andranik’in başından beri Türklerin başına bela olduğu da belirtilmişti (EK 10: The Times, December 31, 1918: 7).

Mark Sykes ile bir görüşme yapan Bogos Nubar, Mondros Mütarekesi’nin Ermeniler için yetersiz olduğunu ifade etmişti. Mütarekenin hükümleri Ermenileri hoşnut etmeyince Paris’ten İngiliz Dışişlerine gönderilen bir telgrafta, Ermenilerin militan yönlerinin gösterilebileceği belirtilmişti. Mr. Graham’dan Balfour’a gönderilen yazıda, Bogos Nubar’ın “6 Ermeni Vilayetinin” derhal işgal edilmesi ifadesi bildirilmişti. Bu talebin dikkate alınmaması durumunda şartların zorla gündemine getirebilmek için Müttefik devletleri ileri gelenlerine suikast düzenlenebileceği ve daha önce bunu Osmanlı Bankası havaya uçurularak yapıldığının unutulmaması gerektiği de belirtilmişti (Başak, 2016: 111-114).

Bogos Nubar, mütareke maddelerinden özellikle 7. maddeyi yetersiz bulmuştu. Bu maddede bir karışıklık halinin beklenilmesi ile ilgili işgal hakkına sahip olma konusu Nubar'ı rahatsız etmekteydi. O, Ermenileri Türk yönetiminde bırakılmayacağını açıklanmasını istemişti. Benzer tepki ve itirazlar birçok Ermeni komitesi ve cemiyetler tarafından da ifade edilmişti. Nubar'ın ve komitelerin bu itirazları ve beklentileri özellikle Londra'da yankı bulmuş, İngiliz-Ermeni Komitesi Başkanı Aneurin Williams Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada, İngiliz hükümetine Ermenilerin endişelerini öne sürmüş, Ermenistan kurulması hakkındaki güvencelerini vermelerini istemişti (Okur, 2010: 15).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PARİS BARIŞ KONFERANSI'NDA ERMENİLER VE BOGOS NUBAR

3 Mart 1918 Brest-Litovsk antlaşmasıyla Bolşevikler Rusya'nın savaştan çekildiğini duyurmuş ve işgal edilen Osmanlı topraklarını geri vermişti. Yeni yönetim altında Gürcü, Ermeni ve Azeriler birleşerek Kafkasya Cumhuriyetini oluşturmuşlar fakat her bir milletin bağımsızlığını ilan etmesiyle kısa süreli bir devlet olmuştu. 28 Mayıs 1918'de Ermenilerin bağımsızlığını ilan etmesiyle Ermeni devleti kurulmuştu. Bu, Ermenilerin beklentileri ve isteklerini artırmış ve Paris'te toplanılacak barış konferansına dahil olacaklarını umut etmişlerdi. İngiltere, Fransa ve Amerika'nın Ermenistan Cumhuriyeti'ni 1920 yılına kadar tanımamaları ve Paris Konferansı açılırken resmen tanınmış bir Ermenistan'ın bulunmaması Ermenilerin konferansta temsil edilmesinde sorun teşkil etmişti. Katılımcı listesinde Ermeni temsilcilerinin bulunmaması itirazlara sebep olmuş, bunun üzerine Wilson, Bogos Nubar'a Ermenilerin konferansa çağırılmasa da davalarını sunabilmesine imkan sağlanacağını söylemişti. Ancak konferansa düşmanla savaşmış devletlerin katılabilmesi şartı ve Ermenilerin savaş sırasında bir devleti olmadığından katılımına izin verilmemişti. Bu karara karşı çıkmış ve biri Ermeni toplumunu diğeri Ermeni devletini temsil eden Bogos Nubar ve Avetis Aharonyan itiraz için Paris'e gitmişti. Konferansa resmi katılım hakkı verilmesi için ısrarını sürdüren Bogos Nubar, Ermenilerin İngiltere ve Fransa'nın yanında Türklerle savaşmaya hazır olduğunu Suriye, Filistin ve Mısır'a sürülmüş olan Ermenilerden 208.000'inin Fransa Yüksek Komiseri olan George Picot'un emriyle Kilikya'ya geri döndüğünü ve Türklerle savaşa hazır olduğunu bildiren bir memorandum vermişti.

Başkan Wilson konferans açılırken Amerika'nın konferansta başrol oynamasında ve Ermenilerin temsil edilmesini sağlamakta kararlıydı. Bunu bilen Ermeniler Amerika'ya güvenmiş ve layık olmaya çalışmışlardı (Akgün, 2015: 23-24-28). Bogos Nubar ayrıca, konferans öncesinde Ermenistan kurulmasının gerekliliğini nüfus ile ispatlayabilmek için birtakım çalışmalara girmişti. Bu çalışmalar doğrultusunda, sürgün edilen Ermenileri Kilikya bölgesinde toplamaya çalışmış,

bağımsız bir devletin kurulması durumunda geri dönebilecek Ermeni nüfusu konusunda sayım çalışmalarına girişmişti (Özdemir vd. 2005: 118).

3.1. PARİS BARIŞ KONFERANSI'NIN TOPLANMASI

Paris Barış Konferansı, Ağustos 1914'ten Kasım 1918'e kadar süren bir savaşın sonucuydu. Savaşın dönüm noktası sayılabilecek Çanakkale Savaşı'nda yaşananlar savaşın seyrini değiştirmişti. Ayrıca, Rusya'da yaşanan devrim, Amerika'nın savaşa katılması savaşın sonunu hazırlayan nedenleri oluşturmuştu. Buna binaen İttifak Devletleri'nin mağlubiyeti kabul etmesi, ateşkes anlaşmalarının imzalanmasını gerçekleştirmiş, savaşı nihayete erdirmek için barış anlaşmalarının imzalanması safhasına geçilmişti (Uslu, 2013: 12). Konferans, Müttefik ve İttifak Devletleri arasında 32 devletin temsilcilerinin katılımıyla 18 Ocak 1919'da açılmıştı. Konferansa, İngiltere, Amerika, Fransa, Japonya ve İtalya'dan oluşan beş devlet hakimdi. Bu devletlerin başbakan ve dışişleri bakanlarından oluşan bir Onlar Konseyi meydana getirilmişti. Bu konseye esas itibarıyla İngiltere ve Fransa hakim olmuş, Onlar Konseyi, bütün meselelerin esasına karar verdikten sonra, komisyonları ayrıntıların belirlenmesi için görevlendirmişti (Armaoğlu, 2014: 136-137). Ayrıca konferansta alınan prensiplere göre, savaş sırasında Osmanlı aleyhinde yapılan gizli antlaşmalar uygulanmayacaktı ve mağlup devletlerden ayrılacak ülkelerin durumu için manda tasarısı düşünülecekti. Bu tasarı, Müttefik devletlerince olumlu karşılanmıştı. Diğer taraftan Osmanlı Devleti de Konferansa Damat Ferit Paşa başkanlığında bir heyet göndererek görüşlerini bildirmiş, Yemen'e kadar olan Arap topraklarının kendisine bağlanmasını ve doğuda 1914 öncesi sınırlarına dönmek istediklerini ifade etmişti (Özçelik, 2017: 659).

Barış Konferansı'nda Ermenilerin iyi temsil edilebilmesi için Amerika Dışişleri Bakanı Robert Lansing, Paris'teki Amerika büyükelçisi W.G. Sharp vasıtasıyla Bogos Nubar'ın bu temsil için konumunu sorgulamış ve aldığı olumlu yorumları yetkili mercilere bildirmişti. Bogos Nubar, bu sırada 9 maddelik "Barış Konferansında Ermeni Sorunu" adlı bir memorandum ile Lansing'e halkının özerk Ermenistan talebini iletmişti. Bu memorandumda özerk Ermenistan'ın "Asya Türkiye'sindeki tüm Ermeni topraklarını yani Vilayat-ı Sitte (Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamuretülaziz ve Sivas) Kilikya, Mersin ve Trabzon topraklarını içermesi" gerektiği bildirilmişti. Ayrıca,

Ermeni devletinin bir süre büyük güçlerin koruması altında kaldıktan sonra bağımsız bir parlamento tarafından yönetilmesi de istekler arasında yer almıştı (Akgün, 2009: 70).

Bogos Nubar tarafından 27 Ocak 1919'da The Times editörüne gönderilen ve 30 Ocak 1919 tarihli "Ermenistan'ın Hakları" başlıklı haberinde gazete bu konuya yer vermişti. Bogos Nubar, Ermenistan'ın adının Barış Konferansı'na katılan ülkeler listesinde yer almamasından üzüntü ve hayal kırıklığı duyduğunu belirtmiş, Ermenilerin yaptıkları yardımların ardından konferansa katılmayı beklediklerinden bahsetmişti. Nubar, savaşın başından beri Ermenilerin Müttefiklerin yanında savaştıklarını ve korkunç kayıplar verdiklerini bir kez daha tekrarlamıştı. "Bu alandaki kayıplarımızı katliamlar ve sürgünler yüzünden daha büyük kayıplara ekleyerek toplamda 4 milyonluk Ermeni nüfusunun 1 milyondan fazlasının savaş boyunca hayatını kaybettiğini görüyoruz" şeklinde bir ifade de kullanmıştı. Ermenistan'ın ölüm bedelinin diğer uluslarınkinden daha fazla olduğunu belirten Nubar, Ermenilerin fiili olarak savaşta yer aldığını ve öfkeyle Türkiye'yi reddettiğini de belirtmişti.

Bogos Nubar, Ermeni Gönüllülerinin Fransız "Legion Etrangere" de savaştığını ve kendilerini şerefliendirdiğini söylemiş, Legion d'Orient'te 5.000'den fazla sayıya ulaştıklarını ve General Allenby'nin belirleyici zaferine katılan Suriye ve Filistin'deki Fransız birliğinin yarısından fazlasını oluşturduklarını belirtmiştir. Bunun yanı sıra, Türklerin askerlerini başka yerlere göndermelerini engelleyerek Mezopotamya'daki İngiliz kuvvetlerine yardım ettiklerini de ifade etmişti. Bu hizmetlerin Müttefik hükümetler tarafından kabul edildiği belirtmişti. Bütün bu düşüncelerden ötürü Ermeni Ulusal Heyeti, Ermeni milletinin bir savaşçı olarak tanınmasını istemiş ayrıca, Kafkasya Ermeni Devleti'nin bağımsızlığının daha önceden diğer devletler tarafından tanınmasının kabul edilmemesine değinmişti. Tanınmanın kabul edilmesi durumunda Barış Konferansı'nda bir sorunla karşılaşmayacaklarını da ifade eden Bogos Nubar, bu ifadelerin The Times sütunlarına taşınmasının kendisinin bir görevi olduğundan bahsetmiş, bağımsızlık hakkında Müttefiklerin yardımlarını beklediklerini bir kez daha vurgulamıştı (The Times, January 30, 1919: 6).

İtilaf Devletleri 30 Ocak 1919 tarihine kadar Osmanlı Devleti ile ilgilenememişti. Bu konuya ancak manda sistemi öne sürüldüğünde değinildi. Lloyd George, "Türkler kendi tebaaları olan halkları çok kötü yönettiği için tüm Arap

bölgelerini Suriye’yi, Mezopotamya’yı, Filistin’i ve Arabistan’ı kaybetmeli” diyerek manda konusuna kısaca bir giriş yapmıştı (MacMillan, 2004: 368). Konferansta bu konuşmalar öne sürülürken Paris’te 24 Şubat 1919’dan 22 Nisan’a kadar sürecek bir Ermeni Birliği Kongresi toplanmıştı. Bu kongreye Rusya ve Türkiye Ermenilerinin yanı sıra Avrupa, Amerika, Mısır, Suriye ve İran gibi ülkelerden de Ermeniler katılmış, kongre Bogos Nubar’ın başkanlığında altı kişilik yeni bir temsilciler heyeti seçmişti. Bu heyet, yeni Ermeni hükümetinin siyasi durumunu açıklamış, Kafkas Ermeni Cumhuriyeti temsilcileri de bu milli kongreye katılmıştı. Kongre bitiminde Bogos Nubar ve Avetis Aharonyan konferansa bir muhtıra vermişti. Bu muhtırada,

1. *Kafkas Ermeni Cumhuriyeti arazisi ile beraber Kilikya ve yedi ilden kurulmuş olmak üzere bağımsız bir Ermeni hükümetinin kurulmasında kefil devletler delegelerinden meydana gelecek ve Ermeni komiserleri tarafından yardım görecek sınır tayin komisyonları, Ermenistan’ın kesin hudutlarını yerlerinde saptamakla görevlendirileceklerdir. Bu komisyonlar harita üzerinde çizilmiş olan kısımların uygulanmasına hudutta bulunan ülkelerle doğacak anlaşmazlıkları tarafsız olarak çözümlenmek konusunda tam yetkiye sahip bulunacaklardır.*
2. *Bu suretle kurulacak Ermeni hükümeti, İtilaf devletlerinin ve Amerika’nın ya da katılmasını istediği Milletler Cemiyetinin ortak garantisi altında olacaktır.*
3. *Barış konferansı tarafından bir geçiş dönemi olarak devletlerden birine, Ermenistan hakkında özel bir manda verilmelidir. Kendisine manda verilecek devletin seçilmesi konusunda şimdi Paris’te toplanmış bulunan ve bütün Ermeni milletini temsil eden Ermeni konferansının görüşü alınmalıdır. Mandanın süresi en çok yirmi yıl olacaktır.*

şeklinde taleplerde bulunmuş, Barış Konferansı tarafından Ermeni milletinin “katliam”, “zorbalık” ve “sürgünlere” karşılık tazminatının belirlenmesi gerektiği hakkında da talepleri olmuştu (Uras, 1976: 663-664).

Paris Barış Konferansı’nda 3-4 Şubat 1919’da konuşan Yunan Başbakanı Venizelos, Ermenilerle dayanışma içinde olduklarını belirtmiş, Ermenilerin iddialarını bir kez de kendisi tekrarlamış ve Ermeni-Yunan işbirliğinin örneğini vermiştir. Fransa Başbakanı Clemenceau ise Bogos Nubar’a, Ermeni isteklerine karşı çıkmayacağına dair teminat vermiş ancak Kilikya bölgesindeki çıkarlarının tehlikeye gireceğini sezince fikri değişmişti (Öke, 2012: 213).

Dönemin yazarlarından Süleyman Nazif, Hadisat gazetesinde yer alan “Bir Feryat Münasebetiyle” başlıklı haberinde, Bogos Nubar’ın Ermenistan hayalinin akla, mantığa ve insafa uymadığını belirtmiş, onun bu yaptıklarını büyük bir ihtiyatsızlık olarak görmüştü. Nazif, “bu yapılan hataların da cezasını gelecek nesillerin çekecek olmasından endişe duyduğunu” belirtmiş, günümüzde yaşadığımız sorunlara atıfta bulunacak şu dikkat çekici ifadelerine yer vermiştir. “Bogos Paşa gibi zevat, böyle

yaygaralar koparmakla kendi haklarında kendilerinin de emin bulunmadıklarını ilan ve ispat etmiş oluyorlar” şeklinde bir ifade kullanmıştı. Ardından Nazif, “Bogos Nubar Paşa’nın tekrarlanmış itiraflarıyla da sabittir ki seferberliğin evvelinden Harb-i Umumi’nin sonuna ve bugüne kadar fiilen tecavüz eden Ermenilerdir” ifadeleriyle görüşlerini belirtmişti (Hadisat, 5 Mart 1919: 1).

3.2. ERMENİ DELEGASYONLARI VE BOGOS NUBAR’IN YERİ

Ermeniler, isteklerini kamuoyuna ve Barış Konferansına duyurmak amacıyla mütarekenin ardından konferansa üç farklı heyet yollamıştı. Bu heyette, “Avrupa Milli Ermeni Delegasyonu” adı altında katogikosun ifadesiyle tüm Ermenileri temsil eden Bogos Nubar Paşa, “Kafkas Ermeni Cumhuriyeti” delegasyon başkanı Avetis Aharonyan ve Kilikya (Sis) Ermeni patriği olan Monsenyör Paul Terziyan’ın başkanlığındaki din adamları Ruhani Delegasyonu vardı. Fakat Paul Terziyan, bu heyet içerisinde arka planda kalmış, Bogos Nubar ve Aharonyan’ın başkanlığındaki heyet ön plana çıkmıştı. Ancak, Barış Konferansında bu heyetlerin hiç birinin sürekli temsili kabul edilmemişti. Bunun üzerine Aharonyan “Le Temps” gazetesine şu demeci vermişti. “Barış Konferansının dışında bırakılmak Ermeni ulusu için çok acı bir hayal kırıklığı olmuştur” dedi (Akyüz, 1988: 126). 26 Şubat 1919’da konuşmalarını yapan delegasyon başkanlarından Aharonyan,

Ulusumuz, Çarlık yönetimine karşı olan sızlantılarını savaşın başlangıcında unutarak, Bağlaşıkların davasını desteklemek amacıyla Rus bayrağı altında toplanmakla kalmamış, Türkiye’de ve dünyanın her yanındaki ırkdaşlarımız, Çar hükümetine şu öneride bulunmuştur: Rus erleriyle birlikte ve Rus generallerinin komutası altında çarpışacak Ermeni lejyonları kurmak ve bunların masraflarını bizzat karşılamak...

Bogos Nubar da şu açıklamalarda bulunuyordu,

Türk hükümeti, savaşın başlarında, Ermenilere bir nevi otonomi önerdi; karşılık olarak, Kafkasya’yı Ruslar aleyhinde kışkırtacak gönüllüler istedi. Ermeniler bu öneriyi reddederek çekinmeden Antant Devletlerinin tarafını tuttular...

ifadeleriyle Ermenilerin Müttefiklerin yanında yer aldığını hatırlatmışlar ve Konferansta ellerini güçlendirmek istemişlerdi (Sonyel, 1972: 34-35). Yine aynı tarihli oturumda sözlerine devam eden Aharonyan, savaşın başından 1917 yılına kadar Rus saflarında savaşan Ermeni gönüllülerinin sayısının 180.000’den fazla olduğunu söylemiş, milletlerin özgürlüğü için savaşıklarını belirtmiştir (Sertçelik, 2015: 135).

Bir yazar olan Aharonyan, aynı zamanda Taşnak Partisi üyesiydi. 1918 yılında bir süreliğine Tiflis'teki Ermeni Milli Konseyinin başkanlığını yapmış ve bu sıfatla İstanbul'da ateşkes müzakerelerini yürütmüştü. Aharonyan, Ermenistan hükümeti tarafından Paris Barış Konferansı'na temsilci olarak atanmış, Onlar Konseyinde ilk konuşmayı yapmıştı. Aharonyan, konuşmasında Ermenilerin savaş sırasında Müttefiklerin yanında yer aldığını vurgulamış, konferansta başlıca iki konu üzerinde durmuştu. Birincisi Ermenistan Devleti'nin tanınması ikincisi ise Ermenistan Cumhuriyeti'nin Türkiye'nin Ermeni vilayetleriyle birleşmesiydi. Fakat katogikos tarafından atanan ve tüm Ermenilerin temsilcisi olarak vazifelendirilen Nubar'ın talepleri daha fazla olmuştu. Zira Bogos Nubar'ın talepleri günümüz Türkiye'sinin %49,6'sına denk gelmekteydi. Aharonyan'a göre Kafkasya'da 2 milyon Ermeni vardı. Bogos Nubar ise savaştan önce Ermenilerin dünyadaki nüfusunun 4,5 milyon olduğunu ve bunun 2 milyonunun Osmanlı'da yaşadığını belirtmiş, savaş sırasında Ermenilerin 1 milyonun üzerinde kayıp verdiğini ifade etmişti. Bogos Nubar, başka bir ifadesinde Osmanlı'nın Ermeni nüfusunu az göstermek için istatistikleri tahrif ettiğini, savaşta ölenlerin de yaşayanlar gibi sayılmasını istemiş ve Ermenilerin savaştan önce Türk nüfusundan fazla olduğunu ifade etmiştir. Bu ifade tutarlı bir ifade değildir zira Ermenilerin bu bölgede Türklerden fazla olduğunu gösteren hiçbir kaynak yoktu. Patrikhanenin verdiği istatistiklerde bile Altı Vilayette Ermeni nüfusu çoğunluğu oluşturmamaktaydı (Lütem, 2006: 164-167-169-170).

Aharonyan'ın Paris'teki delegasyonunun gelişi aslında Ermeni tablosunu karmaşıktırmıştı. İki Ermeni delegasyonun varlığı özellikle hedefleri aynı olmadığı için aslında bölünme ve uyuşmazlığa neden olmuştu. Aharonyan, Cumhuriyet'in Altı Doğu Vilayetine yönelik taleplerini Karadeniz'e geçişli bir şekilde ilerletmek için talimatlar alırken, Bogos Nubar, Diasporadaki çoğu Ermenilerle birlikte daha fazlasını istemişti. Nihayetinde, Bogos Nubar'ın baskın çıkmasıyla karakter bakımından farklı olan ve hiçbir zaman yakın kişisel şartlarda olmayan iki lider, Aharonyan'ın Bogos Nubar ile anlaşması ve ona uyacağını ifade etmesiyle uzlaşmış ve birlikte hareket etmiştir (Hovannisian, 1971: 257-259-260). Zira Bogos Nubar, Erivan'ı tanımamış ve kendisinin katogikos tarafından atanmış bir şef olduğunu ileri sürmüştü (Uras, 1976: 690). Diğer taraftan, 1919'da bağımsız bir Ermenistan için incelemelerde bulunmak üzere Anadolu'ya gelen General Harbord da raporunda, Suriye'ye sevk edilen ya da

sözde öldürülen Ermeni sayısının 500.000 ile 1.000.000 arasında konuşulup genel olarak 800.000 rakamının verildiğini belirtmişti. Bu sayılar, Osmanlı rakamlarına yakındı. 11 Aralık 1918’de Bogos Nubar, Fransız Dışişleri’ne gönderdiği bir raporda, Osmanlı tarafından sevk edilen Ermeni nüfusunun 600.000 ile 700.000 arasında olduğunu belirtmiş, Osmanlı kayıtlarına yakın bir sayı vermiş ve Ermeniler için Paris Barış Konferansı’nda istenilen self determinasyon için sağlam bir zemin oluşturmayı amaçlamıştı (Yüksel, 2016: 76).

3.3. KONFERANSTA ERMENİ İSTEKLERİ

Bogos Nubar ve Aharonyan 12 Şubat 1919’da konferansa ortak bir muhtıra vermişler, ardından 26 Şubat’ta Müttefiklerin karşısına çıkarak taleplerini bir kez daha gündeme getirmişlerdi (Öke, 2012: 211). 12 Şubat tarihindeki muhtırada, “Kafkas Ermeni Cumhuriyeti arazisi ile beraber Kilikya ve 7 ilden oluşan bir bağımsız Ermenistan kurulmasını, bunun devletlerden birinin mandasına verilmesini” ve “katliamlara” dahil olanların cezalandırılmaları istenmişti (Gürün, 2012: 373). Barış Konferansı’ndaki Yüksek Konsey’in karşısına çıkan Bogos Nubar ve Aharonyan başkanlığındaki Ermeni heyeti konuşmalarına tarihten örnekler vererek başlamıştı. Bu örneklerde, Ermenilerin bu coğrafyada ne kadar süredir ve kaç yüzyıldır yaşadığı dile getirilmiş ayrıca Müttefiklerin daha önceden kendilerine verdikleri sözlere de değinilmiş ve Müttefiklere yaptıkları yardımları bir kez daha hatırlatmışlardı (MacMillan, 2004: 370). 26 Şubat’ta dinlenen Ermeni heyetinin istekleri 28 Şubat Le Temps gazetesinde şu şekilde yer almıştı,

Ermeni ırkı, ıstıraplarının kendisine hak tanıdığı rövanşı nihayet alıyor. İki Ermeni delegesi, Bogos Nubar Paşa ve Mösyö Aharonian büyük devletler konseyi önünde isteklerini açıkladılar. Onların hak iddialarını ayrıcalıklı bir karşılama bekliyordu. Mazlum bir halkın temsilcileri, zaten herkesin sempatisini önceden kazanmıştı... Ermenilerin istekleri Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum ve Trabzon illerini içine alıyor ve sadece Dicle’nin Güneyindeki Kürt bölgeleriyle Ordu-Sivas çizgisinin Batısındaki Türk bölgelerini dışarıda bırakıyor. Öte yandan Ermeni delegasyonu Kilikya’yi, yani Akdeniz’e kadar uzanacak ve özellikle Mersin ve İskenderun limanlarını kapsayacak bölgeyi de istiyor. Böylece Ermeni Devleti, Toroslardan ve Sivas yaylasından itibaren Küçük-Asya’nın bütün Doğu kısmını işgal etmiş olacak, Karadeniz ve Akdeniz’de kıyısı bulunacak (Akyüz, 1988: 127).

Ermenilerin Trabzon’u da istemeleri, devletler nezdinde gayri ciddi bulunmuştu. Çünkü Trabzon’daki Ermeni nüfusu doğu vilayetlerinde yer alan Ermeni nüfusundan da daha düşük bir seviyede olduğu için Ermeniler burada da azınlık durumundaydı. “Ermeniler bu durumun farkında olduklarından mütareke döneminde Rumlar gibi

çetecilik faaliyetlerinde bulunmuşlar, dışarıdan göçmen getirterek Ermeni nüfusu artırmaya çalışmışlardı”. Bu durum Ermeniler ile Pontusçu Rumlar arasında bir sorun teşkil etmiş, her iki tarafı da karşı karşıya getirmişti (Özel, 1991: 48). Fakat Bogos Nubar, Rumların Trabzon’da çoğunluğu oluşturduğundan dolayı Trabzon topraklarının tamamında hak iddia etmemişti (Ahmad, 2017: 182).

Bogos Nubar ve Venizelos arasında Trabzon konusunda anlaşmaya varılması Venizelos’un Pontus Rumları tarafından protesto edilmesine neden olmuştu. Atina’da bir Pontus heyeti Venizelos’a bir muhtıra vermiş, Venizelos’un Trabzon’u Ermenilere verme hakkının olmadığı ifade edilmişti. Muhtırada, Pontus Rum Cemiyeti ile Ermenistan’ın arasında işbirliği olabileceği, Ermenilerin Trabzon limanından faydalanabileceği vurgulanmış fakat buranın Pontus Rumlarına ait olduğu ve Ermenilere kesinlikle bırakılmayacağı da belirtilmişti (Özel, 1991: 122).

Vakit gazetesinin 19 Mart 1919 tarihli yazısında, Jurnal gazetesinin mütalaası ve Nubar Paşa’nın Matin gazetesine vermiş olduğu beyanatı ve Ermenilerin Barış Konferansı’ndan talepleri şu şekilde yer almıştı. Ermeni delegasyonları maverayı Kafkas’tan başka Sivas, Mamuretülaziz (Elazığ), Diyarbakır, Van, Bitlis, Erzurum, Adana vilayetlerini ve Trabzon vilayetinin bir kısmını talep etmişti. Jurnal gazetesi Ermeni taleplerinden bahsederken bunları abartılı bulmakta, Adana havalisinin Suriye’ye ait olduğunu, Trabzon’da Ermenilerin hukuku bulunmadığını beyan etmekteydi. Jurnal gazetesi bundan sonra şu satırları yazmıştı: “İşin en fena ciheti Osmanlı toprağında Ermenilerin her tarafta ikamette bulunmalarıdır. Mesela Ermenilerin en ziyade sakin buldukları Erzurum vilayetinde 220 bin Ermeni’ye karşı 240 bin Türk ve 120 bin Kürt vardır” şeklinde ifadelerle Ermenilerin azınlıkta bulunduğunu belirtmişti. Diğer taraftan Bogos Nubar Paşa kendisiyle mülakat eden Matin gazetesi yazarlarından birine şu beyanatta bulunmuştu: “Ermeniler bu savaşta İtilaf Devletleri ile birlikte sarf ettikleri mesai hasebiyle bağımsızlığa layık olmuşlardır”. Filhakika Ermeniler savaşın başlangıcından barışın imzasına kadar İtilaf orduları yanında çalışmıştı. “Ermeni gönüllüleri Fransa’da (Lejyon Eteranjor – Legion d’Etrangere) taburlarında savaşmış ve pek büyük mükafata layık olmuşlardır. 800 gönüllüden bugün ancak 5 kişi kalmıştır” ifadelerine yer verilmişti. Ermenilerin bundan başka Doğu’da Ermeni taburları namıyla adlandırılan taburları oluşturduklarını belirten

Nubar, “Rus ordusundan Grandük Nikola’nın emri altında 150 bin Ermeni’nin olduğunu, bundan başka Kafkas’ta da 50 bin Ermeninin harp ettiğini” belirtmişti. Nubar, Brest-Litovsk anlaşmasından sonra, Ruslar çekilince, Gürcüler, Almanların tarafını tuttuğundan Kafkas cephesinde Ermenilerin yalnız başına savaştıklarını da belirtmişti. Ermeni askeri birliklerinin Türk mütarekesine kadar Antranik ve Nazarbekov’un emirleri altında İtilaf Devletleri’nin davası için savaştığı belirten Bogos Nubar, “Şimdi bizim talebimiz Altı Osmanlı Vilayeti ile Kilikya’dan ve Rusya’daki kardeşlerimizden birleşik bağımsız bir hükümet teşkil etmektir” şeklinde kurmak istediği Ermenistan’ın sınırlarını da belirtmişti. Bu hükümet her türlü dış saldırılara karşı Düveli Muazzama’nın (Büyük Devletler) ortak koruması veya Milletler Cemiyeti’nin himayesi altında olunması gerektiğinden ve yeni hükümetin kurulması için yardımlara ihtiyaç duyulduğuna değinilmişti (Vakit, 19 Mart 1919: 1).

Diğer Paris gazeteleri de Bogos Nubar ve Aharonyan’ın bu isteklerini abartılı bulmuş, örneğin Le Journal gazetesi, “delegelerin istedikleri topraklarda Ermeniler maalesef azınlıkta” olduğunu belirtmiş, isteklerin gerçekçi olmaktan uzak olduğunu ifade etmişti. Fransız kamuoyunun istekleri abartılı bulmasında, Ermenilerin Fransa’nın çıkarlarının olduğu Kilikya’yı istemesi, Fransa’da Ermenilerin, Venizelos gibi çok sevilen ve iş bilen diplomatlarının yerine, beceriksiz propagandacılarının olması bunlardan bazılarıydı (Akyüz, 1988: 128).

Bogos Nubar ve heyetinin Barış Konferansı’ndan talep ettiği topraklar Lloyd George’nin de dikkatini çekmiş Lloyd George kitabında, Bogos Nubar’ın taleplerini “Bogos’un peri masalları” şeklinde bir ifade kullanarak talepleri haddinden fazla bulmuştu. Aharonyan için de, “Bogos Paşa gibi tenakuz ve karışıklık içindeydi” ifadelerini kullanmıştı (Gürün, 2012: 373).

Damat Ferit Paşa’da Bogos Nubar ve Aharonyan’ın bu isteklerine karşılık onların bu teşebbüslerini sonuçsuz bırakabilmek ümidiyle 30 Mart 1919 tarihli bir memorandumunda, “Ermenistan’ın İngiltere’nin arzusu ve diğer büyük Devletlerin mutabakatlarıyla müstakil veya muhtar bir cumhuriyet olarak kurulacağını” vaat ederek dikkat çekici bir açıklama yapmıştı (Jaeschke, 2011: 41).

Ermeni heyeti bu istekleri konferansa vermiş, sıra Müttefiklerden birinin kurulması düşünülen Ermeni Devleti mandası için kabule gelmişti. İngiltere, Fransa ve İtalya gibi devletler manda talebini kesin bir şekilde reddetmeseler de bazı dezavantajlarından dolayı teklife uzak durmuştu. 14 Mart 1919'da Albay Edward M. House, Lloyd George ve Georges Clemenceau'ya Amerika'nın "hiç kuşkusuz mandayı üstleneceğini" ifade etmişti. Bu, Fransızların bölgeden uzaklaşacağı anlamına geldiğinden İngilizleri memnun ederken Fransızların hoşuna gitmemişti. Çünkü 1916 Sykes-Picot gizli antlaşması ile Kilikya Fransızlara verilmiş ama bu manda talebini Amerika'nın istemesiyle elinden çıkacağı anlamına gelmişti. Aynı gün Dörtlü Konsey'de masaya yatırılan Ermenistan konusu, "Başkan Wilson, Amerikan Senatosu onaylarsa mandayı kabul etti" ifadesiyle manda konusu Amerika'ya yakın hale gelmişti. Fakat bu durum Karadeniz'den Akdeniz'e uzanan bir Amerika denetimi olacağından dolayı Fransızları hoşnut etmemişti. Bu Ermeni isteklerinin karşısında Clemenceau'nun 19 Aralık 1919'da Bogos Nubar'a "Daha şimdiden Ermenilerden bıktık" ifadesini kullandığı iddia edilmektedir (Ahmad, 2017: 183).

Bogos Nubar'dan The Times editörüne gönderilen ve 25 Haziran 1919'da The Times sütunlarında "Yeni Ermenistan" başlığı altında yer bulan haberde, Bogos Nubar, Mr. Frank H. Simonds'un 11 Haziran tarihinde yayımlanan Türkiye'nin geleceği hakkındaki görüşlerinin hoşuna gittiğini belirtmişti. "Mr. Frank Simonds'un Türkiye'nin dağılışı ile ilgili önerileri ve Ermenistan ile ilgili önerilerinden bazıları bizim için özellikle ilginçtir. Ana hatlarıyla kendi bakış açımıza uyuyorlar" ifadelerini kullanmıştı. Ayrıca,

Barış Konferansına sunduğumuz bir mutabakatta Ermeni tutumumuzu oldukça netleştirdik. Gerçektende, Müttefik ve Birleşmiş Güçlerden, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'den Rusya'ya uzanan Ermeni illerini kurtarmasını ve Milletler Cemiyeti'nin güvencesi altında tam bir Ermeni Devleti oluşturacak şekilde Barış Konferansı tarafından seçilecek zorunlu bir Güç yardımı ile Rus Ermenistan'ı ile Türk Ermenistan'ını bir araya getirmelerini istedik. Rus Ermeni illerinin Türk Ermenistan ile birlikteliği, Mr. Simonds tarafından açıkça vurgulandığı gibi artık mümkün ve tüm Güçlerin ABD'nin mandası gerektiği konusunda hemfikir olduklarını biliyoruz. ABD'nin idari ve mali yardımları ile Ermenistan'ın siyasi başlangıcında yalnız tutunabilene dek ilerleyeceğiz...

Şeklinde bir açıklama yapmış, Amerikan mandasının büyük bir şans olacağını ifade etmiştir (The Times, June 25, 1919: 8).

Bogos Nubar, bu taleplerini kamuoyu ile de paylaşarak Avrupa hükümetlerini yanına çekmeye çalışmıştı. Nubar, Londra’da yayımlanan “Asiatic Review” dergisine gönderdiği bir yazısında, savaştan önce Türk illerinde nüfusun çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğunu tekrarlamış, bu illeri mevcut Ermenistan ile birleştirmek istediğini söylemişti. Ayrıca bu devletin yaşayabilmesi için Karadeniz’de bir liman elde etmek istediklerini de belirtmişti.

Ermeni istekleri ile ilgili Konferanstaki İngiliz Delegasyonu üyelerinden Lord Derby de Lord Curzon’a gönderdiği bir yazısında, Ermenilerin Van dışında hiçbir yerde çoğunluğu oluşturmadığını, Bogos Nubar ve Aharonyan’ın iddialarının zayıf olduğunu belirtmişti. Lord Curzon da cevap olarak, “... Asıl sorun Ermenistan’ın sınırlarını belirlemede değil, oluşturulması düşünülen Ermenistan içinde Ermenileri bulmaktır” ifadesini kullanarak dikkat çekici bir açıklama yapmıştı (Okur, 2010: 19-22).

Patrik vekili Yervant Efendi de konferansta tartışılan bu konular üzerine, Ermeni hükümetinin sınırlarında Ermenilerle yaşayacak her milletin aynı hukuka bağlı olacaklarını, Amerikan mandası konusunda Ermenilerin arasında net bir fikir olmadığını da belirtmiş ve kurulacak Ermeni hükümetinin şeklini Bogos Nubar ve heyetinin tayin edeceğini belirtmişti (Güllü, 2015: 517).

Tasvir-i Efkâr gazetesi de talepler konusuyla ilgili “Büyük Ermenistan” başlıklı yazısında şu beyanlarda bulunmuştu. “Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra mağlup Devlet-i Osmaniye’yi taksim etmek isteyenler pek çoktu”. Bu ifadenin ardından Bogos Nubar Paşa’nın bir ucu Akdeniz’de İskenderun’dan, diğeri Batum civarında Karadeniz’de, diğeri bir ucu da Bakü’de olmak üzere büyük bir Ermenistan İmparatorluğu istediğini belirtmişti. Ayrıca bu maksatla Nubar’ın Avrupa’da propaganda yaptığından bahsedilmiş, buraların Türk memleketi olduğunu belirten gazete, Ermenilerin bu hayalinin sonuçsuz kalacağını da belirtmişti (Tasvir-i Efkâr, 27 Kanun-i Evvel 1919: 1).

3.4. BASINDA KATLIAM İDDİALARINA DAİR BOGOS NUBAR'IN PROPAGANDASINA ÖRNEKLER

Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra artış gösteren propagandasında en önemli propaganda yazılarının yer aldığı kaynak, *Mavi Kitap*'tı. 1916 yılında Londra'da ilk baskısı yapılan bu kitabın adı *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916* Türkçesi "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916" idi. Bu kitap Türkleri "karalama kampanyası" gütmüş, kamuoyunda "mazlum Ermeni-zalim Türk" imajını oluşturmada en büyük paylardan birine sahip olmuştu. Kitap, görgü tanıklarının yazılarına yer veriyor gibi gözükse de Louisville Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Justin McCarthy görgü tanıklarının aktardığı iddia edilen belgelerin birçoğunun aynı kalemden çıktığını öne sürmüş günümüze dek birçok araştırmacının ana kaynak olarak kullandığı bu kitabın düzmece olduğunu ortaya çıkarmıştır.¹⁴

Ermeni propagandasının en çok kullandığı slogan, "Mazlum Ermenistan" ve "katliamlar" temasıydı. Bu propaganda temaları Bogos Nubar ve yandaşları tarafından gerek Fransa kamuoyunda gerekse Avrupa ve Amerika gibi birçok yerde kendini göstermişti (Akyüz, 1988: 131).

Bogos Nubar, *The Times*¹⁵ editörüne 11 Kasım 1919 tarihinde yolladığı ve gazetede "Türk Sorunu" şeklinde yer alan mektupta, "Türk baskılarından en çok acı çeken millet temsilcisinin bu yazışmalarda öne sürülen bazı düşünceleri ortaya koymasına izin vereceğimizi umuyorum" şeklinde bir ifade kullanmıştı. Diğer taraftan kendisinin talep ettikleri bölgelerin tarihsel olarak her zaman Ermeni olduğunu ve Türklerin kendilerini idare edemeyecek bir millet olduğunu ispatlamış olduğundan da bahsetmişti. Ayrıca Türkler için, "Ne Avrupa Hıristiyanları arasında ne de Suriye, Arabistan ve Afrika Müslümanları arasındaki Türk, fethettiği her yerde yıkmaktan

¹⁴ Şahin, Enis "Bir Ermeni Propaganda Klasığı: "Mavi Kitap (Blue Book)" detaylı bilgi için bkz. <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/bir-ermeni-propaganda-klasigi-mavi-kitap-blue-book/> (Erişim: 29.07.2019).

¹⁵ İngiltere'de çıkan ve dünyada çok satan gazeteler içerisinde yer alan *The Times* gazetesi bilhassa bu dönemde Ermenilere sütunlarında oldukça fazla yer vermiştir. Birinci Dünya Savaşı sonu Ermeni propagandasının en yoğun olduğu dönem olduğu için *The Times* gazetesinde oldukça fazla haber çıkmıştır. Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Dilara Uslu, "The Times Gazetesine Göre Türkler ve Ermeniler (1918-1919)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

başka bir şey yapmadı” ifadelerini de kullanmıştı (The Times, November 14, 1919: 8). Ardından Mr. Lloyd George’nin şu sözlerine yer vermiştir,

Tüm müttefikler arasında Türkiye ile bir anlaşmanın temel ilkeleri konusunda tam bir anlaşma olduğunu söylemeye teşebbüs edebileceğimi düşünüyorum. Hepimiz, Rumların, Arapların ve Ermenilerin yaşadığı topraklardaki Türk kötü yönetiminin sona ereceği konusunda hemfikiriz. Ermeniler Barış Konferansının kararını güvenle bekleyebilirler (The Times, November 14, 1919: 8).

Bu ifadeleri kullanan Nubar, Türkler aleyhindeki propagandalarını kamuoyuna duyurmaya devam etmişti.

Bogos Nubar, Monitor Oryantal gazetesine bir telgraf çekmiş ve bu telgraf, gazetenin Paris muhabiri tarafından 16 Aralık 1919’da kamuoyuna duyurulmuştu. Bogos Nubar’ın 29 Aralık 1919’da Vakit gazetesinde yayımlanan bu beyanatında, Amerika’nın savaşa geç girmesinin birçok kuvveti felce uğrattığını, bu yüzden Barış Konferansı’nda Ermeni Meselesi ile ilgili gecikmelerin olduğunu belirtmişti. Ermeni halkının beş seneden beri tarihte “benzeri görülmemiş elemlere maruz kaldığını” söylemişti. Ayrıca, sefaletin üst düzeyde olduğunu da vurgulamış, Türkiye ve Kafkasya’daki Ermenilerin kıtlık, açlık ve pahalılık tehdidi altında bulduklarını ifade etmişti. Hatta bir ara Kafkas Ermenilerinin iaşesinin Amerika tarafından karşılandığını belirterek bunun aksi halinde “zavallıların”¹⁶ ölümü demek olacağını belirtmişti. Kendisine Kafkas Ermeni Cumhuriyeti’nin durumu hakkında sorulan sorularda, Jön Türklerin tahrikleriyle Azerbaycan Tatarlarının fiilhakika oraları istila ettiğini ve birçok kanlı çarpışmalar olduğunu da söylemişti. Diğer yandan Kilikya sorusuna, yine Jön Türklerin tahrikleri sonucunda bölgede karışıklıkların olduğunu ifade etmiş, Türkiye meselesinde kendisine yöneltilen soruya şu şekilde cevap vermişti. “Sulh konferansının insafına ve ilan edilen prensiplerin bu kararlara esas teşkil edeceğine eminiz” şeklindeki bir ifadeden sonra, Müttefik devletlerin mahkum milletler için harp ettiğini belirtmişti. Bu devletlerin en yetkili büyük mevkilerde bulunanlarının birçok defalar Ermenilerin Türk boyunduruğundan kurtarılacağını resmen beyan ettiklerini, Arabistan, el-Cezire (Musul), Suriye’nin Türkiye’den ayrıldığını ve Hıristiyan olan Ermenistan’ın Türk idaresi altında bırakılmasının kabul olunamayacağını ifade etmişti (Vakit, 29 Kanun-i Evvel 1919: 1).

¹⁶ Bu ifade ile Ermeniler kastedilmektedir.

Bogos Nubar'a Patrik Zaven Efendi'den gelen 6 Şubat 1920 tarihli bir telgrafta, Maraş'ta yaşanan vuruşmalarda 2.000 Ermeni'nin "katledildiği" ifade edilmiş, Reuter Haber Ajansı bu sayıyı 25 Şubat'ta 70.000 olarak duyurmuştu (Gürün, 2012: 428).

The Times gazetesi 14 Şubat 1920 tarihli "Yeni Ermeni Katliamları" başlıklı haberinde, Ocak ayı sonunda Kilikya yakınında milliyetçi gruplar tarafından 1.500 Ermeni'nin "katledildiği" iddia etmişti. "Bu devam eden kötü davranışlar karşısında güçlü bir el isteyen Avrupalılar arasında çok fazla öfke uyandırdı" şeklinde bir ifade de yer almıştı. "Katledilen" Ermeni sayısının Ermeni Ulusal Delegasyonu tarafından alınan bir telgrafta, Maraş'ın yanı sıra Antep'te öldürülen siviller de dahil olmak üzere 2.000 olduğunun tahmin edildiği belirtilmişti. Ayrıca, Ermeni Delegasyonu Başkanı Bogos Nubar Paşa'nın ülkesinin çıkarlarını korumak amacıyla Paris'ten Londra'ya geldiğini, Ermeni meselesinin çözülmesinin şu anki Barış Konferansında görüşmek üzere gündeme gelmesinin beklenildiği de belirtilmişti (The Times, February 14, 1920: 13).

Bogos Nubar'ın 18 Şubat 1920 tarihli bir oturumda Lord Curzon'a aktardığı bir haberde, Maraş'ta 20.000 Ermeni'nin Mustafa Kemal kuvvetleri tarafından "katledildiği" belirtilmişti (Gürün, 2012: 429).

Bogos Nubar, Londra'ya yapmış olduğu bir ziyarette, Reuter Haber Ajansı'na yaptığı bir söyleşide, Mustafa Kemal Paşa'nın Kilikya'da "katliam" yaptığını iddia etmişti. Diğer taraftan, Kilikya'da bir Fransız mandaterliğinin söz konusu olabileceği hakkında bir de yorum yapmış bu, 21 Şubat 1920'de Manchester Guardian gazetesinde yayımlanmıştı (Kırkpınar, 2004: 164). Ayrıca Reuter Haber Ajansı, "Mustafa Kemal tarafından gerçekleştirilen "katliamların" bir kez daha Kilikya'nın veya Ermeni illerinin herhangi bir bölümünün Türk egemenliği altında kalmasının ne kadar imkansız olduğunu kanıtladığını" ifade etmiş, bölgedeki Ermeni mültecilerin savunmasız olduğunu ileri sürmüştü (The Times, February 21, 1920: 13).

İstanbul'daki Ermeni patrikhanesinden Bogos Nubar'a gelen bir telgrafta Bogos Nubar'a propagandalar konusunda yenisi eklenen bir yazı gönderilmiş ve The Times'da "Ermeni Katliamı" başlığı altında yayımlanan bu telgrafta, Patrik, Fransızların Maraş'ı

(Kilikya)¹⁷ boşalttıklarından dolayı üzgün olduğunu belirtmişti. Fransızlardan ertesi günü 3.000 Ermeni'nin çıkışının yapıldığı ve “katledildiği” iddia etmiş ayrıca, 1.500 kişinin İslahiye'ye (Maraş ve İskenderun arasında) ulaşmayı başardığından ancak çok sayıda kişinin donduğunu belirterek Kilikya'da kalan 20.000 Ermeni'den 16.000'inin “katledildiğini” ifade etmişti (The Times, February 28, 1920: 16).

İngiliz siyasetçi ve Bogos Nubar'ın yakın isimlerinden Aneurin Williams'ın The Times editörüne yolladığı mektupta ve “Kilikya Nüfusu” başlığı altında kendine yer bulan haberde, Kilikya nüfusu ile ilgili savaştan önce Hristiyan nüfusunun yarım milyondan fazla olduğunu ve Müslümanların da 300.000'in altında olduğunu savunmuştu. Ermeni Kilisesinin kayıtlarına göre, savaştan önce Kilikya nüfusunun 407.000 olduğu belirtilmiş, Türk kaynaklarının güvenilmez olduğu da ifade edilmişti (The Times, March 17, 1920: 12).

Bogos Nubar, bu dönemde basında artış gösterdiği Ermeni propagandası ile Ermeni Sorununu uluslararası bir boyuta taşımış, kendisine yandaş arama faaliyetlerine ağırlık vermişti. Bu propagandalarda genel olarak başarılı olan Bogos Nubar'ın bunda başarılı olmasında İngiliz The Times Gazetesi ve İngiliz Reuter Haber Ajansı'nın da büyük payları vardır.

3.5. PARİS KONFERANSI SIRASINDA VE SONRASINDA KATILDIĞI KONFERANSLAR VE FAALİYETLERİ

3.5.1. Bogos Nubar Paşa ve Mehmed Şerif Paşa Antlaşması

Mondros Mütarekesi'nden sonra başlayan işgallerde İngiltere, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesini Osmanlı Devleti'nden ayırıp buraları Ermenilere bağlamak istemişti. İngiltere, ileri dönemdeki politikasında Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da “Kürdistan” adı altında ikinci bir uydu devlet politikası gütmeye başladı. Bunun doğrultusunda İngiltere, Irak'taki işgal sahasını korumak, ilerleyen dönemlerde Osmanlı Devleti'nin bölge üzerinde hak iddia etmesini engellemek için ayrılıkçı Kürt lider ve aşiretleriyle ilişkiler kurmaya başlamıştı. Bunların amacı bir Kürt devleti kurmaktı fakat istedikleri devlet sınırları, Kafkaslardan Kerkük'e kadar beş vilayet

¹⁷ Adana, Maraş ve çevresini kapsayan bu bölge bu dönemde Kilikya olarak adlandırılmaktadır ve The Times gazetesi bu bölgede bir şehir olan Maraş'ı Kilikya olarak kullanmıştır.

(Erzurum, Van, Bitlis, Elazığ, Diyarbakır) Ermenilerin istedikleri devletin sınırlarıyla çelişmişti. İngiltere'nin, Kürt ve Ermeniler üzerindeki birtakım çıkarları doğrultusunda Dışişleri Bakanlığı iki tarafın temsilcilerini görüşmek için Paris'e çağırmişti. Bu görüşmelere Kürtleri temsilen Şerif Paşa, Ermenileri temsilen de Bogos Nubar Paşa katılmıştı. Görüşmeler sonucunda 20 Kasım 1919'da sonuca varılmıştı. Aynı gün Paris Barış Konferansı'na sunulan anlaşmaya göre; iki kesimin de bağımsızlık istediği, İngiltere'nin mandaterliğinde bağımsız Ermenistan ve Kürdistan kurmak, iki devletin sınırlarının konferans tarafından belirlenmesi, iki devletin sınırları içindeki azınlıkların haklarının güvence altına alınması kabul edilmişti (Ural, 2004: 99-100-101). Şerif Paşa ve Bogos Nubar bununla ileride imzalanacak olan Sevr Antlaşması tarzında Büyük Ermenistan ve geri kalan kısımlarda da Kürdistan kurulması için İngilizlerin desteğiyle konferansa başvurmuştu (Akyol, 2008: 161).

The Times gazetesinde "Kürt-Ermeni Antlaşması" başlığıyla verilen bu konu şu şekilde yer almaktaydı, "Kürtler adına Şerif Paşa ile Ermeniler adına Bogos Nubar Paşa ve Aharonyan arasında bir anlaşmaya varıldığı haberi Türk çevrelerinde büyük sıkıntı ortaya çıkardı". Bu ifadelerin ardından, Kürt aşiretleri arasında belirgin bölünmeler ve anlaşmazlıkların çıktığı belirtilmişti. Diğer taraftan, Kürt bağımsızlığının destekçilerinin bazılarının İngiliz ve Fransız kontrolü altında iki ayrı zorunlu alana bölüneceği haberi endişelerin oluşmasına neden olmuştu. Bunun üzerine bazı destekçiler, tamamen bağımsızlık yerine Türk hükümrancılığı altındaki özerkliği kabul etmeye yakındı. Ayrıca, buradaki Kürt liderlerin yerleşik Kürt nüfusunun Ermeni egemenliği altına alınmaması şartıyla, bağımsız bir Ermenistan fikrine karşı düşmanca görünmediği de belirtilmişti (The Times, March 5, 1920: 16).

Türk basınında da yer alan konu Tasvir-i Efkâr gazetesinde "Şerif ve Bogos Nubar Paşaların Muhtırası" şeklinde yer almıştı. Bogos Nubar ve Şerif Paşa'nın ortak bir konferansta verdiği muhtıradaki, Londra Konferansı'nda geleceklerinin söz konusu olduğu ve Ermenistan sınırının tayin içinde Başbakanlar ortaklığında bir komisyon teşkil edilmiş bulunduğu sırada, milli mukadderata temas eden birçok meseleler gibi Ermenistan meselesinin de en mühim safhada olduğu belirtilmişti. Ermeni heyeti siyasiyesi arasında Ermenistan için en çok mesai sarf ederek propagandaya girişen heyetin, Bogos Nubar Paşa'nın başkanlık ettiği heyet olduğu da ifade edilmişti. Adı

geçenlerin şimdiye kadar meydana gelen siyasi teşebbüslerine ilaveten bu seferde kendisine “Kürt murahhas millisi” sözünü veren Mehmed Şerif Paşa ile ortak mesai ederek Barış Konferansı’na yeni bir müracaatta bulunmuştu. İstanbul’da yayımlanan (Busfur) gazetesinde Bogos Nubar ile Şerif Paşa tarafından da imza edilen bir muhtırada, İttihad ve Terakkinin kötü idaresinden bahsedilmiş, her iki unsura da bağımsızlık verilmesi talep edilmişti. Bu taleplere karşılık olarak Kürtler, her gün matbuata ve makamlara gönderdikleri telgraflarla Şerif Paşa’nın Kürtler namına söz söylemeye yetkisi olmadığını beyan etmekte iseler de bu kişinin kendisine vazife olarak gördüğü bu meseleden bir türlü feragat etmemesinden yakınılmıştı (Tasvir-i Efkar, 20 Şubat 1920: 1).

Tercüman-ı Hakikat gazetesinin “Şerif Paşa ile Nubar’ın Muhtırası” başlıklı haberinde ise, Ermenice Joğovurd (Halk) gazetesinde okunduğuna göre, Bogos Nubar ile eski Stockholm elçisi Şerif Paşa arasında itilaf tam hasıl olmuş ve Barış Konferansı’na ortak verdikleri muhtırada, Ermeni ve Kürt milletlerinin “Aryen” ırkına mensup olduğu ve menfaatlerinin müşterek olduğu belirtilmişti. Ayrıca, kendilerinin “zulüm ve haksızlığa uğramış” olduklarını belirtmiş, amaçlarının Türklerin boyunduruğundan kurtulmak ve bağımsızlıklarını kazanmak olduğunu söylemişti. Başka bir emeli olmadıklarını Barış Konferansı’na arz ettiklerini bildiren Paşalar, Düvel-i Muazzama’dan birinin himayesi altında, müstakil bir Ermenistan ile bir Kürt Devleti’nin teşkili hakkında Barış Konferansı’ndan talep hususunda tamamıyla müttefik fikir kaldıklarını belirtmişti. Arazinin paylaşımı meselesine gelince, evvelce Barış Konferansı’na takdim ettikleri muhtıralara dönerek, sınırların tehdidi meselesinde de Barış Konferansı’nın riayetine teslim etmişti (Tercüman-ı Hakikat, 19 Şubat 1920: 1).

Diyarbakır’dan hükümete ve Silvan Kaymakamlığına gelen 24 Şubat 1920 tarihli telgraflarda bu anlaşma üzerine, kendisine Kürt murahhası sözü vererek faaliyetlerde bulunan Şerif Paşa ve Ermeni murahhası Bogos Nubar Paşa ile ortaklaşa Barış Konferansı’na verdikleri muhtırada, Ermenilerle Kürt milletinin Osmanlı idaresinden bağımsızlıklarının teminini talep ettikleri bildirilmişti. Kürtlerin, Osmanlı’dan ayrılmak fikrinde olmadıklarına dair Kürt ahali tarafından Babıali’ye pek çok telgraflar gelmiş, Şerif Paşa’nın hiçbir yetkisinin bulunmadığını, yapılan fuzuli teşebbüslerin Kürt milletinin katiyen fikrini etkilemeyeceğini bildirmişti. Ayrıca, Kürt

ileri gelen aşiretler ve ahalisi taraflarından Paris Barış Konferansı'yla İtilaf Devletleri'ne telgraf çekecekleri de ifade edilmişti. Aynı tarihli Silvan Kaymakamlığına gelen diğer bir belgede, Bogos Nubar ve Mehmed Şerif Paşa'nın bu güç ve cüreti kimden aldığı ve kime güvendikleri sorulmuş, bu hareket delicesine yapılan bir girişim olarak görülmüştü. Ayrıca Silvan Kaymakamlığı aracılığıyla bu konunun Ankara Temsil Heyeti'ne de iletilmesi rica edilmiş, bölgenin ileri gelenleri imzalı telgraflarını yollamıştı (TİTE, 771 K25. G112. B112).

Diyarbakır'dan hükümete gönderilen 4 Mart 1920 tarihli bir belgede, Şerif Paşa'nın Bogos Nubar ile mesai edecekleri hakkındaki haberlerin bölgede büyük tartışmalara neden olduğu belirtilmişti. Ayrıca her taraftan makamlara protesto telgrafları gelmiş ve Kürtlerin hilafet ve saltanata olan bağlılıkları bildirilerek, Şerif Paşa'nın hiçbir suretle Kürtler namına söz söylemeye yetkisi olmadığını bir kez daha altı çizilmişti (ATASE, ATA-ZB D.1336/22-1 F.60).

Bu anlaşmaya en büyük tepki Türk halkından gelmişti. Bu olayın İngiltere'nin Türk-Kürt arasındaki ilişkileri bozmak için planlandığı ileri sürülmüştü. Diğer bir tepki de Mebusan Meclisi'nden gelmişti. Mebuslar yaptıkları konuşmalarda Şerif Paşa'yı lanetlemiş, Kürt mebuslar, Şerif Paşa'nın Kürtlerin temsilcisi olmadığını, kendilerinin gerçek temsilci olduklarını ve Osmanlı'ya bağlı olduklarını beyan etmişti. İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Robeck de yazısında, Kürt bağımsızlık isteklerinin ciddiyetle ele alınmasını ve Şerif-Bogos Nubar Paşa anlaşmasının hem iki tarafa hem de İngiltere'ye büyük siyasi kazançlar sağlayacağını ifade etmişti. İstanbul'daki Ermeni gazeteleri de anlaşmayı Ermeni-Kürt kardeşliği olarak yorumlamış, Ermenistan'ın Washington'daki temsilcisi Karekin Pastırmacıyan, Bogos Nubar'ı gaflet içinde olmakla ve Ermenilerin haklarını ihlal etmekle suçlamıştı. Ayrıca anlaşma yüzünden Ermenilere verilmesi düşünülen yerlerin tehlike altına girdiğini de belirtmişti (Ural, 2004: 102-103-105).

Nihayetinde, bu ittifak Türk ve Kürt çevrelerince büyük tepki toplamış, Şerif Paşa geri atmak zorunda kalmıştı. Bunun üzerine Şerif Paşa, 21 Nisan 1921'de Kürtçülükten istifa ettiğini açıklamış yurtdışına yerleşmişti (Bardakçı, 2014: 269).

Görüldüğü üzere, Müttefiklerin destekleriyle hareket eden ve kendisinin Kürtler namına söz sahibi olduğunu iddia eden Şerif Paşa ve Ermeni Delegasyonu Başkanı Bogos Nubar'ın bu anlaşmaları Kürt ve Türk vatandaşların bu ittifaka göstermiş olduğu tepkiler ile Şerif Paşa'nın "Kürdistan Devleti" politikası sonuç vermemiştir.

3.5.2. Paris Barış Konferansı Sonrasında Katıldığı Konferanslar

Paris Barış Konferansı'ndan sonra Osmanlı Devleti ile yapılacak barışın şartlarını görüşmek üzere 12 Şubat-10 Nisan 1920 tarihleri arasında Birinci Londra Konferansı'nda, tartışılan konular arasında yine bağımsız Ermenistan konusu gündeme gelmişti. Amerika, Ermenilerin manda talebini kabul etmediğini belirtmiş fakat Trabzon da dahil olmak üzere büyük Ermenistan'ın kurulması fikrinden yana olmuştu. Diğer devletler bağımsız bir Ermenistan kurulması fikrini destekleseler de sınırların daha dar bir alanda olmasını istemişti.

Birinci Londra Konferansı'nın devamı niteliğinde olan ve Osmanlı Devleti ile yapılacak barışın esaslarının belirlendiği 18-26 Nisan 1920 tarihli San Remo Konferansı'nda Ermenistan konusunun görüşülmesine devam edilmişti. Konferansta hiçbir Osmanlı heyetinin fikir ve düşüncelerine danışılmadan kararlar alınmıştı (Özel, 1991: 131). Londra Konferansı'na Ermeni temsilcilerinden; Bogos Nubar, Aharonyan, İstanbul Ermeni Patrikhanesinden bir temsilci ve Anadolu Ermeni temsilcisi olarak da Patrik Zaven Efendi katılmıştı. Patrikhane Meclisi tarafından görevlendirilen Zaven Efendi'nin görevi, Londra'da Ermeni isteklerini diğer temsilcilerle beraber dile getirmektir. Zaven Efendi ayrıca, Bogos Nubar ve Aharonyan arasında farklı nedenlerden dolayı çıkabilecek uyuşmazlıkları da gidermeyi ve aralarındaki işbirliğini güçlendirmeyi amaçlamıştı. Diğer taraftan, Yunan Başbakanı Venizelos, 1 Mart 1920'de Ermeni temsilcilerini yemekli bir toplantıya davet etmiş bu toplantıda, Ermeni nüfusundan, yeni bir Türkiye'deki Yunan ve Ermeni vatandaşların durumundan bahsedilmiş, birçok konuda siyasi işbirliğine varılmıştı.

Londra görüşmelerinin bir devam niteliğinde olan San Remo görüşmeleri, Osmanlı ile yapılacak barışın son şeklini kararlaştırmak amacıyla toplanmıştı. Ermeni heyetleri bu konferansa katılmış, Londra'daki sonuçları geliştirmek ve pekiştirmek

istemmişti. Görüşmeler için Bogos Nubar ve Aharonyan İtalya'ya gitmiş, Zaven Efendi de Londra'da kalıp gelişmeleri buradan takip etmişti (Yıldırım, 2009: 28-29-32).

San Remo Konferansı'nın ilk oturumunda, askeri uzmanların fikirlerinin alınmasına karar verilmiş, Bogos Nubar'ın oturumda dinlenmesine karar verilmişti. Konferansın 22 Nisan tarihli oturumuna Bogos Nubar da katılmış ve Ermeni meselesi hakkında görüşmeler yapılmıştı. İtalyan Başbakanı Signor Nitti, Bogos Nubar'a iki soru yöneltmişti. Birincisi, "Ermenistan, yeni sınırlarını savunmağa hazır mı ve Erzurum'un bu sınırlara dahil edilmesini arzu etmekte midir?" İkincisi ise "Bogos Nubar Paşa, Ermenistan'ın ordusunu teşkilatlandırarak ve yeni devleti koruyabilecek araçları sağlayacak bir durumda olduğuna inanıyor mu?" bu soruların ardından Lloyd George de Nubar'a, Türklerin elinde bulunan Erzurum'u Ermenilerin ele geçirip geçiremeyeceğini ve bunun gerçekleşmesi halinde tutup tutamayacaklarını sormuştu. Bogos Nubar da kendisine yöneltilen bu sorulara cevap olarak, "Ermenilerin şüphesiz ki Erzurum'a yerleşip orada durumlarını sağlamlaştırabilecekleri" cevabını vermiş, Müttefiklerin kendilerini silah ve cephane yönünden desteklemesi halinde gerekli işlerin daha kolay yapılabileceğini belirtmişti. Lloyd George'nin, Ermenilerin şehri alıp, Türklerin saldırısı durumunda Müttefiklerin yardım edememesi üzerine bir çıkarımda bulunup, endişelerini dile getirmişti. Bunun üzerine Bogos Nubar, "Mustafa Kemal'in Ermeni kuvvetleri sayı ve kalitesinde asker toplayamayacağını ve Ermenilerin Erzurum'u savunabileceklerini" iddia etmişti. Diğer günkü oturuma katılan Aharonyan'a da benzer sorular sorulmuş ve Aharonyan, "Mustafa Kemal kuvvetlerinin sanıldığından zayıf ve düzensiz birlikler olduğu" ifadelerini kullanmıştı (Baytok, 1970: 112-113).

Londra'dan Paris'e gelen Zaven Efendi Kilikya'dan son aldığı haberler doğrultusunda 6 Mayıs 1920'de Fransız Başbakanı Millerand, Bogos Nubar ve Dikran Şayian ile bir görüşme yapmıştı. Bu görüşmede, Fransa'nın Çukurova'yı boşaltmasından sonra oradaki Ermenilerin durumunun ne olacağı hakkında fikir alışverişi yapılmıştı. Kilikya'nın Türk egemenliği altında kalacağını bildiren Millerand bölgedeki Ermeniler için Müttefiklerin daha fazla yardım yapamayacağını ve kendisinin de buna gücü olmadığını belirtmişti (Yıldırım, 2009: 33).

Ermenilerin Fransa'dan Kilikya üzerinde bekledikleri vaatleri yerine gelmeyince Ermeniler, 1920 yılında Bogos Nubar ağzıyla, "Kilikya'da Ermenistan kurulması bize

vaat edilmişti” demiş ve Fransızlar bunun yalan olduğunu ileri sürmüştü. 28 Aralık 1920’de Fransız Dışişlerinde dolaşan bir mektupta,

Bana, 1916’da veya daha sonra, otonom bir Kilikya kurulması hususunda Ermenilere bir taahhütte bulunup bulunmadığımızı sordunuz.

Bu neviden bir taahhüde hiçbir zaman girilmemiştir.

Bogos Nubar Paşa, Georges Picot’nun 1916’da Müttefik zaferini müteakip, Fransa’nın, kendi himayesi altında, Kilikya’ya otonomi tanyacağı hususunda teminat verdiğini iddia ediyor...

Şeklinde devam eden mektupta Bogos Nubar’ın bu iddialarının doğru olmadığı ifade edilmiş Nubar, yalancılıkla itham edilmiştir (Gürün, 2012: 419). Diğer taraftan, konferansta Müttefikler, Türklerin diğer milletler üzerindeki egemenliğine son verilmesini istemiş, Ermenilerin savaşın başından beri Türkler tarafından farklı “bahanelerle” “yok edilip” yurtlarından sürüldüğü ileri sürülmüştü.

San Remo’da, Türkiye barışı ile ilgili ağır şartlar içeren bir taslak oluşturulmuş, bağımsız bir Ermenistan’ın kurulmasına karar verilerek bu kurulacak devletin sınırlarının Amerika Başkanı Wilson tarafından oluşturulmasına karar verilmişti. Daha sonra oluşturulacak Dörtlü Konsey’de, Ermenistan sınırları ve mandaterlik konusu gündeme getirilmiş, sınırlar Giresun’un doğusundan ve Erzincan’ın batısından geçerek Van Gölünü içine alan bir bölge olarak kararlaştırılmış bu, Ermenilerin beklediği sınırlardan daha fazla bir alana tekabül etmişti. Diğer yandan İngilizler, Karadeniz’de Ermeni nüfusunu arttırmak maksadıyla göçmen Ermenileri Karadeniz limanlarına getirmişti. Dolayısıyla İngilizlerin ve Ermenilerin bu politikası sonuç vermeyince tek çareyi Amerika senatosunun mandaterliği kabul etmesinde aramış fakat Başkan Wilson’un bu konuya yakın davranması yeterli olmamıştı (Okur, 2010: 25-26-27). Zira Anadolu’dan gelen raporlar özellikle de General Harbord’ın belirttiği,

Manda yönetimini üzerine almakla Amerika, en az bir kuşak boyu bu işe bulaşmış olacaktı ve askeri bakımdan da, değişen şartlara göre, 25.000 ile 200.000 arasındaki bir askeri kuvvetle bu rejimi desteklemek zorunda kalacak ve nihayet manda yönetiminin ilk beş yılında Amerika’nın, 756 milyon dolarlık bir mali yükü de sırtlaması gerekecekti (Armaoğlu, 1997: 135).

Bu rapor doğrultusunda Amerikan Senatosu tarafından onaylanmayan mandaterlik konusu sona ermişti.

Müttefikler, İstanbul hükümetiyle 10 Ağustos 1920’de Sevr Antlaşması’nı imzalamış, bu antlaşmayı Ankara hükümeti daha Mayıs ayından itibaren kabul etmemiş

ve geçersiz kılmişti. Bu antlaşmanın imzalanmasından sonra Rusya Ermenistan'ı 4 Ekim 1920'de Türkiye'ye savaş ilan etmiş ve Gürcistan da Ermenistan'ı destekleyeceğini söylemişti. Başkan Wilson, 30 Kasım 1920 tarihli telgrafında, Amerikan senatosunun mandaterliği kabul etmese de, kendisinin ve Amerikan halkının Ermenistan'ın kaderi ile yakından ilgilendiğini belirtmişti. Ayrıca, Ermenistan'a askeri yardım bakımından yardım etme yetkisinin olmadığını, ekonomik yardımın da Senato kararıyla olacağını da ifade etmişti (Armaoğlu, 1997: 141-143). Sevr Antlaşması'nın 88. maddesinde, bağımsız bir Ermenistan'ın kurulduğundan, 89. maddesinde de, Ermenistan sınırlarının saptanmasında Amerika Başkanına uyulacağı ifadeleri yer almıştı. Wilson buna karşılık 22 Kasım 1920'de, Van, Erzurum ve Bitlis eyaletlerinin büyük kısmını ve Trabzon'un da bir kısmını Ermeni Devleti'ne verdiğini açıklamıştı (Ternon, 2012: 394).

Türk Kurtuluş Savaşı ve 1920 yılında meclis hükümetiyle siyasi bir kimlik kazanıp Ermenileri bozguna uğratan Türkler, 3 Aralık 1920 Gümrü Antlaşması'yla Ermeni sınırını belirlemiş ve Ermenilerin ülkeleri sona ermişti.

Bogos Nubar, 9 Aralık 1920 Kongre Başkanlığına verdiği bir memorandumda; Sevr Antlaşması'nın Ermenilerin Kilikya'da egemenliğini sağlamadığından şikayetçi olmuş, milletinin burada Türk egemenliğinde de olsa Fransız kontrolü altında özerk bir yönetime razı olacaklarını ifade etmişti (Akgün, 2015: 34-35).

The Times gazetesinin 21 Şubat 1921 tarihli "Ermenistan İstekleri" başlıklı haberinde, "Onlara göre, Sevr Antlaşması, Ermenistan'ın bağımsızlık sözleşmesidir ve hükümlerin Ermenistan'a zarar veren bir anlamda herhangi bir şekilde değiştirilmesi onun var olma şansını mahveder" ifadelerine yer verilmiş, herhangi bir Batı Gücü'nün Ermenistan yönetimini üstlenmesi için şimdiye dek imkansız olduğunun tespit edildiği vurgulanmıştı. Diğer taraftan, yeni devleti kurmak için yalnızca diplomatik yöntemlerin mevcut olduğu da ileri sürülmüştü. Ayrıca Suriye'nin Arap ve Kilikya'nın da Ermeni olduğu ileri sürülmüş, "Fransızların Kilikya'dan çekilmesi durumunda Ermenistan, Fransız ve Türk'ün iki bölümünün Sultan'ın egemenliği altında, Fransız idari ve ekonomik işbirliğiyle özerk bir bölgeye birleşmesini talep edileceği" belirtilmişti (The Times, February 21, 1921: 10).

İkinci Londra Konferansı olarak anılan 26 Şubat 1921 Londra Konferansı'nda Bogos Nubar, Kilikya Ermenilerine özerklik verilmesini, Aharonyan da Sevr Antlaşması'nın yürürlükte olduğunun bildirilmesini istemişti. Ermeni temsilcilerinin ardından söz alan Bekir Sami Bey, bağımsız bir Ermenistan'a karşı olmadıklarını ancak Kars ve Ardahan'ı veremeyeceklerini, bunun üzerine halkoylamasına gidilmesine hazır olduklarını ifade etmişti (Şimşir, 2005: 355). Her iki Ermeni temsilcisi de Sevr Antlaşması'nın bir bütün halinde kalmasında ısrar etmiş, Türklerin Ermenistan'a saldırısını Sevr Antlaşması'nı yıkmak için yaptıklarını ileri sürmüştü. Ayrıca Kilikya için de ayrı bir bağımsızlık istemişti. Bunun üzerine konferanstaki Fransız temsilci, Kilikya bölgesine haklar vermenin zor olduğunu ancak Fransa'nın oradaki Ermeni azınlığın haklarına sahip çıkacağını ifade etmişti. Bu ifadelerin ardından Bogos Nubar, Ermenilerin Kilikya'da azınlıkta değil çoğunlukta olduğunu ve Aharonyan da Gümrü Antlaşması'nın henüz onaylanmadığını ileri sürerek tehdit altında imzalanmış bir antlaşma olduğunu ifade etmişti. Fakat Ermeniler tarafından istenilen sonuçlar alınamamıştı.

Kafkas Cumhuriyetleri ile 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması ile Kars ve Sürmeli Türkiye'ye verilmiş, Batum ve Nahçıvan ise ayrılmıştı. Bununla birlikte Sovyet Ermenistan'ı 29.000 kilometre karelik bir alanla sınırlandırılmıştı.

Sakarya zaferinin ardından Ankara hükümeti ve Fransa arasında 20 Ekim 1921'de Ankara Antlaşması yapılmış ve Adana Türkiye'ye verilmişti (Uras, 1976: 707-708-709).

İkdam gazetesinin 19 Mayıs 1922 tarihli "Her Sazdan Bir Söz" başlıklı haberine göre, 15 Mayıs 1922'de İstanbul Ermeni Ortodoks, Katolik ve Protestan patrikleri Ermeni basınına bir açıklama yapmıştı. Türkiye Ermeni Cemaati'nin yapmış olduğu genel bir oturumda, Türkiye Ermenilerinin taleplerinin takip ve korunmasındaki yetkinin sadece Bogos Nubar heyetine ait olduğu bildirilmiş, bu heyetten başka hiç kimsenin Ermenileri koruma yolunda ne Milletler Cemiyeti'nin ne de yabancı devletler nezdinde girişimlere yetkisi olmadığını ilan etmişti (İkdam, 19 Mayıs 1922: 3).

Polis Müdürü Esad Bey'e gelen 13 Temmuz 1922 tarihli Bogos Nubar ve Ermeni heyeti hakkında gelen bir yazıda şunlar bildirilmişti: Paris'te bulunan Bogos

Nubar, başkanlığını yaptığı Ermeni Delegasyonundan istifa etmiş, delegasyon içindeki üyeler dağılmış, bunun üzerine yeni bir heyetin kurulmasına karar verilmişti. Gabriel Noradunkyan başkanlığında kurulan yeni heyet onaylanmak üzere İstanbul Patrikhanesine gönderilmiş ve burada Ermeni ve Katolik patrikleri, Protestan reisi ruhanisi yeni azaları tayin etmişti. Seçilen azaların isimleri; reis Gabriel Noradunkyan, müsteşar Yeram Bey, aza Doktor Nevruzyan, aza Sinabyan, aza Arşak Çobanyan, aza Babacanyan, tercüman Safrastıyan, katip Aram Andonyan'dı. Bunun haricinde komisyon azaları da oluşturulmuştu. Bu azalar, Bogos Esmeryan, aza Abraham Gokasok, aza Armenak Hamparsumyan, aza Dikran Han Kelekyan, aza Bakırcıyan, aza Sıvacıyan, aza Karakinyan, aza Papasyan, katip Vağarşak, tercüman Kürekyan'dı. Yeniden oluşan bu heyetin Londra, Paris, Amerika, İtalya, Cenova, Brüksel ve Beyrut'ta birer temsilcileri olup hatta yakında da Romanya, Yunanistan ve İzmir'e de ayrıca birer temsilci gönderecekleri bildirilmişti. Ayrıca bu vasıtalarla her yerde propagandalara devam ettikleri de ifade edilmişti (TİTE, 1732.K56/G24/B24).

The Times gazetesinin İstanbul muhabirinden 30 Kasım 1922'de gelen ve 1 Aralık 1922'de The Times sütunlarında "Ankara'nın İstekleri" başlığı altında yer bulan haberde, Rauf Bey'in Lozan'daki davalara atıfta bulunarak Millet Meclisi'nde yaptığı konuşma bildirilmişti. Konuşmada, Rauf Bey'in Batı Trakya'da Türklerin bölgeyi terk edemeyeceği yer almıştı. Meclisin ilkesinin Türk bağımsızlığına zarar vermemek ve tüm yabancılar için eşit şartlar olduğu da bildirilmişti. Ankara hükümetinin barışçı niyetlerini onayladıktan sonra Rauf Bey, yabancı kurumların herhangi bir şekilde bastırıldığını ya da Hıristiyanların sınır dışı edildiğini reddetmiş, Amerikalıların kendi Ermeni yetimhanelerini yurt dışına transfer etmek için izin istediklerini iddia etmişti. Ankara'da Ermeni "Black Hand" in (Kara El)¹⁸ pek çok üyesinin dış müdahaleye sebep olmak amacıyla Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında huzursuzluk meydana getirmek için İstanbul'a gönderilmesinin etkisiyle resmi bir raporun yayımlanması heyecana sebep olduğu ifade edilmişti. Planın, geçtiğimiz günlerde Ventimiglia'da (İtalya) biri Bogos Nubar Paşa'nın sekreteri olan üç Ermeni arasında düzenlendiği öne sürülmüştü. The Times, burada yaşayan Ermenilerin suç ortaklığı ile suçlandığından fakat tüm bu bilgilerin kaynağının gösterilmediğini belirtmişti. Bu iddialar üzerine Ermeni Patriği,

¹⁸ Black Hand (Kara El) XX. yüzyılda Sırp birliğini sağlamak için çalışan gizli bir örgüttür. Ermenilerin bu faaliyetleri The Times tarafından Kara El örgütüne benzetilmiştir.

Osmanlı Ermenilerinin bu tür faaliyetlerde bulunmadıklarını iddia etmiş, bu konu hakkında Rafet Paşa'yı ziyaret etmişti (The Times, December 1, 1922: 11).

Bogos Nubar'dan The Times Editörüne 4 Aralık 1922'de gönderilen ve 7 Aralık 1922'de The Times sütunlarında "Yakındoğu'da Durum" başlığı altında yer bulan haberde, daha önce Ankara'da yayımlanan resmi bir rapora dikkat çekilmişti. Dış müdahaleye neden olmak için Konstantinopolis'te Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında anlaşmazlıkları kışkırtmak için Ventimiglia'da son zamanlarda bir komplo düzenlendiği iddialarının ve üç komplocudan birinin kendi sekreterinin olduğunu belirtildiğini vurgulayarak bunun gerçek olmadığını ileri sürmüştü. Ayrıca, sekreterinin bir yılı aşkın süredir Paris'ten ayrılmadığını da iddia etmişti. Kendisinin hastalığından dolayı doktor emri altında siyasal hayattan ve hatta Ermeni Ulusal Delegasyonu'ndan emekli olmaya zorlandığını da ifade etmişti (The Times, December 7, 1922: 8).

SONUÇ

Osmanlı Devleti toplum yapısında en kalabalık ikinci grubu oluşturan millet Ermenilerdi. Bu millet de devletin bünyesindeki diğer milletler gibi kendilerine verilen haklar doğrultusunda yaşamlarını sürdürmekteydiler. Fransız Devriminin getirmiş olduğu akımların etkisiyle çok uluslu devletlerde yaşanan parçalanmalar, Osmanlı Devletini de etkilemişti. Fransız Devriminin getirmiş olduğu “Milliyetçilik” akımına kapılan milletlerden biri olan Ermeniler, bu doğrultuda heveslendikleri özerklik konusunu daha da ileriye taşıyarak bağımsızlık hevesine kapılmışlardı.

Osmanlı Devleti'nin Mısır'daki Ermeni kökenli devlet adamlarından olan Nubar Paşa ve oğlu Bogos Nubar Paşa Ermenilerin bu hevesini gerçekleştirmek adına ıslahata girişilmesi ve bağımsızlık kazanılması yolunda çalışan kişiler arasındaydı. Mısır hidivliği bünyesinde hizmette bulunan Nubar Paşa, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından yapılan Berlin Antlaşması'nda Ermenilerin Osmanlı Devleti'nden ayrıcalıklar elde etmesi için birtakım ıslahat projeleri sundu. Fakat bu ıslahatlar yetersiz bulunduğu için patrikhanece kabul edilmedi. İngiltere ve Fransa ile sıkı ilişkiler kuran Nubar Paşa, Mısır'ın modernleşmesi için birçok kanun ve reforma imza attı. İngilizlerin 1882 yılında Mısır'ı işgaliyle birlikte Başbakanlığa getirilmiş olan Nubar Paşa 1899 yılında ölümüne dek Mısır için çalışmalarını sürdürdü.

Bogos Nubar Paşa, ıslahat konusunda babası Nubar Paşa'dan daha büyük çaba harcamış, Fransa, Rusya, İngiltere ve Amerika gibi ülkeler başta olmak üzere birçok devlet ve devlet adamlarını yanına çekmeyi başarmıştır. Gazeteci, yazar ve siyasetçilerden destekler alan Bogos Nubar, kurmuş olduğu cemiyet ve vakıflar aracılığıyla Ermeni halkının gözünde iyi bir konuma yükselmiştir. Ermenilerin en yüksek dini kurumu olan Eçmiyazın Katogikosluğunun Bogos Nubar'ı Ermeni Milli Delegasyonu Başkanı olarak atamasıyla Bogos Nubar Ermeni milletinin temsilcisi olarak tüm dünyada kendisine destekçi bulabilmiş ve bu başkanlık, hedeflerini gerçekleştirmesinde yolunda kendisine kolaylık sağlamıştır.

Bogos Nubar, Batılı Devletlerin de desteğini alarak Kafkasya'da küçük bir Ermeni devletinden ziyade günümüzdeki Türkiye topraklarından Doğu Anadolu ve Trabzon'dan Adana'ya kadar uzanan hattı “Büyük Ermenistan” olarak istiyordu. Bogos

Nubar'ın bu isteğine sıcak bakan bazı Batı Devletleri, Bogos Nubar'a her türlü desteği vereceğini ifade ediyordu. Bununla birlikte Bogos Nubar da bu destek sözüne karşılık, Birinci Dünya Savaşı'nın başından sonuna kadar Müttefiklere her türlü yardımı esirgememiştir. Kurulmasına öncülük ettiği Doğu Lejyonu ile Ermeni gönüllüleri Fransız ordusu içinde savaştırmış, Osmanlı Devleti'ni uğraştıran ve dikkatini dağıtan politikalar izlemiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nda yapılan birçok konferansa gerek bizzat gerekse muhtıralarla katılan Bogos Nubar, her konferansta Ermenilerin durumlarının göz ardı edilmemesi için Müttefiklere uyarılarda bulunuyor ve taleplerini her defasında tekrar ediyordu. Bogos Nubar, Paris Barış Konferansı'na henüz bir resmi devleti olmadığı için çağırılmayan Ermenileri, girdiği diplomasi trafiğiyle kabul ettirebilmeyi başarmış, kendisi ve Aharonyan ile katıldığı Barış Konferansı'nda manda himayesi altında bir Ermenistanın kurulması sözünü almıştı. Fakat Anadolu'da başlayan Milli Mücadele sonucu Ermenilerin bu hayali sona erecektir.

Bogos Nubar, siyaseti ve propagandayı çok iyi kullanan bir politikacıydı. Zira kendisi Fransız ve İngiliz gazeteleriyle iyi bir diplomasi yürütüyor ve her yönden Ermenilerin yardıma ve desteğe muhtaç olduğunu belirterek devletlerin ve halkın gözünde yer edinmeye çalışıyordu. Savaş sırasında "Ermenilerin Türkler tarafından katledildiğini" ve sürgüne tabi tutulan Ermenilerin büyük bir kısmının öldüğünü iddia eden Bogos Nubar, Müttefik devletlerin Büyük Ermenistan'ın kurulabilmesi için Ermenilerin sayılarını yetersiz bulması sonucunda, savaşın sonlarına doğru talep ettiği "Büyük Ermenistan" toprakları için Batılı Devletlere sayılarını devlet kurmak için yeterli olarak göstermişti. Batılı Devletlerin birçok defa Ermenistan'ın kurulması için Ermenilerin sayılarını yeterli görmemesi ve Ermenilerin her yerde azınlığı oluşturduğunu belirtmesi üzerine Bogos Nubar, kendi yayımladığı belgelerde, sayılarının yeterli olduğunu iddia etmekteydi. Zira bu iddia ile günümüzde iddia edilen 1 milyonun üzerinde Ermenin ölmediğini, Bogos Nubar'ın bu ifade ve raporlarından anlamaktayız. Bundan anlaşılacağı üzere günümüze dek süren sözde "soykırım" meselesindeki sayıların ve iddiaların gerçek olmadığını da Ermenilerin siyasi lideri Bogos Nubar'ın mektup ve raporlarından ulaşılan verilerden de yola çıkarak çıkarımda bulunabiliriz.

Bogos Nubar'ın bu faaliyetlerinin temelinde kuşkusuz “Büyük Ermenistan” projesi yatmaktaydı ve bunun için de yaptıklarının göz ardı edilmesi düşünülemez. Bu duruma hakim olan Batılı Devletler de Bogos Nubar'ın bu hedefini gerçekleştirme yolunda adımlar atılmasını sağladılar ve birbirlerine karşılıklı yardımlarda bulundular. Ermenilerin Batılı Devletler'den aldığı bu yardımlar, bağımsızlık ve tüm dünyada tanınma yolunda büyük bir hevese kapılmalarına neden olmuştu. Bogos Nubar da bu yolda çaba gösterenlerin başı çekenlerinden biriydi ve giriştiği diplomasi trafiği ve harcadığı yoğun mesai kendisini önemli bir noktaya getirmişti. Bogos Nubar'ın 20. Yüzyıl başlarında giriştiği bu faaliyetler ve kurmuş olduğu vakıflar günümüze dek Ermenilerce unutulmamıştır. 1906 yılında kurmuş olduğu AGBU ve 1928 yılında Paris'te kurmuş olduğu Nubar Kütüphanesi ile günümüzde hala faaliyetleri devam eden bu kurumların aracılığıyla adı, başta Ermenistan olmak üzere Paris'te de yaşatılmaktadır.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalemi Hususi (EUM. KLH.),
Dosya No: 2 Gömlek No: 26

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Emniyet Kalemi (DH. EUM.
EMN.), Dosya No: 116 Gömlek No: 13

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti İkinci Şube (EUM. 2ŞB.), Dosya
No: 20 Gömlek No: 49

Dahiliye Nezareti İdari Kısım (DH. İD.), Dosya No: 126 Gömlek No: 55

Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH. KMS.), Dosya No: 2-2. 5 Gömlek
No: 5

Dahiliye Nezareti Metubi Kalemi (DH. MKT.), Dosya No: 1593 Gömlek No: 56

Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Kalemi (DH. MUI.), Dosya No: 153 Gömlek
No: 18

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalemi Hususi (DH. EUM. KLH.),
Dosya No: 2 Gömlek No: 26

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), Dosya No: 85 Gömlek No: 256

Harbiye (İ. HB.), Dosya No: 181 Gömlek No: 81

Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR. HMS. İŞO.), Dosya No: 235
Gömlek No: 7

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR. SYS.), Dosya No: 2892 Gömlek No: 6

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.), Dosya No: 62 Gömlek No: 68

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR. SYS.), Dosya No: 2762 Gömlek No: 48

Maliye (ML. EEM.), Dosya No: 1204 Gömlek No: 14

Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi

TİTE, Sıra No: 1732 Kutu No: 56 Belge No: 24

TİTE, Sıra No: 771 Kutu No: 25 Belge No: 112

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi

ATASE, ATA-ZB (Atatürk Özel Koleksiyonu) D. 1336/22-1. F. 60

B. GAZETELER

Hadisat 5 Mart 1919

İkdam 8 Kanun-i Sani 1920

İkdam 19 Mayıs 1922

Tanin 16 Haziran 1913

Tanin 13 Teşrin-i Evvel 1913

Tanin 22 Teşrin-i Sani 1913

Tasvir-i Efkar 27 Kanun-i Evvel 1919

Tasvir-i Efkar 9 Kanun-i Sani 1920

Tasvir-i Efkar 20 Şubat 1920

Tercüman-ı Hakikat 8 Mayıs 1913

Tercüman-ı Hakikat 21 Haziran 1913

Tercüman-ı Hakikat 7 Temmuz 1913

Tercüman-ı Hakikat 19 Şubat 1920

Vakit 19 Mart 1919

Vakit 29 Kanun-i Evvel 1919

The Times 22 June 1904

The Times 1 May 1913

The Times 12 May 1913

The Times 12 November 1913

The Times 8 March 1918

The Times 25 May 1918

The Times 10 October 1918

The Times 19 November 1918
The Times 2 December 1918
The Times 31 December 1918
The Times 30 January 1919
The Times 25 June 1919
The Times 14 November 1919
The Times 14 February 1920
The Times 21 February 1920
The Times 28 February 1920
The Times 5 March 1920
The Times 17 March 1920
The Times 21 February 1921
The Times 9 December 1921
The Times 1 December 1922
The Times 7 December 1922
The Times 27 June 1930

C. ARAŞTIRMA ESERLERİ VE HATIRALAR

AGBU, *Leadership*. [Erişim: 22.07.2019, www.agbu.org].

Ahmad, Feroz (2017), *Jön Türkler ve Osmanlı'da Milletler Ermeniler, Rumlar, Arnavutlar, Yahudiler ve Araplar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: İstanbul.

Akgün, Seçil Karal (2009), “Birinci Dünya Savaşı Sonunda Osmanlı Ermenilerinin Büyük Batı Devletleriyle Karmaşık İlişkileri”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 33-34, ss. 61-124.

Akgün, Seçil Karal (2015), “Amerikan Kaynaklarından Kurtuluş Savaşı Başında Ermenilerle İlgili Gelişmeler”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 50, ss. 13-86.

- Akyol, Taha (2008), *Ama Hangi Atatürk*, 3. Baskı, Doğan Kitap: İstanbul.
- Akyüz, Yahya (1988), *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Andonyan, Aram (2002), *Balkan Savaşı* (Çev. Zaven Biberyan), 2. Baskı, Aras Yayıncılık: İstanbul.
- Armaoğlu, Fahir (1997), “Amerika, Sevres Antlaşması ve “Ermenistan” Sınırları”, *Bellekten*, C: LXI, ss. 133-804.
- Armaoğlu, Fahir (2014), *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, 19. Baskı, Timaş Yayınları: İstanbul.
- Arslan, Ali (2014), “Ermeni Kilisesi’nin Ermenilerin Hayat ve İdeallerindeki Yeri ve Büyük Güçlerin Ermeni Kilisesine Nüfusu”, Mehmet Metin Hülagü (Ed.); *Tarihte Türkler ve Ermeniler: Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı: Kilise ve Misyonerlik*, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara, ss. 13-36.
- Aslan, Taner (2016), “Ermeni Yardımsever Hayır Cemiyeti(Ermeni Cemiyet-i Hayriye-i Umumiyesi) ve Nizamnamesi”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 53, ss. 141-174.
- Ataöv, Türkkaya (2014), *Ermeni Önderi Boghos Nubar’ın İtirafları*, Yeditepe Üniversitesi Yayınları: İstanbul.
- Babacan, Hasan ve Avşar, Servet (2014), *Cavid Bey Meşrutiyet Ruznamesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Babacan, Hasan ve Avşar, Servet (2015), *Cavid Bey Meşrutiyet Ruznamesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Başak, Tolga (2013), “İngiltere’nin Kafkasya Politikası ve Ermeni Sorunu (1917-1918)”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 45, ss. 93-126.
- Başak, Tolga (2016), “İngiliz Belgeleriyle Mondros Mütarekesi ve Ermeni Sorunu”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 55, ss. 63-136.
- Bayramol, Eray (2013), *Rus Kaynaklarında Ermeni Sorunu 1914-1915*, Bilge Yayıncılık: İstanbul.
- Baytok, Taner (1970), *İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı*, Başnur Matbaası: Ankara.
- Bayur, Yusuf Hikmet (1991), *Türk İnkılabı Tarihi*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Bryce, James ve Toynbee (2009), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yapılan Muamele, 1915-1916*, (Haz. Ara Sarafian), Gomidas Institute, London.

- Cemal Paşa (2017), *Hatıralar*, (Haz. Alpay Kabacalı) 9. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Conlin, Jonathan (2016), “Debt, diplomacy and dreadnoughts: the National Bank of Turkey, 1909-1919”, *Middle Eastern Studies*, pp. 1-21.
- Çelik, Zeynep (1998), *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, (Haz. Ayşen Anadol), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Çöhçe, Salim (2001), “Büyük Ermenistanı Kurma Projesi”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 1, ss. 87-107.
- Dadyan, Saro (2011), *Osmanlı’da Ermeni Aristokrasisi*, Everest Yayınları: İstanbul.
- Damadyan, Mihran (2009), *Bir Ermeni Komitecinin İtirafı*, (Haz. Haluk Selvi), Timaş Yayınları, İstanbul.
- Demirel, Muammer (2002), *Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri 1896-1918*, Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Ebuzziya Tevfik (2019), *Yeni Osmanlılar Tarihi*, (Haz. Yakup Öztürk), Kapı Yayınları, İstanbul.
- Evren, Gürbüz (2014), “Gizli Belgelerde Fransa’nın Ermeni Politikası”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 60, ss. 1-7.
- Gauin, Maxime (2011), “Sahteciliğe Karşı Tarihsel Araştırma: Aram Andonyan’ın “Naim Bey’in Hatıralarını ve “Hakikiliğini” Savunmak İçin Yapılan Çağdaş Girişimler”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 40, ss. 133-202.
- Gauin, Maxime (2014), “Bir Yol Ayrımının Sebepleri: Mondros Mütarekesi’nden İtibaren Lozan Antlaşmasına Kadar Fransa Cumhuriyeti İle Ermeni Komiteleri Arasındaki İlişkiler”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 49, ss. 159-188.
- Ghazarian, Vatche (1996), *Boghos Nubar’s Papers and the Armenian Question 1915-1918 Documents*, Mayreni Publishing: Waltham USA.
- Girici, Abdülğani (2011), *1920 Adana Ermeni Mezalimi Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Gökbilgin, Tayyib M. (1959), *Milli Mücadele Başlarken Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine*, Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.
- Güllü, Ramazan Erhan (2015), *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Günay, Nejla (2009), “Birinci Dünya Savaşı’nda İtilaf Devletleri’nin Osmanlı Ermenileriyle İlişkileri ve 1914/1915 Zeyton İsyanları”, *bilig*, Sayı: 51, ss. 85-104.

- Güven, Melek Sarı (2017), “Ermenilerin Tarihi Olaylara Yaklaşımındaki Nesnelliğin Sorgulanması: “Kahraman” Andranik Ozanyan Örneği”, *Bartın Üniversitesi Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, C: 4 Sayı: 2, ss. 72-82.
- Gürün, Kamuran (2012), *Ermeni Dosyası*, 7. Basım, Bilgi Yayınevi: Ankara.
- Halaçoğlu, Yusuf (2008), *Sürgünden Soykırığa Ermeni İddiaları*, 7. Baskı, Babıali Kültür Yayıncılığı: İstanbul.
- Halaçoğlu, Yusuf (2011), *Ermeni Tehciri*, 20. Baskı, Babıali Kültür Yayıncılığı: İstanbul.
- Hovannisian, Richard G. (1971), *The Republic of Armenia The First Year, 1918-1919*, University of California Press: USA.
- Jaeschke, Gotthard (2011), *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Karacakaya, Recep (2005), *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları: İstanbul.
- Karakoç, Ercan (2015), “Ermeni Asıllı Osmanlı Nazırlarından Gabriyel Noradunkyan Efendi”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 52, ss. 85-140.
- Kırkpınar, Kenan (2004), *Ulusal Kurtuluş Savaşı Dönemi İngiltere ve Türkiye (1919-1922)*, Phoenix Yayınevi: Ankara.
- Kızıltoprak, Süleyman (2010), “Armenians in The Bureaucracy of Ottoman Egypt: The Carrier of Bogos Nubar Pasha (1824-1899)”, *History Studies*, Sayı: 2/2, ss. 223-242.
- Küçük, Cevdet (1985), “Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* (C: IV, ss. 1007-1024), İletişim Yayınları: İstanbul.
- Lütem, Ömer E. (2006), “1919 Paris Barış Konferansı’nda Ermeni Talepleri”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 22, ss. 163-178.
- MacMillan, Margaret (2004), *Paris 1919-1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikayesi* (Çev. Belkıs Dişbudak), ODTÜ Yayıncılık: Ankara.
- Mattei, Jean Louis (2012), “Mıgırdıç Portukalyan ve “Armenia” Gazetesi(Terörizmden Şüpheli İlimliliğe)”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 42, ss. 47-76.
- McCarthy, Justin (2002), “İngiliz Propagandası, Wellington Evi ve Türkler”, *Türkler* (C: 13, ss. 469-480), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.

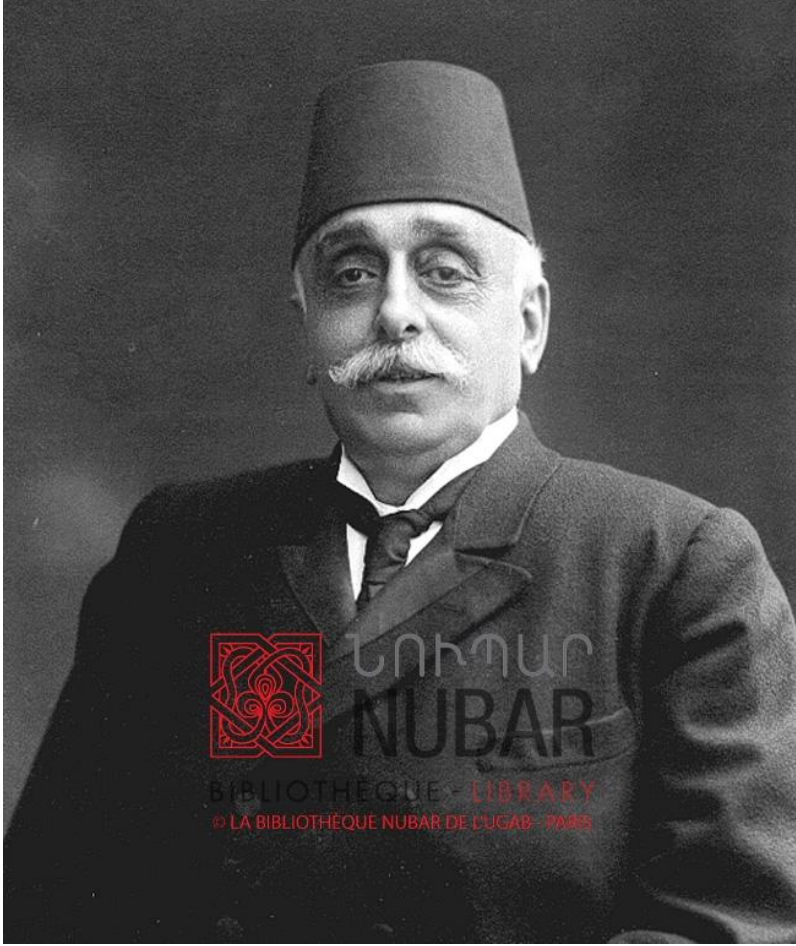
- McCarthy, Justin (2014), *Ölüm ve Sürgün* (Çev. Fatma Sarıkaya), 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara, (2014).
- Mutlu, Cengiz (2015), *Osmanlı'da Bir Ermeni Hariciye Nazırı Gabriel Noradunkyan Efendi*, Gündoğan Yayınları: İstanbul.
- Münir Süreyya Bey (2001), *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü: Ankara.
- Nubar Library, *Personalities*. [Erişim: 22.07.2019, www.bnulibrary.org].
- Okumuş, Ali (2015), *Osmanlı Coğrafyasında Petrol Mücadelesi Kalust S. Gülbenkyan ve Türk Petrol Şirketi*, Ortadoğu ve Afrika Araştırmacıları Derneği Yayınları: İstanbul.
- Okur, Mehmet (2010), "Kafkasya'dan Karadeniz'e Büyük Ermenistan Projesi: İddialar ve Gerçekler", *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 2, ss. 13-34.
- Oran, Baskın (2016), "Ermeni Tehciri", Baskın Oran (Ed.); *Türk Dış Politikası*, 21. Baskı, İletişim Yayınları: İstanbul, ss. 102-103.
- Oran, Baskın (2016), "Mondros Silah Bırakışması", Baskın Oran (Ed.); *Türk Dış Politikası*, 21. Baskı, İletişim Yayınları: İstanbul, ss. 110-111-112.
- Ortaylı, İlber (1985), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (C: IV, ss. 996-1001), İletişim Yayınları: İstanbul.
- Öke, Mim Kemal (2012), *Ermeni Sorunu*, 7. Baskı, İrfan Yayımcılık: İstanbul.
- Öke, Mim Kemal (2018), *Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1923)*, 6. Baskı, Timaş Yayınları: İstanbul.
- Özçelik, İsmail (2017), "Milli Mücadele Döneminde Ermeni Meselesi", *ulakbilge*, Sayı: 11, ss. 655-682.
- Özdemir, Hikmet ve diğerleri (2005), *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, 3. Basım, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Özel, Sabahattin (1991), *Milli Mücadelede Trabzon*, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Palabıyık, M. Serdar (2007), "Fransız Arşiv Belgeleri Işığında Fransız Doğu Lejyonu'nun Kuruluşu ve Faaliyetleri (Temmuz-Kasım 1917)", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 25, ss. 99-118.
- Palabıyık, M. Serdar (2007a), "Fransız Arşiv Belgeleri Işığında Doğu Lejyonu'nun Kuruluşu ve Faaliyetleri (Kasım 1917-Nisan 1918)", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 27-28, ss. 151-168.

- Palabıyık, M. Serdar (2008), “Fransız Arşiv Belgeleri Işığında Doğu Lejyonu’nun Kuruluşu ve Faaliyetleri (Nisan 1918-Aralık 1918)”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 29, ss. 119-136.
- Palabıyık, M. Serdar (2008a), “Fransız Arşiv Belgeleri Işığında Doğu Lejyonu’nun Kuruluşu ve Faaliyetleri (1918-1921)”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 30, ss. 113-138.
- Pamukciyan, Kevork (2003), *Zamanlar, Mekanlar, İnsanlar*, Aras Yayıncılık: İstanbul.
- Perinçek, Mehmet (2006), *Ermeni Devlet Adamı B.A Boryan’ın Gözüyle Türk-Ermeni Çatışması*, 2. Basım, Kaynak Yayınları: İstanbul.
- Sarımay, Yusuf (2002), “Fransa’nın Ermenilere Yönelik Politikasının Tarihi Temelleri (1878-1918)”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 7, ss. 55-70.
- Selvi, Haluk (2003), *Birinci Dünya Savaşı’ndan Lozan’a Ermeni Sorunu*, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü: Sakarya.
- Sertçelik, Seyit (2015), *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu 1915-1923 Sömürge Savaşı*, SRT Yayınları: Ankara.
- Sezer, Cemal (2015), “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Hınçak ve Taşnaksutyun Komitelerinin Romanya’daki Faaliyetleri”, *OTAM*, Sayı: 38, ss. 157-175.
- Sonyel, Salahi (1972), “Yeni Belgeler Işığında Ermeni Tehcirleri”, *Bellekten*, C: XXXVI, ss. 31-69.
- Sonyel, Salahi (1977), “Tehcir ve Kırımlar Konusunda, Ermeni Propagandası, Hıristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı”, *Bellekten*, C: XLI, ss. 137-175.
- Sonyel, Salahi (1993), “Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu Kurtuluş Savaşı ve Museviler”, *Osmanlı Araştırmaları*, C: 13, ss. 1-10.
- Shaw, Stanford (2002), “Ermeni Lejyonu ve Kilikya’daki Ermeni Topluluğunu Tahribatı”, Türkaya Ataöv (Ed.); *Osmanlı’nın Son Döneminde Ermeniler*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları: Ankara, ss. 149-194.
- Suny, Ronald Grigor, Göçek, Fatma Müge ve Naimark, Norman (2015), *Soykırım Meselesi Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde Ermeniler ve Türkler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul.
- Şahin, Enis (1996), “Bolşevik Hükümeti’nin Ermeni Siyaseti ve “Türk Ermenistanı” Meselesi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 5, ss. 29-45.
- Şahin, Enis, *Bir Ermeni Propaganda Klasığı: “Mavi Kitap (Blue Book)”*. [Erişim: 29.07.2019, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/bir-ermeni-propaganda-klasigi-mavi-kitap-blue-book/>].

- Şimşir, Bilal (2005), *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilgi Yayınevi: Ankara.
- Şimşir, Bilal (2014), “150 Yıllık Ermeni Galesi”, *İrs Karabağ*, Sayı: 10, ss. 46-51.
- Talat Paşa (2018), *Talat Paşa'nın Anıları*, (Haz. Alpay Kabacalı) 11. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Ternon, Yves (2012), *Bir Soykırım Tarihi 20 Yıl Sonra Ermeni Tabusu Davası*, (Haz. Ragıp Zarakolu), Belge Yayınları, İstanbul.
- Tetik, Ahmet (2006), *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918 Cilt III*, Genelkurmay ATASE ve Denetleme Başkanlığı Yayınları: Ankara.
- Tetik, Ahmet, Gürler, Melike ve Aksu, Çiğdem (2008), *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri (Meşrutiyetin İlanından Önce ve Sonra)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları: Ankara.
- Türkmen, Zekeriya (2006), *Vilayat-ı Şarkiye(Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914*, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Ural, Selçuk (2004), “Şerif-Bogos Nubar Paşa Anlaşması ve Ortaya Çıkan Tepkiler”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 14-15, ss. 98-114.
- Uslu, Dilara (2013), *Türk ve Batı Basını'na Göre Milli Mücadelede Rum-Yunan Dayanışması (Ocak 1919-Ekim 1922)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Uslu, Dilara (2006), *The Times Gazetesine Göre Türkler ve Ermeniler (1918-1919)*, , Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Uygur, Fatma (2019), “Modern Mısır'da Nubar Paşa'nın Karma Mahkemeler Projesi ve Le Bosphore Egyptien Meselesinde Diplomatik Girişimleri”, *TAD*, Sayı: 65, ss. 303-326.
- Yarar, Hülya (2002), “Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri”, *OTAM*, Sayı: 13, ss. 35-57.
- Yarcı, Güler (2015), “Ermeni Komitelerinin Mali Kaynakları”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 51, ss. 237-300.
- Yıldırım, Bülent (2014), *Bulgaristan'daki Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetleri (1890-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Yıldırım, Seyfi (2009), “Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin Siyasi Faaliyetleri, 1918-1922”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 9, ss. 6-40.
- Yüksel, Mevlüt (2016), “Suriye, Halep, Musul, Zor ve Urfa Bölgelerinde Ermenilere Yönelik İskan Uygulamaları (1915-1917)”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 54, ss. 71-114.

EKLER

EK 1: Bogos Nubar Paşa

Kaynak: www.bnulibrary.org

EK 2: Bogos Nubar'ın Babası Nubar Paşa

Kaynak: www.bnulibrary.org

EK 3: Bogos Nubar'ın Oğlu Arakel Nubar Bey

Kaynak: www.bnulibrary.org

EK 4: Bogos Nubar'ın AGBU Merkez Yöneticileriyle 1921'de Paris'teki Toplantısından

Kaynak: www.agbu.org

EK 5: Bogos Nubar'ın Paris'te Yer Alan Büstü

Kaynak: <https://www.revolvy.com/page/Boghos-Nubar>

EK 6: Bogos Nubar'ın Ermenistan Erivan'daki Büstü (AGBU Tarafından İnşa Edilen Bir Banliyönün Açılış Töreninden)

Kaynak: <https://agbu.org/about/agbu-in-armenia/>

EK 7: Erivan'daki AGBU Gönüllülerinin Bogos Nubar Büstüne Çiçek Taşırken

Kaynak: <https://agbu.org/news-item/agbu-wraps-up-centennial-year-with-special-series-of-events-in-armenia-karabakh/>

EK 8: Nubar Paşa'nın Mısır İskenderiye'de Bulunan Heykeli

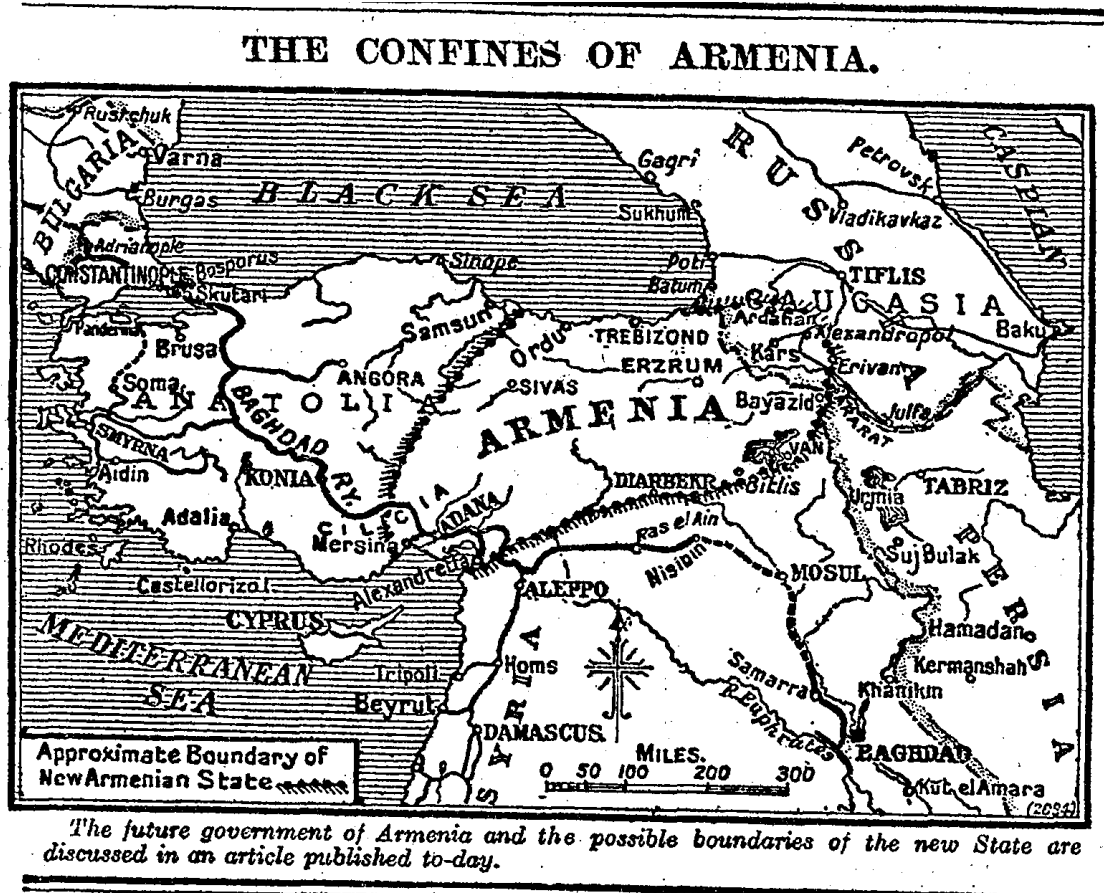
Kaynak: <https://team-aow.discuforum.info>

EK 9: Bogos Nubar Çalışma Masasında

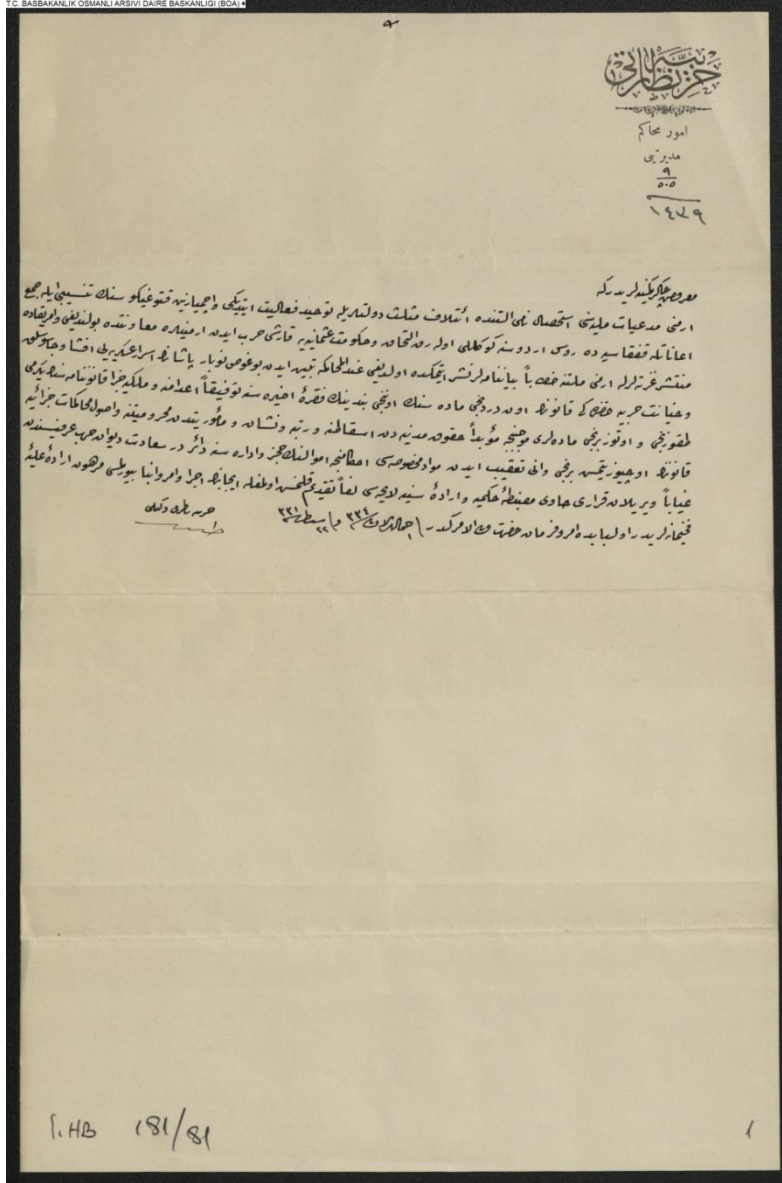
Kaynak: www.pingudumuzayede.com

EK 10: Bogos Nubar'ın Talep Ettiği Topraklar

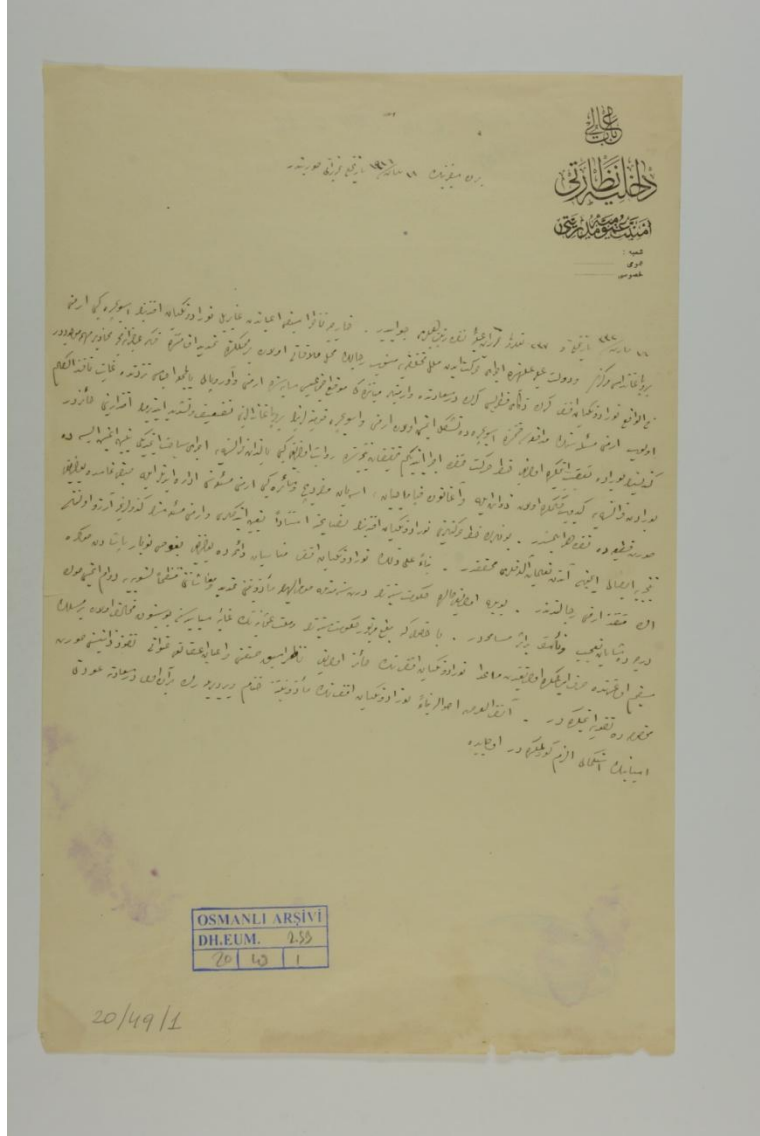
Kaynak: The Times, December 31, 1918

EK 11: Bogos Nubar'ın Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetlerinden Dolayı Harbiye Nezaretince İdamına Karar Verilmesi

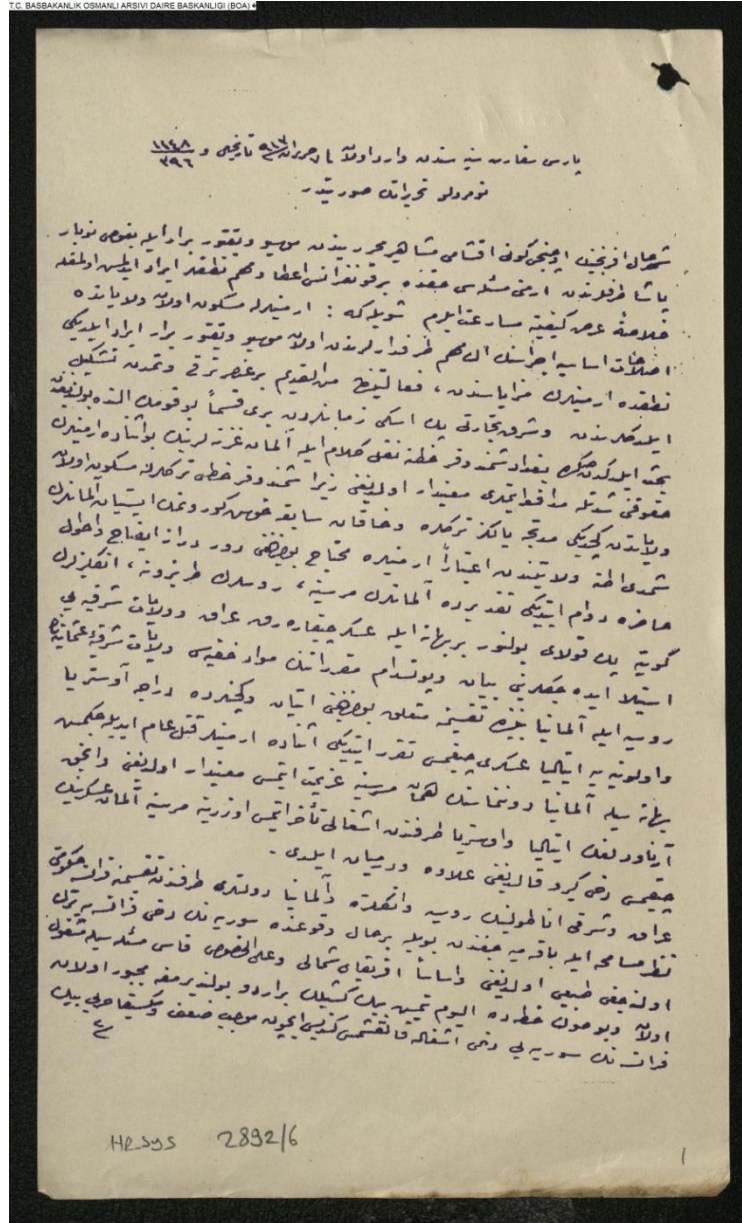
Kaynak: BOA, İ.HB.181.81

EK 12: Ermeni İttihad-ı Muavenet Cemiyeti'nin İsviçre'deki Faaliyetleri İle İlgili Belge

Kaynak: BOA, DH.EUM.25B.20/49

EK 13: Bogos Nubar ve Viktor Berard'ın Ermeni Meselesi Hakkında Konferans
Düzenlediğine Ait Belge

HR.SYS.02892.00006.001

Kaynak: BOA, HR.SYS.2892/6

EK 14: Şerif ve Bogos Nubar Paşaların Muhtırası

Şریف و بوغوص نوبار (پاشا) ك مخطر دسی

كوردل نامنه بوغوص نوبار ایله مشترکاً قونفرانسه ویرین مخطره

لوندره قونفرانسده مقدرات موضوع بحث اولدین و ازمستانك حدود مستقیاسنی تعیین ایچونده باس وکیللر اجتماعنده عالی برقه و سیون تشکیل ایدلمش بولوندی شو صرده مقدرات ملیه مزه تماس ایدن برچوق مسئله لری ازمستان مسئله سی ده اك مهم صفحه سه انتقال ایله مكده دره بوخصوصده محافل (بوسنوس نوبار) مشركه مستقل بر كوردستان تشکیل بولده بوزنان ملیه مركز اتخاذ ایله دیكى و كندیسه كوردلك مرخص ملیسی سوسی ورن شریف (پاشا) باب عالی ده صلح مؤتمرنه ارسال ایله دیكى مختلف مخطره لرده بولبدنك نقطه نظری صریح ایچشدر. ازمینی هیأت سیاسی میانده ازمستان ایچون اك چوق مساعی صرف ایدنك پروپاغانده كرم ورن هیئت بوغوص نوبار (پاشا) نك ریاست ایله دیكى هیئتدر. مومی ایله شیمدی بقدر واقع اولان تشكیلات سیاسی سه علاوه بوسفرده كندیسه كورد مرخص ملیسی سوسی ورن معهود شریف (پاشا) ایله تحریك مساعی ایدنك صلح قونفرانسه یكى بر مراجسته بولونشدر. قارشى یانده انشار ایدن (بوسفور) مختره سنده منظور بولان بوغوص نوبار ایله برلكده شریف (پاشا) طرفینده امضا ایدین بر مخطره ده: نهالصاد و تریك علی و یاغنی اداره مشوره سندن ازمینلره كوردستان كوردستان بولونشدر.

ایده چك اولان بر دوت مظنه ك انضمام معا. وتی ایله هر ایكى عنصره استقلال و برپاسی» طلب ایدلگه دره. ازمستان ختنده كی نقطه نظر عثمانی معین و ناقابل تغییر اولدی جنته بوراده یالگوز شریف پاشا نك ذریعه ایله دیكى وظیفه تنصویه و سردایله دیكى مطالب غیر مصیبه ختنده كوردینتاش و وطنداش لر. بوزنك بر ارمستان تشكیل ایچون شریف (پاشا) ده معاونتین مستنده ایلك ایسه یین بارسدنی ارمه ییقت رئیس و شكران بر تساند ملی. بوغوص نوبار (پاشا) وطنی و دینی ابراز ایدن كورد قرداشلر مزه هر كون عطیو غایه و مقامات عا ئده سه كورد كوری تفراتلره شریف پاشا نك كوردل نامنه سوز سولیه مك صلاحین اولادین بیان ایچكده ایسه لرده بولدم كندیسه اضاغه ایله دیكى وظیفه فاسده دن بردولو فراغت ایدمه مكده در. تاریخ اسلامه (صلاح الدین ایوبی) كی بر هرمان دیر و ایان اعدا ایچس اولان كورد قردل شریف نك ناملرنه اضاغه ارنك یاپ ایدین بوسولانی ساكر طوغری ایسه، چونكه بوردلو ایساقی ایسه میوزن اك قطعی واك معلق بر صورتكرد و جرح ایده جگرنی و جامعه خلات اسلامیه نك هر زمانكی كی بر ذكن قیبتداری، تاج و تخت سببلك اشعه صدات و وفاسازی ایله لمه دار اولان بر جوهر تابداری اوله رق قالی عزم قویسنده اولدینلری اثبات ایله كوردستان بولونشدر.

Kaynak: Tasvir-i Efkar 20 Şubat 1920

KURDISH-ARMENIAN AGREEMENT.

(FROM OUR OWN CORRESPONDENT.)

CONSTANTINOPLE, FEB. 27 (delayed).

The news that an agreement has been concluded between Sherif Pasha on behalf of the Kurds and Boghos Nubar Pasha and Aharonian on behalf of the Armenians has aroused considerable annoyance in Turkish circles, and the pro-Nationalist Press is now indulging in considerable counter-propaganda, which, it must be confessed, is rendered easier by marked divisions and dissensions among the Kurdish tribes.

On the other hand, supporters of Kurdish independence are alarmed by information tending to show that Kurdistan proper may be divided under the terms of the Peace Treaty into two distinct mandatory areas placed under British and French control respectively. Some of them now appear inclined to demand, instead of complete independence, autonomy under Turkish suzerainty, which they believe even the Turkish Nationalists might be willing to grant. It may be noted that the Kurdish leaders here do not seem hostile to the idea of an independent Armenia, provided that no large settled Kurdish populations are placed under Armenian rule.

ALL MALES PUT TO THE SWORD.

MASSACRE OF ARMENIANS PROCEEDING.

All reports received by the Armenian Information Bureau indicate that the handing over of the Trans-Caucasian districts will lead to further massacres of Armenians and their final extermination. The Turkish troops who are advancing to reoccupy Armenia are engaged in destroying all the remaining Armenian population.

At Samsun, on the Black Sea, every Armenian male—man, boy, or baby—has been put to the sword, while similar atrocities are being perpetrated in town and village.

Boghos Nubar Pasha, president of the Armenian National Delegation in Paris, declares that the Armenian nation throughout its whole history has never been so near complete annihilation as it is today. Armenians hitherto have always found shelter and protection with their brothers of the Caucasus when danger threatened them. Now that supreme refuge is torn from them, and, left to themselves, they are bound to be outnumbered and crushed by the Turks, followed by hordes of Kurds and Tartars.

Boghos Pasha points out, too, that the Turks are not likely to stop at the frontiers assigned to them, but with the aid of the Musulman population may be expected to fight a way through the Caucasus to Turkestan, thus preparing a Germano-Turanian march towards the Chinese border, Persia, and Afghanistan.

KURDISH INDEPENDENCE.

TO THE EDITOR OF THE TIMES.

Sir,—The agreement that I made on November 20, 1919, with Boghos Nubar Pasha and the Delegate of the Armenian Republic of the Caucasus, which is spoken of in the dispatch from Constantinople sent by *The Times* of February 27 last, and which the *Matin* of Paris publishes to-day, demands an explanation because of the publicity given to it.

The day after the Armistice was signed with the Ottoman Empire I saw that the Kurd countries, forming part of this Empire, were the object of covetousness, as much of the Armenian organization as of certain of the Allied Powers, who wished to divide among themselves these nationalities, without regard to their own nationality and homogeneity, which gives them the right to self-determination, according to the principles proclaimed by the Peace Conference. It was then that I considered I ought to take in hand the defence of the legitimate interests of my race, by proclaiming its right to independence, just like the Armenians. The ignorance of the majority of the European circles concerning the Kurd countries caused the Armenian propaganda, with all its traditional ramifications, to succeed in making it believed that Kurdistan was merely a fanciful geographical expression. The absence of organization on our part led me to the idea to make known the existence of a Kurdistan by our competitors themselves, in an Act signed by the representatives of the Armenians to the Peace Conference. On my part, I confined myself to the recognition of the undisputed right of the Armenians to independence, without anything further.

That is the spirit of the agreement in question. On the other hand, it is undeniable that if, as is stated in the third paragraph of the dispatch of *The Times*, there is any question of making Kurdistan a matter of speculation, by dividing it up into artificial zones, there will not be one single Kurd who will not prefer to live under an autonomous Government, in the framework of Turkey, his co-religionist, defending his ethnical frontiers and his own life against all encroachment from any side whatever.

I am, Sir, yours faithfully,
GENERAL SHERIF PASHA, President of the
Kurd Delegation to the Peace Conference.
20, Avenue de Messine, Paris, March 5.

ARMENIAN REFORMS.

RUSSIAN AGREEMENT WITH THE POWERS.

(FROM OUR OWN CORRESPONDENT.)

PARIS, Nov. 11.

It is announced to-night that Nubar Pasha, who is acting on behalf of the Armenian Reform Committee, has had an interview with the Russian Prime Minister, M. Kokovtsoff, who is still in Paris. M. Kokovtsoff confirmed the declarations which had been made by the Russian Minister for Foreign Affairs, M. Sazonoff, to Nubar Pasha and others regarding the agreement of the Powers on the subject of Armenian reforms, and regarding the determination of his Government to prosecute their realization.

I understand that in an interview with M. Kokovtsoff, which was published in a Paris newspaper last week and reproduced in *The Times* of last Saturday, the Russian Prime Minister did not intend to convey that there had been any slackening in the interest of Russia in Armenian reforms or in her efforts in conjunction with other Powers to secure their acceptance by Turkey. What he insisted upon was the necessity of first putting an end to the perilous tension between Turkey and Greece and hastening the settlement of the Albanian question. In some quarters it was feared that the only method of pressure which could be effectively applied to Turkey would be neutralized by the natural reluctance of France to make the projected Turkish loan conditional upon Turkey's acquiescence in demands which are of an international character. This difficulty appears to have been overcome by the announcement that the loan will, in form at any rate, be international and not purely French, so that Turkey's agreement to the reforms in Armenia may be made a condition of this financial transaction.

Mr. Asquith's reference to internal reform as the first safeguard for the maintenance of the territorial integrity of Asiatic Turkey is noted by the Paris Press this evening, and there is a general impression that since Germany has associated herself with the action of the other Powers at Constantinople the prospect of Armenian reforms has become very hopeful.

BOGHOS NUBAR PASHA

Our Paris Correspondent telegraphs:—

Boghos Nubar Pasha, the only son of the celebrated Egyptian statesman, Nubar Pasha, died here on Wednesday evening after a long illness. He was born in 1851. He was at one time the Egyptian Director of the Egyptian Railway Administration during the period that it was under international control, but apart from that official connexion he took no direct part in Egyptian politics, preferring to concentrate his energies upon the economic development of his country. He was a founder, with the late Sultan Hussein, of the Royal Agricultural Society in Egypt, and played a great part in the agricultural activities of this society. He also founded, with the Belgian financier Baron Empain, the town of Heliopolis, near Cairo.

He was, however, better known to the European public for the part he played in the defence of the Armenian cause in Europe. Before the Great War he had been entrusted by the Catholicos (the chief ecclesiastical authority of the Armenians) with the mission of trying to persuade the Great Powers to compel the Turkish Government to introduce in the Armenian provinces of the Empire the reforms promised by the Treaty of Berlin. He succeeded in this delicate mission, and Turkey had eventually to accept the appointment of two High Commissioners taken from neutral countries to rule over those Armenian provinces. They had just been appointed when the Great War broke out. Later, he was appointed at the head of the Armenian delegation at the Peace Conference, and in that capacity was one of the signatories of the Treaty of Sévres, which had guaranteed a great measure of independence to the Armenian nation. However, this Treaty was never applied, and the Treaty of Lausanne was substituted. Since then Nubar Pasha had lived very quietly in Paris, where he had been engaged in philanthropic works on behalf of his fellow-countrymen.

The Bishop of West Missouri, the Right Rev. Sidney Catlin Partridge, whose death is announced from Kansas City, was a brother of Mr. William Ordway Partridge, the sculptor and author. Born in New York in 1857, he served for a long time as a missionary in the Far East, working in China until 1900, when he was consecrated Missionary Bishop of Kyoto. On one occasion he led to safety from a wrecked steamer 133 persons, mostly Chinese, after the ship's officers had failed to calm the panic among the passengers. He was translated to West Missouri in 1911.

ÖZGEÇMİŞ

1994 yılında Sakarya'da doğdu. İlk ve Ortaöğrenimini Sakarya'nın Kaynarca ilçesinde tamamladı. 2012-2016 yılları arasında Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde öğrenim gördü. 2017 yılında Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında yüksek lisans eğitimine başladı.